

**TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRLOGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY
TÜRKMEN DÖWLET UNIWERSITETI**

Meretdurdyýew B.

**EÝRAN TARYHY
(VII-XVIII asyrlar)**

Aşgabat – 2010

© **Begenç Meretdurdyýew. Eýran taryhy (VII-XVIII asyrlar).** Ýokary okuw mekdepleriniň taryh hünäriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. Aşgabat, 2010.

Taryh ylmylarynyň kandidaty, dosent **Berdi Esenowyň** ylmy redaksiýasy bilen.

**Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
hödürlenildi**

© **Begenç Meretdurdyýew**
©**Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti**

GIRIŞ

Eýran Türkmenistanyň g.o. Aziýanyň günorta-günbatarynda ýerleşen, 1935-nji ýyla çenli resmi ady Persiýa diýilen gadymy döwletleriň biridir. Eýranyň umumy tutýan meýdany 1648 müň inedördil km. barabardyr. Aziýa sebtinde tutýan meýdany boýunça Hytaý we Hindistandan soňra üçinji orny eýeleýär.

Eýran demirgazyk gündogarda Türkmenistan, gündogarda Owganystan we Päkistan bilen araçäkleşýär. Ýurduň günorta çäklerinde Oman we Pars aýlaglary ýerleşip Hind ummanyna çykýär. Pars aýlagynda ýerleşýän adalaryň birnäçesi: Keşm, Ormuz, Larak, Henjam, Harg we ş.m. Eýrana degişlidir. Eýran günbatarda Yrak we Turkiýe, demirgazyk günbatarda Kawkaz döwletleri bilen serhetleşýär. Ýurduň umumy serhediniň uzynlygy 8 müň km. barabar bolup, bir müň km. Türkmenistan-Eýran serhedine degişlidir.

Eýranyň umumy meýdanynyň ýarysyna golaýyny daglyk we pes daglyklar tutýar. Eýranyň territoriýasynda Eýran daglarynyň aglaba bölegi ýerleşýär. Deşti Lut, Deşti Kebir we Jazmurian çöllüleri ýurduň uly göwrümlü çölleridir. Demirgazykda ägirt uly Elbrus dag gerşi uzalýar. Onuň gerşinde Demawend wulkany (belentligi 5604 m) ýerleşýär. Günorta-günbatarda we günortada Zagros we mekran dag sistemasynyň gerişleri ýurduň içerki etraplaryny mesopatamiýa pesliginden we deňizden bölüp aýyrýar. Eýranyň demirgazyk-gündogaryny Türkmen-Horasan daglygy, gündogaryny Gündogar Eýran daglygy (belentligi 4042 m. Çenli bolan Teftan wulkany) eýeleýär, demirgazyk-günbatarda Eýranyň çäklerinde ermeni daglarynyň gündogar bölegi we Kürdistan gerşi aralaşýar. Bu ýerde belentligi 4821 m. bolan Sebelan wulkany bar. Demirgazykda günorta Hazar (Kaspi) pesligi, Gürgen düzligi, Kura-Araks pesliginiň bir bölegi girýär. Umumy tutýan meýdanynyň 1/3 bölegi ýaşaýyş we

ekerançylyk üçin amatly ýerlerdir. Eýranyň esasy gazylyp alynýan tebigy baýlygy nebit we gazdyr, şeýle hem nahar duzynyň ägirt köp gollary bar.

Eýranyň territoriýasynyň aglaba böleginiň subtropiki, kontinental klimaty bar, tomsy yssy, gýşy demirgazykda sowuk, günortada maýyl, gönorta kenarýaka düzlüklerinde tropiki yssy. Ýurdyň derýalary esasan az suwlydyr, emma ekerançylykda olaryň möhüm ähmiýeti bardyr. Uly derýalary: Karun, Kerhe, Sefidrud, Şatt al-Arab, Etrek, Araks, Gilmend, Herirud. Dag çöketliklerinde birnäçe ýata, ýalpak, şor suwly köller bar. Ekerançylykda we suw üpjünçiliginde ýer asty suwlar giňden peýdalanylýar.

Eýranyň ilatyny 30-dan gowrak halklar we halkyýetler düzýär. Ilatyň 75% diýen ýaly Eýran dil toparynda gepleýän halklar: parslar (50%) we olara ýakyn talyşlar, lurlar, kürtler, bagtyýarylar, owganlylar, täjikler, buluçlar

Eýranyň häzirki döwlet gurluşy- respublika bolup, Ymam Ruhulla Hpmeýniniň ýolbaşçylygynda amala aşyrylan Ýslam rewolýusiýasynyň üstün çykmagyndan soňra, 1979-njy ýylyň 30-31-nji martynda geçirilen ähliahk referendумы netijesinde 1979-njy ýylyň 1-nji aprelinde respublika diýlip yglan edildi. Döwlet-dindarlaryň ýokary geňeşi tarapyndan, kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji guramalaryň we kazyýetiň işlerini gözükdirýär we olaryň ählisine gözegçilik edýär.

Eýran we Türkmenistan uzak taryhy döwrüň dowamynda biri-birine dul-degiş goňşulykda ýaşamak bilen hemişe özara ykdysady we medeni gatnaşykda bolup geldiler. Iki ýurduň bilelikdäki tejribesi netijesinde dünýä siwilizasiýasyna uly goşant goşuldy.

Garaşsyz Türkmenistan döwleti bilen Eýran Ýslam respublikasynyň arasynda dostlukly gatnaşyklaryň ýola goýulmagy bilen barabar häzirki wagtda biziň ýurdumyzyň ýaşlarynyň arasynda eýran dilini, taryhyny we medeniýatini öwrenmeklige uly höwes döreýär.

Mälim bolşy ýaly ýurduň şu günki ýagdaýyny gowy bilmek üçin, onuň içinde bolup geçýän durmuşy, ykdysady, syýasy we medeni hadysalara hemmetaraplaýyn düşünmek üçin onuň geçmiş taryhyny bilmekligiň uly ähmiýeti bardyr.

Eýran taryhynyň aýry-aýry döwürleri hökmünde gadymy döwri, eýran topraklarynyň halyfatyň düzümine birikdirilmegi bilen baglanyşykly ösen ýer eýeçilik gatnaşyklarynyň berkarar bolan döwrüni, mongol basybalyşlaryndan soň emele gelen dagynyklyk döwrüni, XVI-XVIII asyrlarda merkezi döwletiň güýçlenmeginden soň başlanan täzeden pese gaçyş döwrüni, daşary ýurt maýadarlarynyň Eýrana aralaşan we ýurduň ýarym bakna, ýagdaýyna düşen döwrüni, Pehlewi hanedanynyň höküm süren döwrüni, 1978-1979-njy ýyllaryň Yslam rewolýusiýasy we Eýran Yslam respublikasynyň jar edilmegi mynasybetli ahyrky döwrüni belläp geçmek bolar.

I. BAP   EÝRANYŇ VII-VIII ASYRLAR TARYHY

§1 Eýranyň irki orta asyr taryhyna degişli çeşmeler

Eýran taryhynyň VII-IX asyrlaryna degişli döwri barada esasan Arap halyflygynyň çäklerinde ýaşan awtorlaryň işleri saklanyp galypdyr. Olaryň arasynda esasy orny araplar eýeleýärler. Araplar taryha we geografiýa uly üns beripdirler. Olardan başga-da birnäçe pars alymlaryň eserleri saklanyp galypdyr.

Arap-pars we ähli Gündogar, şol sanda orta asyr türkmen awtorlarynyň işleriniň birnäçe aýratynlyklary bar. Arap dilinde çekimli sesleri aňladýan harplar örän az ulanylýar. Olary okaýan adam sözüň manysyna laýyklykda özi düşüniپ ulanmaly bolýar. Häzirki zamanda ýazylan ýazy okanda şeýtmek mümkin bolsa, ýüzlerçe ýyl mundan öň bolup geçen wakalar barada köp düşnüksizler ýüze çykýar. Ondan başga-da arap awtorlarynyň işlerini göçürip, täzedan ýazan adamlar olary ýuýupdyrlar. Araplara düşnüksiz daşary ýurt atlary ýazylanda şeýle ýalňyşlyklar has-da köp bolýar. Şonuň üçin arap awtorlarynyň ýazan işlerine düşünmekde kynçylyklar döreýär.

Göwrümlü işleriň köpüsiniň mazmuny soňky awtorlaryň işlerinde gysgaldylan görnüşde salanyp galypdyr. Olaryň iň gyzykly ýerleriniň taşlanan bolmagy-da mümkin.

Taryhy eserler esasan patyşanyň harby ýörişleri döwründe ýazylan ýol ýazgylaryna çalyم edýär. Olar esasan şazadalaryň özara göreşini, söweş hereketlerini, köşkde bolan wakalary beýan edýärler. Ýurtda bolup geçen sosial wakalara örän az ýer berilýär.

Arap-pars ýazgylarynda geografik habarlar has ýokary derejededir. Olarda şäherleriň, obalaryň görki, olaryň arasyndaky ýollaryň uzynlygy söwda ýollary, senetçiligiň görnüşleri, daşary ýurtlara çykarylýan we ol ýerden getirilýän harytlar barada giňişleýin maglumatlar tapmakbolýar.

Syýahatçylar öz ýol ýazgylarynda öz gören zatlary barada örän giňişleýin maglumatlary beýan edýärler. Arap geografik

eserleri arap basybalyslery bilen baglanyşyklykda ýazylypdyr. Şonuň üçin olarda basylyp alnan ýerlerde häkimiýeti gurmak, salgytlary ýygnamak meselelerine aýratyn üns berilýär. Şonuň üçin şolarda ýaşaýan ilatyň sany, öndürilýän önümleriň görnüşleri, olardan alynmaly salgytlar barada örän takyk maglumatlar berilýär. Ondan başga-da arap halyflygynyň paýtagty bolan Bagdatdan basylyp alnan ülkeleriň arasyndaky ýollaryň ýagdaýy, onda bolan kerwensaraýlaryň arasyndaky uzynlyk we ş.m. aýratyn üns berilipdir. Diýmek, olar häzirkizaman taryhçylara-da örän ygtybarly taryhy çeşmeler bolup hyzmat edýärler.

Görnüş i ýaly arap-pars alymlarynyň işleriniň içinde umumylaşdyrylan taryhy eserler-de, aýratyn döwletlere bagyşlanan monografiýalarda, geografik eserlerde, ýatlamalarda ýol ýazgylary-da bar.

Ibn-Hordadbehiň (IX a.)-pars “Ýollaryň we welaýatlaryň kitaby” Türkmenistanda ýerleşen şäherleriň, welaýatlaryň atly getirilýär, olara barýan ýollara baha berilýär, şolardan alynýan salgytlary möçberi bellenilýär.

IX asyra degişli başga bir awtor Al-Ýakubydyr. Onuň “Ýurtlaryň kitaby” eserinde Orta Aziýada ýerleşen şäherleriň arasyň uzaklygy görkezilýär, şäherler barada gysgaça maglumatlar berilýär. Olarda ýaşaýan ilatyň edýän işleri, dāp-dessurlary barada maglumatlara hem duşmak bolýar.

Kudam Ibn-Jafar (X a.I ýar.) özüniň “Ýer salgytlar kitabynda” ýurduň ykdysadyýeti barada maglumatlar berýär. X asyrd a al – Balhy Orta Aziýanyň kartasyny we oña gysgaça düşündirişler ýazyp galdyrypdyr. Onuň işi soňky arap alymlary al-Istahriniň “Ýurtlaryň ýollarynyň kitabynda” we al-Makdisiniň, ibn-Haukalyň işlerinde-de peýdalanylypdyr.

IX-X asyrlarda ýaşan al-Masudi, ibn-Miskaweyh, ibn-Ruste Orta Aziýada bar bolan derýalar, Hazar deňzi, olaryň boýunda ýaşan ilat barada giňişleýin maglumat getirýarler.

X asyryň başynda Ibn-Fadlan arap dilinde “Slawýanlaryň patyşasynda al-Muktadiriň ilçisi Ibn-Fadlanyň kitabyny” ýazýar. Hakykat ýüzünde ibn-Fadlan slawýanlaryň patşasynyň ýanyna däl-de, häzirki Tatarystanyň territoriýasynda dörän Bulgar hanlygyna ilçi hökmünde iberilýär. Onuň esasy maksady şol hanlykda ýaňy kabul edilen yslam dinini berkitmekden ybarat bolupdyr. Ibn-Fadlan Orta Aziýanyň üsti bilen geçip gidenligi sebäpli Türkmenistan barada-da örän gymmatly maglumatlary ýazyp galdyrypdyrlar.

§2. Arap basybalýşlary bilen baglanşykly çeşmeler.

Araplaryň Türkmenistany basyp alyşynyň taryhyny öwrenmekde arap dilinde ýazan pars alymy Tabariniň (839-923 ý.ý.) “Pygamberleriň we şalaryň taryhy” atly kitabynyň ullakan döwrüniň бүтindünýä taryhy bolupdyr. Yslam dini döranden soňky wakalary Tabari has-da jikme-jik ýazypdyr. Bu işi ýazmak üçin Tabari köp sanly ygtybarly çeşmelerden, şol sanda al-Madaininiň (IX a.) işlerinden hem peýdalanyppdyr. Gynansakda bu kitap gysgaldylan görnüşde bize ýetipdir.

Şu problema degişli al-Belazuriniň (IX a.) “Ýurtlary eýelemek kitaby” hem örän gymmatlydyr. Bu kitabyň soňky baplarynda Orta Aziýanyň her bir welaýatynyň eýelenşi barada aýratynlykda ýazylypdyr.

Nerşahiniň (X a.) “Buharanyň taryhy” kitabynda Türkmenistanda VIII asyrda bolup geçen Mukannanyň gozgalaňy barada giňişleýin gürrüň berilýär.

Gardizi (XI a.) Horasanyň, ýagny Günorta Türkmenistanyň 1041 ýyla çenli taryhyny öwrenmekde gymmatly taryhy maglumatlary galdyrypdyr.

XI asyrda pars dilinde ýazylan Beýhakynyň “Taryh” eseri 30 jiltiden ybarat bolup, onda bolup geçen wakalar, türkmen-arap gatnaşyklary örän çintgäp, ownuk wakalara çenli beýan edilipdir.

Umumy okuwyň mazmunyndan görnüşi ýaly, arap basybalyşlary döwründe Orta Aziýa barada Ýewropa ýazylarynyň işleri ýok diýen ýaly. Bu bir tarapdan yslam we hristian dinleriniň arasynda gapma-garşylygynyň güýçlenmegi, ikinji tarapdan YI-X asyrlarda Ýewropa ýurtlarynyň köpüsinde medeniýetiň düýpli pese düşmegi bilen düşündirilýär. Şonuň üçin şol döwürde Wizantiýanyň imperatory Konstantin Bogryňnorodnyýnyň (912-959 ý.ý.) “Imperiýalary dolandyrmak barada” işiniň 13-25-nji we 38-nji baplarynda türki halklarynyň gelip çykyşy, olaryň Wizantiýa bilen gatnaşyklary barada ýazan maglumatlary biziň üçin örän gymmatlydyr.

Abu-Abdylla Muhammet ibni Musa al-Horezmi (780-847 (863,880ý.ý.) Köneürgençde dogulyp ylmyň dürli pudaklaryna, şol sanda taryh ylmyna uly goşant goşan adam bolan. Onuň astronomiýa, algebra goşant goşandy ägirt uludyr.

Gündogarda Ibni-Kutebba ady bilen meşhur bolan asly Maryly Abu Muhammet Abdylla beni Muslim al-Merwezi (828-889ý.ý.) ensiklopedik häsiýetli „Üýn al-ahbar“, „Habarlar çeşmesi“ işi ýazypdyr. Ol arap filologiýasynyň Bagdat mekdebini esaslandyryjysy hökmünde taryha girýär.

Diýmek, şol wagtyň ýerli alymlary diňe Türkmenistanyň däl, eýsem bütin Gündogar halklarynyň medeniýetine öz goşantlaryny goşupdyrlar. Ýöne Türkmen halkynyň ykbalyna düşen pajygaly wakalar sebäpli olaryň eserleriniň köpüsi barada biz diňe soňky döwrüň ýazyjylaryň salgylanmalary esasynda bilýäris.

EÝRAN ARAP HALYFLYGynyň DÜZÜMINDE

(VII asyryň ortalaryna-X asyryň başlary)

§1. VII asyryň birinji ýarymynda Sasanylar döwletiniň syýasy we ykdysady ýagdaýy.

VII asyryň başlarynda Eýranda jemgyýetçilik-syýasy durmuşynda içki gapma garşylygyň ýüze çykmagy Sasaniler döwletiniň gowşamagyna alyp barypdyr. Gurply ýer eýeleri feodallar bilen erkinligini elden giderip barýan hem-de tozdurylan daýhanlaryň arasyndaky garşylyklar has-da güýçlenipdir. Ýerli emeldarlaryň öz arasyndaky garşylyklary hem az täsirli bolmandyr. Dehkanlar we graždan býurokратиýasy güýçli şa häkimýetiniň saklanyp galmagyny isläpdirler. Emma iri ýer eýeleri, özläriniň baýlyklaryna daýanyp merkezi häkimýet bilen oňuşmandyrlar we mümkinçilik bolan ýagdaýynda merkezi häkimýetden bölünip aýrylmaga synaşypdyrlar.

604-628-nji ýylada Sasaniler bilen Wizantiýanyň arasynda bolan şowsuz uruşlar Eýranyň öndüriji güýjiniň kemelmegine we ilatyň yzygiderli harby işler üçin salgytlary tölemegi netijesinde tozdurylypdyr. Mundan başga-da sasanileriň harby we syýasy ýagdaýynyň gowşamagyna şahinşanyň hem abraýdan gaçmagyna sebäp bolupdyr.

Kawad II Şenoý tagtda ýarym ýyl hem oturmandy. Köşk emeldarlarynyň isleglerine görä şalaryň biri beýlekisine çalşylýardy, ganly dawalary allyp barmak bilen birni ýä-da beýleki şany tagta çykaryp şalyk tagtyny oýunjaga öwüripdiler. 628-632-nji ýyllar arasynda sasani tagtyny ona golaý şa bir-birini çalyşypdy. Ýurduň käbir welaýatlary merkezi häkimýetden bölünip aýrylypdy. 632-651-nji ýyllarda dolandyran sasanileriň soňky şasy Ýezdigert III täzeded birleşdirmegi başarypdy.

Ýezdigert III dolandyran ýyllarynyň köp bölegi musulman araplara garşy göreşlerde geçipdi. Ýezdigertiň alyp

baran syýasaty Sasanileriň öňki güýç kuwwatyny gaýtaryp getirmändi. Ýezdigerdiň häkimýeti Hysrow I Anuşirwanyň we Hysrow II Perozyň häkimýeti ýaly güýçli bolmandyr.

VII asyryň 20-30-njy ýyllarynda sasaniler döwletiniň özbaşdaklygyna hakyky howpyň Wizantiýa imperiýasydan ýa-da Orta Aziýadaky çarwalaryndan däl-de araplardan geljegine garaşmaýardylar. Sasaniler araplary diňe ynalyksyn çarwalar hünde garaýardylar we olardan diňe çetki welaýatlaryň talanmagyndan we tozdurylmadyndan gorkýardylar.

Emma Sasanileriň garaşmadygy ugurdan olara hakyky howp abanypdy. Eýranyň taryhynda ýurduň garaşsyzlygyna Aleksandr Makedonskiniň ýörişlerinden soňra hakyky howp abanmandy.

Ilkinji arap-sasani urşy 611-nji ýylda Kufe şäheriniň golaýynda Zu Kare diýilen ýerde araplaryň Bekr taýpasynyň ýolbaşçylygynda çarwa araplaryň müňlerçesi sasani goşunlaryny derbi dagyn edipdiler. Sasanileriň bu ýeňlişinden soňra arap çarwalaryna garşy hiç hili goranyş çäreleri geçirilmändi.

§2. Araplaryň Eýarna garşy ýörişleriniň başlanmagy

VII aryryň birinji ýarymynda günbatar Aziýanyň syýasy durmuşynda Arap musulman döwletiniň, halyflygyň döremegidir uly rol oýnan täze bir waka

634-nji ýylda Eýran ýörişlerine ýolbaşçylyk eden arap serkerdesi Halid ibn Welid Halif Omaryň buýrugy boýunça Siriýa frontuna geçirilipdi. Onuň ýerine sad ibn Ebu Wakkas bellenilipdi. Ol araplaryň Eýrana garşy ýörişleri döwründe bolan aýgytlaýjy söweşde arap goşunlaryna ýolbaşçylyk edipdi. 637-nji ýylda Ýewfrat derýasynyň g.o-g.b Kadisiýe

diýlen ýerde bolup geçen bu söweş araplaryň Eýran kompaniýasynyň iň uly we iň esasy söweşi bolupdy.

Sasani goşunlary san hem-de ýarag taýdan araplardan üstüdi. Pars goşunlarynyň başynda meşhur serkerde Rüstem ýolbaşçylyk edýärdi. Bu goşun parsalaryň esasy harby güýji bolup oňa Rüstemiň beýik armiýasy diýilýärdi. Pars goşunlarynyň (ýarag we san taýdan) üstünligine garamazdan Rüstem bu söweşiň netijesinde gorkýardy. Goşun serkerdeleriniň özara oňuşyksyzlygy, esgerleriň nägilelikleri pars goşunlaryny gowşadýardy. Üç gün dowam eden aldymberdimli söweş iki tarapa hem üstünlik getirmändi. Emma dördülenji gün Siriýadan kömege gelen arap goşunlary pars goşunlaryny derbi-dagyn edipdi. Sasani döwletiniň paýtagty bolan Ktesifon şaheri araplaryň eline geçdi we talandy.

Ktesifonyň eýelenmegi Eýran halkyna güýçli täsir edipdi. parslar arap ýörişleriniň talaňçylyk däl-de başga bir ähmiýetiniň bardygyna düşunipdiler. Ýezdigerd III araplara ikinji söweşi bermek üçin elinde baryny edýärdi. Bu maksat bilen ýörite welaýat ýolbaşçylarynyň ýygnagyny geçiripdi. Emma bu ýygnaga harby wekilleriniň bir bölegi gelmändi. Harby wekilleriniň separatistik häsiýeti, welaýatlaryň mekeze bolan ganaşyklary sasaniler döwletini has-da gowşadypdy. Şaçakylygyna gelenleriň bir bölegi hem özara dawalar we harby ýolbaşçylara boýun bolmazlygy parsalaryň ikinji ýeňlişine sezewar edipdi. 642-nji ýylda Nehawendde. Hamadan şäheriniň golaýynda bolan ikinji arap-pars söweşi Eýran üçin aýgytlaýjydy. Bu söweşde hem Pars goşunlary derbi dagyn edilipdi. Ýeňlişe sezewar bolan Ýezdigert III öz syýasy we harby kuwwatyny doly diýen ýaly ýitiripdi. Araplara garşy goşun ýygnama ukybyndan doly mahrum bolupdy. Köp ilatly, tebigy baýlyklara baý bolan bu ýurt häkimýetsiz galypdy.

Nehawenddäki söweşden soňra Eýran birnäçe ownuk emeldarlyklara bölündi. Sasaniler döwletiniň beýle çalt ýykylmagynyň sebäbi, Sasani şasynyň tituly bolan şalar şasy

diýmegiň özi Eýranda birnäçe ownuk şalyklaryň bolanlygyna şaýatlyk edýär. Pars, Huzistan, Kerman, Horasan, Tabaristan, Deýlem, Gürgrn we Azerbeýjan ýaly ýerleriň häkimleri özlerini şol ýerleriň hökümdarlary hökmünde görýärdiler. Döwrüň taryhçylary bolan Belazuri we Taberi, Eýrana garşy arap ýörişlerini beýan edenlerinde welaýatlaryň hökümdarlaryna dehkanlar adyny berýärdiler. Bu dehkanlaryň her biri özlerini wlaýatyň hökümdarlary hasaplaýardylar. mümkinçilik bolan ýagdaýynda merkezi häkimýetden bölünip aýrylmaga ýa bolmasa merkezi häkimýete boýun bolmazlyga we özbaşdak hereket etmeklige çalyşýardylar diýip belleýärler.

Araplaryň harby ýörişleri Eýranyň daglyk ýerlerinde has nem agyr bolupdyr. Toharistan, Deýlem we Gilýanyň erkinlik söýüji halklary arplara garşy berk goranypdyrlar. Bu welaýatlar uzak wagtlaý öz garaşsyzlygyny saklamagy başarypdyrlar. Daglyk Gilýan we Deýlem hiç wagt haliflygyn eline geçmändir.

Ýezdigerd III garamagynda diňe özüne wepaly uly bolmadyk janpenalary toparyndan başga hiç hili harby güýji bolmandyr. Bu arada ol bir ýerden başga ýere geçmek bilen ahyrynda Horasanyň merkezi bolan Merw şäherine gelipdir. Emma Merwiň hökümdary Muhaýya oňa dönükklik edip onuň önünde derwezeleri açmandyr. Çarwa taýpalarynyň biri bilen bolan söweşde harby toparyny ýitiren Ýezdigerd ahyrynda gymnst bshs egin eşikleri sebäpli bir degirmençi tarapyndan öldürilipdir. Şol ýyl hem Horasan araplar tarapyndan eýelenipdir.

651-nji ýylda Ýezdigerdiň öldürilmegi netijesinde sasaniler nesilşälygy dargapdyr we Eýran doly arap halyflygynyň gol astyna düşüpdür. Emma Ýezdigerdiň ogly Perwez ýerli dehkanlar tarapyndan Eýran şasy diýlip ygylan edilen hem bolsa onuň häkimýetiniň hiç hili syýasy we harby güýji bolmandyr.

§ 3. Arap halyflygynda özara göreşleriň ýüze çykmagy. Aly Ibn Ebu Talybyň halyf saýlanmagy.

644-656-njy ýyllarda arap halyflygyny dolandyran halyf Osman döwründe ýaş arap döwletiniň çäkleri ep-esli giňelipdir. Şol sanda Eýran we Orta Aziýa ýerleri hem araplaryň gol astyna düşüpdür. 656-njy ýylda döwletiň içindeki gapma-garşylyklaryň güýçlenmegi we halyf Osmana garşy dil düwüşigiň guralmagy netijesinde halyf öz öýünde pitneçiler tarayndan öldürilipdir.

Orta asyryň meşhur taryhçylary Ibn al-Asiriň, Taberiniň, Dinaweriniň, Ibn Kuteýbäniň işlerinde berilýän maglumatlara görä halyf Osmanyň ölüminden baş gün soňra Medine şäheriniň ilatynyň haýyşy netijesinde Aly ibn Ebu Talyby halyflykga gelenligini (tagta çykanlygyny) belleýärler.

Halyf Aly 656-661-nji ýyllar aralygynda arap döwletini dolandyryp, döwrüniň esasy bölegi Siriýanyň häkimi Muawiýe we ýüze çykan haryjiler toparyna garşy göreşlerde geçipdir.

Alynyň halyflygya saýlanmagyndan soňra halyflygyň çäklerinde ýagny Mekke, Basrada we beýleki birnäçe şäherlerde nägilelikler ýüze çykypdyr. Bu nägileleriň arasynda Muhammet pygamberiň aýaly Äşe hem bolupdyr. Alynyň garşydaşlary halyf Osmanyň ölümünde günäkärlenýän kişileriň jenaýata çekilmegini talap edipdirler. Bu nägilelikleriň esasynda halyfdan nägile bolan topar Basra şäherinde jemlenipdirler. Bulara garşy halyf Aly goşun jemläp Basra şäherine garşy ýöriş edipdir. 656-njy ýylda Basra şäheriniň eteginde bolan çaknyşyga taryhda “Jemel” ýagny “Düýe” söweşi diýip at berilipdir. Bu adyň berilmeginiň sebäbi Alynyň garşydaş toparyna ýolbaşçylyk eden Äşe düýäniň üstünde oturyp goşuna serkerdelik edipdir. Bu söweşde Aly ýeňiş gazanypdyr. Pygamber aýaly

“Ummyhat al-Müslimin”-den bolan Äşe ýesir alynypdyr we ömrüniň ahryna çenli Mekke şäherine sürgün edilipdir.

Musulmanlaryň arasynda bolan bu gan döküşikli ilkinji söweş yslam dininiň bitewiligini bozupdyr. Bu toparlar biri beýlekisine gapma-garşy bolup özboluşly appazisiýany emele getiripdirler.

Sünni akymy- Basra şäheriniň eteginde bolan söweşde halyf Alynyň garşydaşlary, Şaýý (arapça “eş-Şia” ýagny “topar” diýmekligi aňladýar)-halyf Alynyň tarapdarlaryna berilen atdyr.

Şol ýylyň ahylaryna Siriýa häkimi Muawiýanyň baş galdyrmagy netijesinde Siriýa çöllüğünde Halyf goşunlary bilen Muawiýanyň goşunlarynyň arasynda Syffin diýilen ýerde söweş bolup geçýär. Taryhda bu söweşe bolup geçen ýeri bilen baglansykly “Syffin” diýilip at berilýär. Söweşiň netijesi Muawiýanyň mekirligi bilen dawany “Yslam kanunlary” esasynda çözülmegini talap edýär. Halyfyň muňa razyllyk bermegi onuň goşunlarynyň arasynda nägilelikleri ýüze çykarýar we Alynyň goşunlaryndan 12000 adamyň bölünip aýrylmagyna getirýär. Bölünip aýrylan topara “haryjiler” ýagny çykanlar, bölünip aýrylanlar diýilip at berilýär. haryjiler topary özboluşly syýasy akymy emele getirmek bilen merkezi häkimýete garşy göreş alyp barypdyrlar hem-de halyf Alynyň häkimýeti ýyllarynda bu topara garşy söweşlerde geçirmeli bolupdyr.

Yslam dünýäsinde bolup geçen “Jemel” we “Syffin” söweşleri halyflygyň syýasy we ykdysady birliginiň bozulmagyna sebäp bolupdyr. Sünniler, şaýýlar we haryjiler bir-birlerine garşy göreşen we irki orta asyrlarda özboluşly appazisiýa güsünde çykyş edip halk hereketleriniň aňýetiniň esasy bolupdyr.

Süniler- Yslam dininiň esasy akymy bolup ol dolandyryjy gatlagyň akymy hökmünde garalypdyr. Sünni topary öz içinde dört sany hukuk mekdeplerine bölünýär.

Olar: hanefiler mekdebi, Şafiler mekdebi, Mälikiler mekdebi hem-de hanbeliler mekdebidir. Hanefiler mekdebini esaslandyryjy Imam Azam Ebu Hanife bolup ol hijru ýyl hasaby bilen 80-nji ýylda Küfe şaherinde eneden dogulypdyr. Ol täjirler maşgласыndan bolup özi hem ylym bermekden daşgary söwda işleri bilen hem meşgullanypdyr. Hanefiler mekdebi Bagdat halyfy Harun ar-raşidiň döwründe kazylyk wezipesini ýerine ýetiren Ebu Hanifäniň şägirdi Ebu Ýusubyň döwründe has hem ýaýrapdyr. Abbasi halyflygynda ýaşan ilatyň esasy bölegi şu mekdebiň agzalary, tarapdarlary hasaplanylýar.

Şafygy mekdebi Ymam Şafygy tarapyndan esaslandyrylyp ol easan demirgazy Afrika musulmanlarynyň arasynda giňden ýaýrandyr.

Mälikiler mekdebi öz adyny esaslandyryjysynyň adyndan alyp gaýtmak bilen esasan Siriýa, Palestina, Alynky Aziýada we demirgazyk Afrikada ýaýrandyr.

Hanbeliler mekdebi häzirki Arap ýarym adasynyň territoriýasynda ýaýram mekdepdir.

Şaýylar- Alynyň tarapdarlaryna berilen at bolup topar diýmekligi aňladýar. Şaýy akymy soňradan merkezi häkimýete garşy göreşleriň, halk hereketleriniň aňýeti hökmünde dowam edipdir.

Harijiler topary- yslam dinin de dörän ilkinji akymlaryň biri bolup ol şaýy akymynyň bir şahasy hökmünde hem kabul edilýar. Olaryň özlerine mahsus bolan dini hem-de syýasy meýilnamasy bolupdyr.

- 1) Syýasy meýilnama; dine ynanýanryň obşinesy özbaşdak, garaşsyz bolmaly, halyf;ar häkimýeti miras hökmünde nesilden- nesle geçmeli däl, halyflar halk tarapyndan saýlanylmaly. Eger-de saýlanan halyf ynamy ödemedik ýagdaýynda, işini başarmasa iltarty kanagatlandyrmasa ol öz ýeleýän wezipesinden ýagny tagtdan düşürilmeli.

- 2) Harijileriň taglymatyna görä işini başarmadyk halyf öldürilmelidir. Halyflyga dalaşgär kişi özüniň gelip çykyşy ýagny taýpasy, milleti, baýlygy, ýa-da garyplygy göz önüne rurulmazdak imany bolan, musulman kişiler saýlanyp bilmelidir. Haryjiler ilkinji iki halyfy hakyky halyf hasap edip olara uly hormat goýupdyrlar, soňraky halyflara garşy göreşip olary haksyz halyf hasaplapdyrla hem-de olara garşy göreşipdirler. Bu göreşe gatnaşmadyk kişilere hem “Kapyr” dinden çykan diýip hasaplapdyrlar. Soňraky ýyllarda harijiler hem öz aralarynda birnäçe toparlara bölünipdirler. Olar: Ibadiler, Azrakiler we Sufiler.

§ 4. Omeýýalar haliflygynyň emele gelmegi

644-656-njy ýyllar aralygynda arap halyflygyny dolandyran Osman döwründe döwletiň çakleri ep-esli giňelýär. Şol sanda Eýran we Orta Aziýanyň bir bölegi araplaryň gol astyna düşýär. 656-njy ýylda döwletiň içki gapma-garşylyklaryň güýçlenmegi we halyf Osmana garşy dil düwüşigiň guralmagy netijesinde halyf öz öýünde pitneçiler tarapyndan heläk edilýär. Soňra halyflygyň başyna Aly ibn Abu Talyp geçýär. Halyf Aly dolan ýyllary döwründe Siriýanyň häkimi Muawiýe we soňradan ýüze çykan Harijiler toparyna garşy göreş alyp barmakda geçirýär.

Aly ibn Abu Talybyň häkimýet başyna geçmegi bilen arap halyflygynyň düzüminde ýaşayan halklaryň arasynda nägilelikler başlanýar. Nägilelik bildirenleriň başynda Muhammet pygamberiň aýaly Aşe, Siriýanyň häkimi Muawiýe bolup, olar Alynyň halyflyk tagtyna geçmegini islemändirler. Şol sebäpli hem 656-njy ýylda Alynyň täze hökümetine garşy duran özboluşly syýasy apozisiýanyň wekilleri Basra şäherine ýygnaňsyypdyrlar. Basranyň etegine goşun çekip gelen halif Aly garşydaşlary bilen söweşmäge mejbur bolýar, bu söweş

taryhda “Jemel” ýagny “Düýe” söweşi diýip at alýar. Bu söweşde Halif Aly ýeňiş gazanýar. Söweşiň dowamynda Alynyň goşunyndan bir topar (12 000) adam bölünip aýrylýar. Bu aýrylan topara soňradan harijiler (çykanlar, bölünip aýrylanlar) diýilip at berilýär.

Käbir taryhy çeşmelerde Omeýyaalr halyflygynyň emele gelen ýylyny dürliçe kesgitlenilýär. Alymlaryň bir bölegi halyflygyň emele gelen döwrüni 656-njy ýyl diýip kesgitleýärelr. Bu döwür Aly ibn Abu Talybyň tagta geçmegi bilen Muawiýanyň özbaşdaklyk ugrunda alyp baran harby hereketleri bilen kesgitlenilýär. Alymlaryň beýleki topary halyflygyň emele gelmegini Aly ibn Abu Talybyň aradan çykmagy ýagny 661-nji ýyl diýip belleýärlar. Bu pikirleriň ikisi hem belli bir derelede dogrydyr.

Aly ibn Abu Talybyň beýleki bir garşydaşy bolan Siriýanyň häkimi Muawiýe Alynyň häkimýetini kabul etmekden boýun towlaýar. 657-nji ýylda Siriýa çöllüğünde bolup geçen “Syffin” söweşi netijesinde Alynyň goşunlary ýeňiş gazanýar. Emma söweşiň netijesini musulman kanunçylygyna grä çözülmegini islän Muawiýe mekirlilik bilen ýeňilişden gutulýar we özüniň garaşsyzlygyny saklamaga mümkinçilik gazanýar.

Aly ibn Abu Talybyň häkimýet başyna gelmegi bilen Omeýyalar halyflygynyň nesilşalygynyň taryhy başlanýar. Omaýyalaryň düýbini tutujy Mekke şaheriniň hökümdary wezipesini ýetiren Abu Sufýanyň oglydyr we halyf Omaryň garyndaşydyr. halyf Osmanyň öldürilmeginde Alyny aýyplap onuň häkimýetini kabul etmekden boýun gaçyrýar.

Muawiýe 661-nji ýylda Alynyň dildüwişik esasynda öldürilmeginden soňra tagta geçen Hasan bilen şertnama baglansýar we ýurduň ýeketäk hökümdary bolýar. Muawiýeden soňra onuň ogly Ýezid tagta geçýär.

Omeýyalar döwründe döwletiň çäkleri has-da giňeýar. Günbatarda Ispaiýa, Gündogarda hytaý diwarlaryna çenli baryp ýetýar. Emma döwletiň içki gurluşynyň guralyşy, häkimleriň

alypo baran syýasaty sebäpli döwlet syýasy taýdan örän gowşak bolupdyr. 747-750-nji ýyllar aralygynda halyflygyň çäklerinde Abbasiler nmaşgalasynyň tagt ugrundaky göreşleri, Abu Müslimiň gozgalaňy netijesinde döwlet ýykylýar.

Omeýýalar halyflygyny şu aşakdaky halyflar dolandyrýar: Muawiýe I, Ýezid, Muawiýe II, Merwan I, Abd al-Mälik, al-Welid, Süleýman, Omar ibn Abdulaziz, Ýezid II, al-Wahid, Hişam, Ýezid III, Ybraýym we Merwan II.

VII asyryň birinji ýarymynda halyflygyň içinde tagt ugrundaky göreşler ýaýbaňlanypdyr. 661-nji ýyldan bäri dolandyryp gelýän Omeýatlar nesilşalygy araplaryň arasynda ähli umumy goldaw tapmandyr. Muhammet pygamberiň daýysy Apbasyň nesilleri, ýagny Abbasylar halyflykda özleriniň peýdasyna giňden wagyz-nesihat geçiripdirler. Halyflygyň gündogar böleginde Horasanda we Mawrenahrda Omeýatlara garşy hereketler güýçli bolupdyr. Bu garşylyk diňe bir basybalyjylardan köp ejir çeken halk köpçüligi gurşap alman, eýsem, boýun egdirilen halklaryň agalyk ediji gatlaklaryny-da öz içine alypdyr. Halk daýhanlar, şäherleriň zähmetkeşleri özleriniň öndürýän önümleriniň 1/3 hatda ondanda köp bölegini haraj (ýer salgydy), jezýe (jan başyna salgyt) ýa-da beýleki salgytlar görnüşinde bermäge mejbur bolupdyrlar.

§ 5. Abbasiler halyflygynyň döremegi

VII asyryň birinji ýarymynda halyflygyň içinde tagt ugrundaky göreşler ýaýbaňlanypdyr. 661-nji ýyldan bäri dolandyryp gelýän Omeýatlar nesilşalygy araplaryň arasynda ähli umumy goldaw tapmandyr. Muhammet pygamberiň daýysy Apbasyň nesilleri, ýagny Abbasylar halyflykda özleriniň peýdasyna giňden wagyz-nesihat geçiripdirler. Halyflygyň gündogar böleginde Horasanda we Mawrenahrda

Omeýatlara garşy hereketler güýçli bolupdyr. Bu garşylyk diňe bir basybalyjylardan köp ejir çeken halk köpçüligi gurşap alman, eýsem, boýun egdirilen halklaryň agalyk ediji gatlaklaryny-da öz içine alypdyr. Halk daýhanlar, şäherleriň zähmetkeşleri özleriniň öndürýän önümleriniň 1/3 hatda ondanda köp bölegini haraj (ýer salgydy), jezýe (jan başyna salgyt) ýa-da beýleki salgytlar görnüşinde bermäge mejbur bolupdyrlar.

Abbasyň çowlugy Muhammet ibn Aly halyflykdaky ýagdaýy öwrenip, Horasana we Mawrenahra öz ynamdar topary Abbasyalaryň işini wagyz etmäge iberýär. 129-njy hjri ýylynda (746-747) Horasandaky Apbasy wagzynyň baştutanlygyna täze adam bellenilýär. Ol hereketiň geljekki ykbalynda görnükli rol oýnan Abu Muslim bolup, Horasana 129-njy hjri ýylynda (747 ý.) gelýär. Abu Muslim Horasanyň içki ýagdaýyny öwrenip, Omeýatlara garşy aýgytly herekete geçmek gerek diýen netijä gelýär. Abu Muslim merkez edip Merwden 20 km. töwerekleri (3 farsah) günbatarda Safizanž obasyny saýlap alýar.¹ Bu ýerde Abbasyalaryň tarapdary ilkinji gezek öz geýimlerini gara reňke boýapdyrlar we şondan soň bu reňk täze nesilşalygyň belgisi bolupdyr. Abu Muslimiň çagyryşlaryna köpden köp toparlar gelip başlaýarlar. Daýhanlar we senetçiler bilen bir hatarda Abu Muslimiň goşunynda söwdegärler, ýerli han-begleriň wekilleri hem bolupdyrlar. Abu Muslim Safizanžda uzak bolmaýar. Ol 747-nji ýylda Mahuwana geçýär. Bu obany Abu Muslim berkidýär, onuň daşyny garym we diwar bilen berkidýär we iki sany derweze goýýar. Mahuwanda Abu Muslimiň goşunyň hataryna girýänleriň sanawy düzülipdir. Goşuna girýänleriň ady, atasynyň ady we onuň nireden gelendigi ýazylypdyr. Bu sanaw

---

¹ Материалы по истории туркмен и Туркмении. том I. М.-Л., 1939. С. 123.

boýunça urşujylara aýlyk hak berlipdir. Ilki 3 dirhem, soň bolsa 5 dirhem berlipdir.²

Abu Muslim Horasanyň paýtagty Merwi alýar. Bu ähli hereketleriň aýgytly pursady bolýar. Merw alynandan soňky wakalar aýdyň Abu Musimiň peýdasyna bolýar. Her günden onuň tarapdarlarynyň sany artýar. Abu Hanif ad-Dinweriniň beýan etmegine görä, Abu Muslimiň goşunynyň hataryna gelýän güýçler barha artýar: “Hytratdan, Talkandan, Merwden, Nusaýdan, Abywertden, Balhdan bolan adamlar Abu Muslimiň ýanyna gelipdirler. Olaryň hemmesi öz köýneklerini gara reňke boýamak bilen tapysýarlar. Ol adamlar atlarda, eşeklerde we pyýada gelipdirler. Olaryň sany 100 müň töweregi bolupdyr”.³

748-nji ýylyň üstünlikleri aýgytly ähmiýete eýe bolýar. Nasyr ibn Seýýar öldürülýär. Onuň ölmegi Abu Musimiň öňünde Omeýatlar halyflygynyň Merkezi welaýatlaryna ýol açýar. Ýraga we Al-Jezire örän gyssagly we üstünlikli ýörişler geçirýärler. Abu Muslimiň harby serkerdeleriniň arasynda arap Kahtab we pars Halid ibn Barmak beýlekilerden has tapawutlanýar. Halyf Merwan II-niň goşuny derbi-dagyn edilýär we ol Müsüre gaçýar. Şol ýerde hem aradan çykýar. Omeýatlar halyflygynyň synmagy 749-njy ýylda bolup geçýär.

Horasanda VIII asyryň ortalaryndan başlap halk hereketleriniň netijesinde, häkimiýet Omeýatlar neberesiniň halyflaryndan Abbasylyr neberesine geçipdir. Soňky neberäniň dolandyran eýýamyny, adaty, iki döwre bölýärler. Birinji döwür ýüz ýyla golaý wagty (750-847) öz içine alyp, ony “Gündogar Tenessansynyň (Gaýtadan döreýşiň) ýokary derejesi”, “Musulman ylmynyň we medeniýetiniň çür depesi”, “Ýslamyň altyn eýýamy” diýip atlandyrýarlar. Musulmanlaryň arasynda ýüze çykan şol haýran galdyryjy medeni oýanyşy

---

² Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VIII-XIX вв. Ашхабад, 1954. С. 24.

³ Şol ýerde, 25 s.

häsiýetlendirip, meşhur iňlis semitology R. A. Nikolos “Musulmanlaryň arasynda bilesigelijilik, oňa bolan yhlas hyjuw birden şeýle bir ýokary derejä galyp, ähliumumy häsiýete eýe bolupdyr welin, göýä diýersiň, hut halyfyň özünden başlap şäheriň iň ýönekeý raýatlaryna çenli ähli adamlar ylmyň we bilimiň muşdaklaryna öwrülen ýaly bolup görünýär. Kitaplary we beýleki dürli çeşmeleri gözläp, adamlar Ýer togalagynyň üç bölegine aýlanyp, şerbetden we datly şirelerden ýüküni ýetiren balarylary kimin, toplan gymmatbahaly çeşmeleri göterip, ýurtlaryna dolanyndyrlar we özlere sabysyzlyk bilen garaşýan şägirtleriniň ylma bolan teşneligini gandyryjak kitaplaryny getiripdirler. Alymlar, öz gezeginde, täsin galdyryjylykly janypkeshlik we erjellik bilen ensiklopedik häsiýetli ajaýyp eserleri döredipdirler. Häzirki döwrüň ylmy, sözüň doly manysynda we adatça, hasap edilişinden hem has köp derejede öz gözbaşyny olardan alyp gaýdýar”⁴ diýip nygtapdyr.

Taryhy çeşmelerde Abbasy halyflaryň 36-nyň bolandygyny belläp geçirýär. Bu barada Muhammet Awfy Hekaýatlar ýygynyň ikinji jildinde şu goşunlaryň üsti bilen beýan edýär:

“Abbasylar sanawda otuz alty halypa,
Olar din ýolunda sakladylar adalaty”.⁵

Ybragym ibn Muhammediň mirasdüşeri Abu-l-Abbas as-Saffah Kufanyň baş metjidinde halyf diýip yglan edilýär. Ilkinji abbasy halyf Saffah (750-754) halyfyň merkezi edip, Kufa şäherini saýlaýar. Ýöne Abbasy halyflygynyň hemişelik paýtagty 762-nji ýylda al-Mansur tarapyndan esaslandyrylan Bagdat şäher bolýar. Şonuň üçin, köp halatlarda Abbasy halyflygyna Bagdat halyflygy hem diýip atlandyryrlar.

---

⁴ Ýazberdi A. Beýik Seljuk soltany Togrul beg Türkmen we musulman kitaplary. // Miras, 2005. № 3, 60 s.

⁵ Awfy Muhammet. Hekaýatlar ýygyny. II j. Aşgabat, 2005. 160 s.

Halyf Abu-l-Abbas (749-754) öz mirasdüşeri edip dogany Abu Jafary belleýär. Ol tagta geçende al-Mansur diýen lakamyny alýar. Halyf Mansur (754-775) Abbasy halyflygynyň başyny başlaýjy we onu paýtagty Bagdady esaslandyryjy hasaplanýar. Halyf Mansur döwründe döwletiň merkezi apparatynyň dolandyryşy döredilýär. Onuň döwründe diwanlar diýip atlandyrylýan merkezi edaralar işe girizilipdir. IX asyryň taryhçysy we geografy Ýakubiniň aýtmagyna görä, Abbasyalaryň dörän döwründe indiki merkezi diwanlar bolupdyr: döwlet gaznasy, döwlet arsenaly, resminamalar diwany, haraj (girdeýjiler) diwany, döwletiň möhür diwany, jund diwany (harby edara) we beýlekiler. Abbasyalaryň soňky döwürlerinde merkezi diwanlaryň sany artýar, tertibe salynýar, olaryň welaýatlaryndaky dolandyryjylary we onuň edaralary bilen birikdirýärler. Emma bularyň ählisiniň düýbi Mansur döwründe goýulýar.⁶

Abu Muslimiň Merkezi Aziýada Abbasyalaryň bähbitlerini arap, birnäçe işleri edendigine garamazdan halyf oňa içini ynanmandyr. 755-nji ýylda Mekgede hajda wagt Abu Muslim al-Mansuryň köşgüne çagyrylýar we şol ýerde hem öldürülýär. Abbasylar döwründe döwletiň ýokary wezipelerinde diňe bir araplar işlemän, eýsem, başga halklaryň wekilleri-de işläpdirler. Aýratyn hem parslar bolup, olar döwleti dolandyrmakda uly orny tutupdyrlar. Olaryň içinde asly Balhdan bolan iri ýer eýesi Halid ibn Barmagy agzamak bolar. Halyflykda Barmakiler nesli köp wagtlaп wezirlik edipdir. Ähli welaýatlar öňküsi ýaly häkimler tarapyndan dolandyrylypdyr. Onuň ygtyýarynda köp sanly harby güýçler we maddy gymmatlyklar, pul serişdeleri jemlenipdir. Emeldarlar tarapyndan ýygnaýan salgytlar Bagdada halyf gaznasyna iberilmezinden öň olaryň elinden geçipdir. Abbasylar hökümede gelende öňki Omeýatlar döwründäki serhetleri

---

⁶ История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л., 1958. С. 102.

saklap bilmändir. Abbasy halyflygynyň düzümine Pireney ýarym adasy girmändir. Bu baý we medeniýetiň ösen ýurdunda Abd ar-Rahman emiriň ýolbaşçylygynda Kardowa emirligi döredilýär. VIII asyryň ahyrynda Halyflykdan Uzak Günbatar (al-Magrib al-aksa) häzirki Marokkanyň ýerleri bölünip aýrylýar. Bu ýerde 788-nji ýylda şaýy ymamy Idris hökümeti eýeleýär we Idrisiler nesilşalygyny (788-985) esaslandyrýar. 800-nji ýylda Magrybyň (Demirgazyk Afrika) Abbasy dikmesi Ybrahym ibn Aglab özbaşdak döwlet bolup, Aglabidler (800-909) nesilşalygyny esaslandyrýar.⁷ Şeýlelikde Abbasylyk halyflygynyň düzümine Arabystan, Alynky Aziýa, Demirgazyk Afrika, Müsür, Yrak, Eýran, Zakawkaziýanyň bir bölegi we Merkezi Aziýa giripdir.

786-njy ýylda tagta Harun ar-Raşid çykýar. Täze halyfyň esasy syýasy ugry döwlet häkimiýetini berkitmek ugrunda göreş bolupdyr. Bu göreşde Harun ar-Reşide musulman metjitleri goldaw beripdir. Harun ar-Reşid döwründe köp sanly täze metjitler we haýyr-sahawat edaralary döredilipdir. Dini edaralara ýer paýlary berlipdir. Harun ar-Reşid töweregine dindarlary we alymlary ýygnamagy gowy görüpdür. Arabystanyň mukaddes şäherine zyýarata gidipdir. Harun ar-Reşid din edaralaryny goldamak bilen bir hatarda, halyfa wepalylygy bilen tapawutlanýan goşuny döretmek barada hem alada edipdir.

Harun ar-Reşidiň ölmegi bilen Halyflykda iki häkimiýetlilik emele gelýär. Halyfyň üç ogly bolupdyr. Ol ikisini, ýagny Amin bilen Mamuny mirasdüşer belleýär. Harun ar-Reşid ölen wagtynda Amin Bagdatda, Mamun bolsa halyflygyň gündogar welaýatlaryny dolandyrýardy. Şondan soňra Amin bilen Mamunyň arasynda tagt ugrunda göreşler başlaýar. Netijede. 813-nji ýylda Mamun ýeňýär we halyf diýip ygylan edilýär. Abbasylyk döwründe esasan halyf Mamun (813-

---

⁷ Беляев Е. А. Араби, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. М., 1965. С. 219.

833) döwründe medeniýetiň, arap dilli ylmyň we edebiýatyň ösmeginde uly öňe gidişlikler bolupdyr. Onuň goldaw bermegi bilen terjime etmeklige giň ýol açylýar. Şol döwürde gadymy grek we ellin ylmy we medeniýeti arap dilli alymlar üçin elýeterli bolupdyr. Bular bilen birlikde eýran we hindi medeniýetleri hem özleşdirilipdir. Halyf al-Mamunyň döwründe Bagdatda “Bilimler öýi” döredilipdir. Ol özboluşly akademiýa bolup, dürli ugurlar boýunça ylmy-terjime işleri alnyp barlypdyr.

§ 6. Abbasiler halyflygy döwründe eýranyň syýasy gurluşy

Abbasylyk halyflygy Omeýatlardan tapawutlylykda daşarky basybalyşlary dowam etdirmändirler. Abbasy halyflygynyň baş maksady merkezi häkimiýeti berkitmek bolupdyr. Olaryň esasy özgertmeleri has hem dolandyryşy merkezleşdirmäge, nesilşalygyň syýasy we durmuş daýanjyny giňeltmäge gönükdürilipdir. Eger Omeýatlar halyflygy esasan arap emeldarlaryna daýanan bolsalar, Abbasylyk Omeýatlara garşy göreşde diňe bir halk hereketiniň güýçlerini ulanman, eýsem arap bolmaýanlaryň, esasan pars emeldarlarynyň goldawyndan hem peýdalanypdylar. Şonuň üçin, Abbasylyk ýeňşinden soň gelip çykyşy pars bolan emeldarlar döwlet dolandyryşyna we ýokary döwlet wezipelerine göýberlipdir.

Döwleti halyf dolandyrypdyr. Dünýewi we dini häkimiýet onuň elinde bolupdyr. Halyflaryň häkimiýeti nesilden-nesle geçipdir. Omeýatlar döwründe boluşy aly Abbasy halyflary hem dirilikde özünden soňra halyf boljak ogluny mirasdüşer belläpdirler. Döwletiň ýokary gatladaky adamlary kazylar, goşun serkerdeleri, uly mülk eýeleri muny kabul edipdirler. Täze halyf tagta geçende döwlet adamlary ýygnanypdyr. Täze geçen halyf täj geýdirilýän otagda

oturdylyp, döwlet adamlary şol ýerde ýygnanypdyrlar. Dabarany şazadalar başlap, geplemeli adamlar tagta ýakynlaşyp çykyş edipdirler we halyfa kasam edipdirler. 775-nji ýyldan başlap beýik wezir wezipesi belenenilýär. Yslam taryhynda wezirlik weipesi ilkinji gezek Abbasylyk halyflygynda döredilipdir. Ol halyfdan soňky ikinji adam hasaplanyp, onuň raýat işleri boýunça orunbasary bolupdyr. Ýarym ýüzylylygyň dowamynda bu wezipäni we beýleki wezipeleri pars nesilinden bolan Barmakiler maşgalasynyň wekilleri eýeläpdir.

Abbasylykda iki topar wezirlilik bolupdyr:

- a. Tewzi (iş başkasyna berme) wezirligi: Halyfyň edýän işleriniň hemmesini diýen ýaly, bu wezire etmekele hukuk berlendi. Emma diňe öz ýerine adam saýlap bilenokdy.
- b. Tenfiz (hökmüni ýöretmek) wezirligi: Ýokarky topar wezirlige garanda, munuň edýän işleri az bolupdyr. Halyfyň buýruklaryny ýerine ýetiripdir.

Wezirlilik iki toparda halyf tarapyndan saýlanýardy we belenenýärdi.⁸

Ilkibaşda beýik weziriň wezipesiniň bellenmegi merkezi häkimiýetiň berkemegine ýardam edipdir. Emma soňunda wezirler şeýle bir ýokary galypdyrlar, hatda halyflar däl-de olaryň özleri döwleti dolandyryp başlaýarlar. Barmakileriň tutýan orny çakdanaşa ösüpdir. Weziriň garamagynda göniden-göni halyfyň kanselýariýasy bolan möhüm edarasy, ol ýerde ähli döwlet resminamalary giripdir; dürli döwletler bilen diplomatik gatnaşyklar we diplomatik hatlar edarasy, döwlet girdeýjiler (haraj edarasy) we çykdaýjylar edarasy, halyfyň goşun, harby edarasy, halyf köşgüniň edarasy bolupdyr. Bu sanaw wezirleriň ygtyýarlarynyň nä derejede beýikligini görkezýär. Ol köp döwlet işlerini özbaşdak çözüp, ýokary döwlet emeldarlaryny, goşun ýolbaşçylaryny belläp hem aýryp

---

⁸ Islam tarihi. Istanbul, 1991. III j. 413 s.

bilipdir. Oña ýene-de poçta we polisiýa gulluklarynyň ýolbaşçylary hem boýun bolupdyr. Beýik weziriň häkimiýeti diňe halyf Harun ar-Reşid (786-809) döwründe ep-esli derejede çäklendirilýär. Ol 802-nji ýylda Barmakileri döwlet wezipelerinden aýyrýar emläklerini hem konfiskasiýa etmekligi buýrýar.⁹

Halyfýň dini işleri boýunça kömekçisi baş kazy hasaplanypdyr. Ol kazyýet we aň-bilime ýolbaşçylyk edipdir. Döwlet dinihökmünde yslamyň ösmegi bilen we Abbasyalaryň dini syýasaty bilen baglanşykda (omeýýatlardan tapawutlylykda Abbasylar döwletiniň dini düşüňjelerini goldapdyr) baş kazy has uly ähmiýete eýe bolup başlaýar. Onuň ýyldaky girdeýjisi beýik weziriň girdeýjisine deň bolupdyr. Baş kazy şäheriň, aýry-aýry ýerleriň, welaýatlaryň kazylary degişli bolupdyr. Şahsy hukuklara degişli ähli meseleler kazylar tarapyndan seredilipdir. Her bir ilatly nokatda (şäherde, şäherçede) bir kazy bolupdyr. Käbir möhüm ilatly nokatlarda naib diýip atlandyrylýan kazylaryň ýörite wekilleri bolupdyr. Halyfatda “Raisu’l-Kadi’l-Kudat”—Baş Kazy bolupdyr. Ol ýurtda hukuk boýunça soraglardan iň gowy baş çykarýan adam bolupdyr. Onuň kazyýetlerde iş dolandyrmak üçin bellenen şägirtleri bolupdyr.

Ähli Abbasy emeldarlary ýaly, kazylar hem gara reňkdäki eşik geýipdirler 912-nji ýyllar töwereginde Bagdat kazysynyň işgärleri şu aşakdakydan ybarat bolupdyr:

- 1) Kazyýetiň kätibi (kätib), aýlygy aýda 300 dirhem.
- 2) Kazyýetiň gullukçysy (hajib), aýda 130 dirhem.
- 3) Kazyýetiň öň ownuk dawalary (munisif) çözüň kazylar; aýda 100 dirhem alypdyrlar.
- 4) Kazyýetiň we polisiýanyň (a’wan) jaýlaryny dolandyryjy; her aýda 600 dirhem.

---

⁹ Истори стран Азии Африки в средние века. М., 1987. часть 2. С. 8.

Şol döwürde haýsy hem bolsa bir işe garalanda kazy bilen esasan dört sany “şayat” oturypdyr: ikisi sag tarapynda, ikisi bolsa çep gapdalynda.

Jeza beriş işleri “sahibu’l-mezalim” kazyýetiň üsti bilen çözülipdir. Munuň bilen birlikde iň ýokary kazyýet “Diwanul’n-nazar fil-mezalim” bolupdyr. Bu kazyýet häzirki zaman şikaýat kazyýetine meňzeş bolupdyr. Bu kazyýete aýratyn ýagdaýlarda halyfyň özi ýa-da onuň wekili ýolbaşçylyk edipdir. Kazyýetiň agzalary şşulardan ybarat bolupdyr: “Kadi’l-Kudat, Hajib we Mufti” halyfyň ýa-da onuň wekiliniň ýolbaşçylyk etmegindäki “Diwanu’n-nazar fil-mezalimde” çykarylan kararyň täsirini hiç kim aýryp bilmändir.

Kazylar erkek adamlardan saýlanypdyr. Bu adam kämillik ýaşyna ýeten, akylyly, azatwe arassa yslam düşünjeli bolmaly bolupdyr. Mundan başga-da, onuň gowy häsiýeti, giň gözýetimi we yslam hukuklaryny gowy bilýän bolmagy ýaly şertleri bolupdyr. Ine, şular ýaly häsiýetler kazylardan talap edilipdir.

Çeşmelerde bellenişine görä, Abbasylar döwründe Bagdatda ilkinji “Kadu’l-Kudat” Ymam Abu Ýusuf bolupdyr. Ol bu wezipäni halyf al-Mehdi we onuň iki ogly Hadi we Harun ar-Reşidiň döwürlerinde ýerine ýetiripdir.

1. Wezir: bu barada maglumat ýokarda getirilen. Köşkte bu adam möhümligi boýunça birinji derejede bolupdyr.
2. Reis’l-Kudat: kazylaryň raisi bolan Baş Kazynyň wezipeleri hem ýokarda getirilen. Ol wezirden soňky köşkte möhümligi boýunça ikinji adam hasaplanypdyr.
3. Hajib (baş ýolbaşçylyk ediji ýagny beýemçi). Bu emeldr daşary ýurtly myhmanlaryň, ilçileriň, hanbegleriň we beýlekileriň kabul edişligini halyfyň islegine görä, guramak esasy wezipesi bolupdyr.

Her welaýatyň başynda öňküsi ýaly emirler-häkimler durupdyr. Welaýat häkimleri halyf ýa-da täsirli wezirler tarapyndan bellenipdir. Olar esasan jemgyýetiň ýokary gatlagyndan çykan adamlar bolupdyr. Emirleriň iki sany kömekçisi bolupdyr. Olaryň biri welaýatyň maliýe işine, salgyt ýygnaşyna seredipdir. Ikinjisi bolsa, halyfyň dini häkimiýetiniň we baş kazysynyň wekili bolupdyr. Halyf Mansur häkimleri uzak wagtlap bir welaýatda saklamandyr. Başga bir welaýata geçen wagtynda hem häkim eden işleri barada halyfa hasabat beripdir. Eger wezipesinde ýalňyşlyga ýol beren bolsa, maly-mülki kanun tarapyndan elinden alnypdyr. Mansurdan soňky döwürlerde hem şular ýaly ýagdaý dowam etdirilipdir.¹⁰

Abbasylyar döwründe döwlet serhediniň giňemegi çetki welaýatlar bilen paýtagtyň arasyndaky habarlaşma ýagdaýlary kynlaşypdyr. Şol sebäpli hem IX asyrdan başlap ýerli häkimler öz dolandyryan ýerlerinde häkimiýetini nesilden-nesle geçirip başlaýarlar. Şeýdip häkimleriň nesilşalygy döräpdir. Meselem: Müsürde Tuluniler, Eýranda we Merkezi Aziýada Tahiriler, Saffariler we Samanylar. Emirlere köp sanly emeldarlar deňişli bolupdyr. Olaryň arasynda aýratyn ähmiýete salgyt ýygnaýjylar eýe bolupdyrlar. Abbasylyar tarapyndan geçirilen möhüm özgertmeleriň biri maliýe edarasyny kämilleşdirmek üçin, girdeýjileriň we çykdaýjylaryň üstünden has gowy gözegçilik etmekü iň ýokary hasap bölümi döredilýär. Ol salgyt girdeýjilerini we döwlet çykdaýjylaryny hasaba alypdyr. Bölümde dürli bölümçeler ýörite işler boýunça meşgul bolupdyrlar.

Abbasylyar döwründe welaýatlar we welaýat merkezleri:

1. Günbatar Afrika bilen Sisiliýa.
2. Müsür.
3. al-Jazire (Mosul).
4. Azerbeýjan (esasy şäheri Erdebil, Töwrüz, Meraga).

---

¹⁰ Islam tarihi. Istanbul, 1991. III j. 411 s.

5. Hijaz we Ýemame (Merkezi Arabystan), esasy şäheri Mekge, Medine.
6. Günorta Arabystan (Ýemen).
7. Kufa we töwerekleri.
8. Basra, Bahreýn, Oman. Merkezi: Basra.
9. Ajem Yragy (Eýran Yragy). Esasy şäherleri: Hemedan, Yspyhan we Reý.
10. Horasan. Esasy şäherleri: Nişapur, Balh, Hyrat, Merw.
11. Fars welaýaty. Merkezi: Şiraz.
12. Huzistan. Esasy şäherleri: Ahwaz we Tuster.
13. Kerman.
14. Mukran (häzirki döwürde Buljustan).
15. Sijistan ýa-da Sistan.
16. Kuhistan, Kumis, Tabarystan, Jürjan, Ermenistan.
17. Horezm.
18. Sogd. Häzirki Samarkant we Buhara bu ýerlerde ýerleşýär. Jeýhun we Syrderýa aralygynda ýerleşýär.
19. Fergana (häzirki Özbegistanyň bir welaýaty), Merkezi Daşkent (Şaş).
20. Siriýa. Merkezi: Şam.
21. Palestina.¹¹

Umuman bu welaýatlar ýokardaky bölümlerde aýdyp geçişimiz ýaly dolandyrylan bolsalar-da dürli halyflar döwründe käbir üýtgeşmeler girizilipdir. Meselem: Halyf as-Saffah Palestina bilen Siriýany biri-birinden aýrypdyr. Harun ar-Reşid döwründe bolsa Siriýanyň we Jaziräniň serhetleri birleşdirilip, Awasym atly ýene bir welaýat döredilipdir. Awasymyň merkezi wagtal-wagtal üýtgäp durupdyr. Halyfyň maşgalasyna degişli kişi (meselem, şazada) haýsydyr bir welaýata häkim edilip bellenen ýagdaýynda ýanyna ýokary derejeli esger, maslahatçy we kömekçi iberlipdir.

---

¹¹ Islam tarihi. Istanbul, 1991. III j. 412 s.

Oba hojalygy we suwaryş desgalary.

Oba hojalyk döwlete peýda getirýän pudaklarynyň biri bolup durýar. Şonuň üçin hem oba hojalyga uly üns berlipdir. VIII asyryň ortalarynda ýagny Abbasylyar häkimiýetiniň mäkämleşmesinden soň, halyflykda uzak wagtlyk içki we daşky parahatçylyk aralaşypdyr. Bu bolsa oba hojalygyň, hünärmentçiligiň we söwdanyň ösmegine ýardam edýär. Batgalyklary guratmaklykda, täze suwaryş kanallarynyň gurluşygynda we köne emeli suwaryş ulgamyny berkitmekde uly işler alyp barylýar. Bu döwürde oba hojalygyň diňe bir önki pudaklary ösmän, eýsem täze pudaklary-da emele gelipdir. Halyflykda ilkinji gezek Hindistandan getirilen strus agaçlary ösdürilip ýetişdirilipdir. Däneli ekinleri ekmekde uly ösüşe eýe bolupdyrlar. Oba hojalyk önümlerini öndürmekde aýry-aýry etraplar we welaýatlar ýöriteleşdirilipdir. Müsür däne, tüwi we zygyr öndürilipdir. Zeýtun agajy Ortaýer deňiz ösümligi bolupdyr. Siriýa we Demirgazyk Afrika бүтін halyflygy zeýtun we zeýtun ýagy bilen üpjün edipdir. Siriýa we Palestina özüniň üzümçiligi, şekerçinlik meýdanlary, ir-imiş baglary bilen şöhratlanypdyr. Orta asyr geografiýa al-Mukaddisi Palestinada oba hojalyk önümleriniň 36 görnüşiniň ösdürilip ýetişdirilendigi barada ýazýar. Arabystan hurmalary, Yrak bugdaý, Eýran we Azerbeýjanda pagtaçylyk giň gerim alypdyr.

Halyflykda Merwiň garpyzлары uly meşhurlyga eýe bolupdyr. Garpyzlar Merwden Wawiloniýa getirilipdir. Marko Polanyň tassyklamagyna görä, Şubarkanyň (Merw bilen Balhyň aralygy) gawunlaryny ýukajyk kesip, burum- burum edip, günde guradýarlar, soňra köp mukdarda goňşy ýurtlara satuwa çykarypdyrlar. Gawunlar şeýle hem ter görnüşinde buzly gurşun gaplarda Bagdada äkidipdirler. Eger olar bitin we zaýalanmadyk görnüşde gelseler, onda her birine 700 dirhemden töläpdirler.

Önümçiligiň esasy pugdagy emeli suwaryşda esaslandyrylan ekerançylyk bolupdyr. Suwarymly

ekerançylykda Yrak has ýokary derejelere ýetipdir. Esasan hem onuň Sewad diýen günorta bölegi bolupdyr. Bu ýerde däneli ekinlerden baý hasyl alnypdyr. Ondan başga-da bagçylyk uly ösüşe eýe bolupdyr. Aýratynam şireli we süýji miweleri berýän palma agaçlary köp ösdürilip ýetişdirilipdir. Yrakda we onuň bilen goňşy welaýatlarda ýagny, Eýranda pagta we şekerçňrik köp hasyl beripdir. Mesopatamiýadaky iki derýa joşandan soň, käbir suw saklanyp galan ýerlerde şaly ekmeklik hem uly ösüşe eýe bolupdyr. Yrak we günorta-günbatar Eýran bilen birlikde Müsür hem suwarymly ekerançylygyň ösen ýeri bolupdyr (esasan-da Deltada), bu ýerde däneli ekinlerden başga-da zygyryň köp hasyly ösdürilip ýetişdirilipdir. Horasan ýerleri hem oba hojalykda Müsür we Yrak bilen deň derejede bolupdyr. Gündogar ýurtlaryň (şol sanda halyflygyň ýurtlarynda) köpüsinde ýerler emeli suwaryş şertlerinde suwrmak arkaly ekerançylyk alnyp barlyýar. Önümçiligiň ösüşi ilatyň ýaşaýyş derejesini ýokalandyrýar. Abbasylar hökümeti ilki bilen ekerançylary emeli suwaryş ulgamlary dikeltmeklige we gowlandyrmaklyga gönükdüripdirler. Suwaryş ulgamynda dikeldiş işleri esasan çägeler bilen gömülen kanallarda arassalaýyş işleri we täze kanallary çekmeklik işleri alnyp barlypdyr. Suwaryş ýollarynyň giňeldilmegi bada-bat meýdanlaryň ulalmagyna we hasyllylygyň ýokarlanmagyna täsir edýär. Ekerançylygyň we suwrmagyň tehnikasy entek pes derejede bolupdyr. Suwryş tehnikasynda uly suwaryş tigiri (jykyr) bolupdyr. Gündogar ýurtlarynda jykyr ýapdaky suw derejesinden belent ýerleri suwrmak üçin giňden peýdalanylýpdyr. Onuň gurşawyna toýundan ýa-da deriden gaplary daňypdyrlar. Tigr aýlanan wagtynda derýadan ýa-da uly kanallardan suw süsüp alyp, soň ol suwuny ternawa guýupdyr we meýdanlara akdyrypdyr. Bu okuň daşynda aýlanmaga ukyply tigr adatça iki sütüniň üstünde durup, bir jübit öküziň ýa-da düýäniň kömegi bilen (Yrakda we Siriýada) ulanylýpdyr. Ekerançylar üçin has

elýeterli, tehniki desgalaryň has köp ýaýrany şaduf bolupdyr. Agaç sütünlerindäki tutawajy aýlanyp, el bilen suwy susupdyr we ony, meýdanlara guýupdyrlar. Şaduflar Müsürde faraonlar döwründen bäri ulanylyp gelipdirler.

Müsür, Günorta Arabystan, Yrak, demirgazyk-gündogar Eýran, Mawrenahr we Owganystan halyflykda möhüm suwaryş meselelerini çözmeli welaýatlar bolupdyr. Yrakda hökümet bentleriniň we gatlalarynyň saklanyşy we guratlygy barada alada etmeli bolupdyr. Onuň üçin birtopar döwletiň emeldarlary – inženerleri (muhandis) işläpdir. Bu köp zähmeti talap edýän iş bolupdyr.

Suw bendi (plotina) Razyk obasynyň ýanynda eken we şu at bilen atlandyrylýan kanal hem bolupdyr. Şu kanaldan her bir kwartala we köçä kiçi sowma kanal bilen suw berlipdir. Bu sowma kanallara suw bölünýän ýörite deşikli tagta goýlupdyr. Her bir suw bölünýän ýerde ýörite edara (kontora) bolupdyr we emeldarlar suwuň berlişine gözegçilik edipdirler. Her bir emeldaryň ýanynda işleri ýerine ýetiriji ýörite işçi bolupdyr. Sonuň üçin hem suwa hyzmat edýänleriň sany on münä ýetipdir. Bendiň özünde hem keseligine kesik goýlan suw bölünýän gatla bolupdyr. Eger suwuň ölçegi 1,8 metre (60 ölçege) ýetse, ilat bol susdan peýdalanmaga mümkinçilik alyp, ýyl hasylly bolupdyr.

Şäherden 6-7 kilometr uzaklykda tegelek howdan bolup, ol ýerde suwuň mukdaryny ölçäpdirler. Şol ýerden hem şähre suw iberlipdir. Bu ýerde üýtgeşik çylşyrymly gatla bolup, bu barada Makdisi: “Olarda Marylylarda basgançakly we gapyly açyk we ýapyk suw howdany bolupdyr, gerek bolan ýagdaýynda açylyp kanallara suw goýberlipdir. Olaryň gowy süýji suwly guýulary bolupdyr” diýip ýazypdyr.

Ýeri emeli suw bilen suwlandyrmagyň ýene bir görnüşü kărizler arkaly suwarmakdyr. Örän çylşyrymly suwaryş desgasy bolan kărizleriň gazylşy barada Mukaddes Ruhnamasynda: “Uzynlygy birnäçe kilometre ýetýän kăriz

gazyp, gara dagyň astyna nagym - tunnel çekip, dag astynda ýatan bal ýaly suwy ekin meýdanlaryna akdyrypdyrlar. Käriz örän çylşyrymly suwaryş desgasy.

Gündogarda ulanylýan suw desgalarynyň bir hem sordobadyr. Sardowa-(pars dilinde serd-sowuk, Abbasylyar-suw diýen many birikmesinden emele gelensoň, onuň sardoba görnüşinde-de ulanylýan ýeri bar) sowuk suw ýatagy diýmegi aňladýar.

Sardobalar takyrlaryň pes ýerlerinde gurlupdyr. Baharda ýagýan ýagyş suwy ilki suw durlaýan çukurlara, soň ýerden gazlan howdana akdyrylypdyr. Suw siňmezligi üçin howdanyň iç ýüzi kerpiçler bilen örülipdir. Yssy howada suwuň köp bugarmazlygy we sowuk saklanmagy üçin howdanyň üstüne iki ýa-da dört tarapynda göz goýlan gümmez goýlupdyr. Sardobalaryň köpüsi gadymy kerwen ýollarynyň ugrunda salnypdyr. Halk arasyndaky maglumata görä, Buharadan Gyzylgumuň üsti bilen Owganystana, Hindistana gidýän gadymy kerwensaraýlaryň ugrunda her 5-6 fersahda (30-36 km.) bir sardoba salnypdyr.

Oba hojalyk gurallary entek ýönekeýdi. Hemme ýerde kätmen, pil ýabaklary we orak ulanylypdyr. Bu gurallar birnäçe münýýlyklaryň dowamynda ulanylyp gelinipdir. Azal hem gadymky görnüşini saklap galypdyr. Ekerançylyk bilen bir hatarda oturumly maldarçylyk hem alnyp barylypdyr. Bu ugur diňe bir et-süýt önümleri bilen üpjün etmän, eýsem ekerançylykda, suwaryş desgalarynda iş maly hökmünde hem ulanylypdyr. Çarwaçylyk bilen meşgullanýan ilatda düýedarçylyk ösüpdir. Düýeler esasy ulag serişdesi bolupdyr. Gury ýer söwdasynda döwletleriň, welaýatlaryň we şäherleriň arasyndaky söwda gatnawy düýe kerwenleri bilen alnyp barylypdyr.

Ýer eýeçiligiň görnüşleri we salgytlar

Biziň öwrenýän döwrümüzde Abbasy halyflygynda döwlet ýer eýeçiligi bilen birlikde, esasan merkezi welaýatlarda

hususy ýer eýeçiligi hem bolupdyr. Halyflykda ýerler halyfýň ýerlerine, ikta ýerlerine, mülk ýerlerine, wakf ýerlerine we jemgyýetçilik ýerlerine bölünipdir.

Halyf ýerleri Abbasylaryň miras alan öňki omeýatlaryň ýerleri bolupdyr. Ondan başga-da konfiskasiýa edilen ýerlerden ybarat bolupdyr. Halyfýň ýerleri şeýle bir uly bolup, ägirt uly girdeýjileri getiripdir. Olary dolandyrmak üçin birnäçe diwanlar döredilipdir.

Ikta ýeleri işläp bejerilýän ýerleriň uly bölegini özüne birikdiripdir. Halyf Harun ar-Reşid (786-809) döwründe uly ösüşe eýe bolýar. Ikta ýer eýeçiligi iki topara bölünipdir. Olar sowgat berlen ikta (tamlik) we kärede berlen ikta (ijara). Emma bu ýerleriň resmi bölünişi bolupdyr. Hakykatda bolsa iktanyň görnüşi onuň eýesiniň ýagdaýyna görä bölünipdir. Şeýlelik bilen şahsy, aýratyn (hass), harby we halyf iktalaryna bölünipdir.¹²

Şahsy ikta ýokary wezipeli emeldara paýlanypdyr. Emma wezipeden boşadylanda, olar bu ýerlere eýelik etmekden mahrum edilipdir. Bu ýerleri täze wezipä geçen adam alypdyr. Birnäçe adamlar aýratyn hyzmatlary üçin ikta ýerlerini tä miras boýunça geçýänçä hemişelik ulanmak ygtyýary bilen sylag hökmünde berlipdir. Mundan başga-da harby ikta ýerleri bolup, ol ozalky görnüşinden tapawutlylykda, nesilden-nesle geçmändir we onuň eýesiniň doly hususy eýeçiliginde bolmandyr. Görnüşine görä, ýer eýeçiliginiň bu görnüşi hökümet tarapyndan sylaglanypdyr, şonuň üçin bu ýerler bilen gyzyklanýan esgerler höwes bilen gulluk edipdirler.

Sylag berilýän ikta halyf iktasyny hem goşmak bolar. Halyf öz karary boýunça aýratyn adamlara, ýa-da bolmasa jemagatlara ýerleri beripdir. Döwlet ýerleri şahsy adamlara ikta hökmünde berlende ilki bilen halyfýň bähbitleri göz önünde tutulypdyr. Ýene-de bir bellemeli zat, ol hem halyflar döwlet ýerlerini ikta hökmünde käbir öz harby ýolbaşçylaryna we raýat

emeldarlaryna diňe bir ömürlük bermän, eýsem, nesilden-nesle geçýän mülk ýerleri hökmünde hem beripdirler. Emma halyflar ikta ýerleriniň hukuklarynyň diňe bir bölegini beripdirler, esasan hem halyf ýerleriň baş eýeliginde galypdyr.

Ikta ýerleriniň eýeleri köpülenç hüşür töläpdiler. Musulman kanunyna görä, halyflar musulmanlaryň eýeçiligindäki ähli ýerleriň hojaýyny hasaplanypdyr we olar bu ýerlerden döwlet salgytlaryny ýygnapdyrlar. Emma olaryň diňe döwlet ýerlerini ikta hökmünde paýlamaga hukugy bolupdyr. Abu Ýusuf ony: “arz al-kitai” diýip atlandyýar. Emma olar musulmanlara ýa-da zimmilere degişli ýerleri paýlamandyrlar. “Arz al-kitai” diýip atlandyrylýan döwlet ýerleri halyflygyň eýeçiligindäki ýerler bolupdyr. Halyflar olary ýakyn adamlaryna, harbylara, emeldarlaryna ikta hökmünde beripdir. Bu ýerlerden alynýan salgyda “sawafi” diýipdirler.

Bu ýerler ikta hökmünde paýlanandan soň salgytlaryň dürli görnüşleri ýygnaýpdyr. Bu barada Abu Ýusuf halyf Harun ar-Reşide doly düşündiriş ýazýar: Döwlet ýerleriniň (katai) şahsy adamlara eýeçilige berilende, bu ýerlerden hüşür alynýar. Ýöne şeýle-de bolsa, bu soragyň çözgüdi ymama (halyfa-T. K.) bagly bolupdyr. Eger ol bu ýerlerden hüşür almaly diýse, onda şeýle edilipdir. Egerde ol bu ýerleri haraj ýygnaýan ýer etse, onda haraj ýygnaýpdyr. Halyflar özleleriniň harby we raýat emeldarlarynyň ynamyny gazanmak maksady bilen, dürli sowgatlar bilen olaryň sylagyny ýetiripdir. Emma emeldarlar halyfdan ýerler alyp, dürli salgytlardan we beýleki ýeňilliklerden peýdalanyň, özleleriniň ykdysady we syýasy ýagdaýlaryny berkidipdirler. Ikta ýerleriniň berilmegi halyflygyň gowşamagyna sebäp bolýar. Ýe. A. Belýaýewiň aýtmagyna görä, ikta ulgamynyň girizilmegi Abbasyalaryň syýasy taýdan pese düşmegine getirýär.

Ýer eýeçiliginiň indiki görnüşi mülk bolupdyr. Mülk ýer eýeçiligi halyflygyň dörän ýyllaryndan başlap, basylyp alnan ýurtlarda esasy ýer eýeçiliginiň görnüşi bolupdyr we ýer

eýeleriniň daýhanlary ezmäge esas bolupdyr, diýip L.I. Nadiradze hasaplaýar. Mülk ýerleri – bu idegsiz, bejerilmedik ýerler bolup, halyflar olaryň gowlaşmagy we geljekde ulanylmagy üçin dürli adamlara we jemagata beripdirler. Bu ýerleri janlandyrmak bilen paý alan adam, ony şäriksiz ulnmaga doly hukugy bolupdyr. Kāwagtlar, serişdeleri bolan emeldarlar, olardan gowy girdeýjiniň boljakdygyny bilip, bular ýaly ýerleri köp möçberde alypdyrlar. Bu ýerler hem mülk ýer eýeçiligine giripdir. Mülk ýer eýelerine goşmaça salgytlar hem salnypdyr. Sebäbi onuň hususy eýeçiliginde diňe bir ýer bolman, eýsem suw hem bolupdyr. Şonuň üçin, mülkiň ýerlerinden kanal geçýän bolsa, ýa-da ol ýerde beýleki suwaryş desgalary bar bolsa, onda mülkiň eýesi bu desgalaryň bejeriş we arassalaýyş işlerine çykdaýjylar etmeli bolupdyr.

Bu ýer eýeçilik görnüşiniň tapawtly tarapy, mülk eýeleri harby gullukdan boşadylypdyr. Sebäbi bu idegsiz we bejerilmedik ýerler ägirt uly çykdaýjylary we dartgynly zähmeti talap edipdir. Elbetde, bu ýerlere eýeçilik etmäge isleg bildirenler o diýen köp bolmandyr. Mülk ýerleriniň eýelerini döwlet ýerlerini özleşdirmäge isleg her hili ýeňillikler höweslendiripdir. Abu Ýusuf mülk ýerlerine hiç kimiň eýeçilik etmeýän we gurluşygyň, örleriň, tokaýlaryň we gonamçylygyň ýok ýerlerini degişli edýär. Mülk ýer eýesiniň wezipesine kanallar çekmek arkaly bu ýerleri janlandyrmak giripdir. Salgyt barada aýdylanda bolsa, onda onuň möçberi halyf tarapyndan kesgitlenipdir. Düzgün bolşuna görä, ol hüşür görnüşinde alnypdyr. Ylalaşyga görä, mülk ýerleri üç ýyl möhletiniň içinde işlenip bejerilmeli bolupdyr. Eger ol işläp bejermese onda eýesinden alnyp, başga adama beripdir.

Ýene bir esasy ýer eýeçiliginiň görnüşü wakyf bolupdyr. Bu ýerler dini edaralara degişli bolupdyr. Wakyf ýerleri halyf ýa-da beýleki barly adamlar tarapyndan musulman jemgyýetine wesýetnama galdyrylypdyr. Wakyf ýerlerinden girýän girdeýjiler dini adamlaryň ygtyýaryna berlipdir. Girdeýjileriň

bir bölegi dini aparatyň wekilleri – ymamlary (dini jemgyýetiň başlygy), mudarislere (halypalar), fakihlere (musulman kanunlaryny gowy bilýän adam) we beýlekileri saklamaga gidipdir. Ýerleriň bu görnüşinde salgyt alynmandyr. Wakyf ýerleri konfiskasiýa we satmaklyga degişli bolmandyr. Şeýlelik bilen, wakyf ýerlerinde halyf gaznasyna hiç zat gelmändir.

Jemgyýetçilik ýerleri – bu ýerlere obalaryň ýaşajylarynyň ýerleri, öri meýdanlar, otluk ýerler, gonamçylyklar we beýlekiler degişli bolupdyr.

Öňden belli bolşuna görä, ýerleriň köp bölegi döwletiňki hasaplanypdyr. Bu ýerlerden döwlet maliýe diwanynyň emeldarlarynyň üsti bilen ýer eýelerinde ýer salgydy haraj alnypdyr. Salgyt ýygnaýjylar daýhanlaryň sowgatsyzlygyndan peýdalanylýp, dürli öte geçmelere ýol beripdirler. Halyf al-Mansur döwründe ýeriň ekilýändigine ýa-da ekilmeýändigine garamazdan onuň meýdanyna görä, harajyň bir bölegi pul görnüşinde alnypdyr. Bu bolsa daýhanlaryň ýagdaýyny agyrlaşdyrypdyr. Haraj ýerlerden gelýän girdeýjiler döwlet gaznasy – beýt al-mala gidipdir.

Döwlet ýerleri daýhanlar tarapyndan işlenilip bejerilipdir. Döwletiň elinde diňe bir ýerler bolman, suw hem bolupdyr. Salgyt ýygналанда meýdanlaryň suwarylşyna-da üns beripdirler. Çeşmelerde daýhanlar barada hem maglumatlar getirilýär. Biziň öwrenýän döwrümüzde Mawrenahrda we Horasanda oba jemagatlarynyň agzalary bolan erkin daýhanlar ýaşaýdylar. Olar ýer salgydyny – haraj töläpdirler. Mawrenahry we Horasany araplar basyp alandan soň, olar jan başyna salgydy – jizýe tölemäge borçly edipdir. Halyflygyň köp welaýatlarynda kanallar, şeýle hem mallar üçin öri meýdanlar oba jemagatlarynyň eýeçiligindäki ýerler hasaplanýar. Maldarçylyk bilen meşgullanýan taýpalar hem salgydy önüm görnüşinde töläpdirler.

Abu Ýusufyň bellemegine görä, uly derýalarda iri suwaryş desgalary gurmak we olary abatlaşdyrmak işleriniň

çykdaýjylary ýygnaýan harajyň hasabyna amala aşyrylmalydyr. Emma köp halatlarda döwlet bu çykdaýjylary öz üstüne almakdan boýun gaçyrypdyr. Ýokarda agzalan işleri guramaklyk we olara gözegçilik işleri ýerli häkimlere tabşyrylypdyr. Kärendeçilik halyflygyň ykdysady durmuşynda uly orun tutupdyr. Harun ar-Reşid Bagdat şäheriniň kazysy Abu Ýusuf Ýakuba kärendeçiler bilen baglaňsylan şertnamalaryň ähli görnüşlerini, olaryň hukugyny doly beýan etmegi tabşyrýar. Abu Ýusuf özüniň “kitap al-haraj” kitabynyň bir bölümini bu meselä bagyş edýär.

Abu Ýusuf öz işinde halyfatdaky eýeçiligiň we kärendeçiligiň esasy görnüşlerini beýan edýär. Bu bölüm öňden bári taryhçylaryň, gündogarşynaslaryň ünsini özüne çekip gelýär. Abu Ýusuf ekişe taýýarlanan we taýýarlanmadyk ýerleri hasylyň ýarsyna ýa-da üçden bir bölegine işläp bejermeklik üçin (muzara’a) kärendesine bermekligi doly kanuny hasaplapdyr.

Abu Ýusufyň işinde bellenişine görä, halyfatda ýerleri kärendesine bermekligiň baş görnüşü bolupdyr. Olaryň birinjisi “ariýa” diýip atlandyrylypdyr. Ýer eýesi kärendeçä diňe ýer berip, kärendeçi özüniň iş haýwanlary, tohumy we öz işçi güýji bilen işläp bejeripdir. Ýerden alnan hasyl ikä bölünip, bir bölegi kärendeçä beýlekisi hem ýer eýesine degişli edilipdir. Eger bu ýer haraj tölemegine degişli bolsa, onda harajy ýer eýesi töläpdir, hüşüri bolsa, kärendeçi töläpdir.

Muzara’anyň beýleki görnüşü şeýle häsiýetlendirilýär. Ýeriň eýesi kärendeçini ýeri bilelikde işläp bejermek üçin öz ýanyna çagyrypdyr. Serişdeleri (mal, tohum, pul we beýlekiler) iki tarap hem deň derejede harçlapdyr.

Muzara’anyň bu iki görnüşü-de biz hekaýa görnüşli çeşmelerde “muzari’un” (“munasif” ýa-da “şarik”) adalgasy bilen duş gelýäris. Bu görnüşleriň ikisi-de ýeri işläp bejermek üçin zähmet serişdeleriniň ählisi ýa-da bir bölegi kärendeçä

degişli bolupdyr. Kärendeçiler köp halatlarda ýeri az bolan daýhanlar bolupdyr.

Muzara'anyň üçünji görnüşi işläp bejerilmedik ýerler kärendesine bir ýa-da iki ýylda belli bir möçberde dirhem (ijara) tölemeklik (ýagny hasylyň möçberine garamazdan pul tölegi) bilen berlipdir. Eger haraj tölegine degişli ýer bolsa harajy ýer eýesi töläpdir, hüşür bolsa kärendeçi tarapyndan berlipdir. Muzara'anyň bu görnüşi Gündogarda haryt-pul gatnaşyklarynyň ösüşiniň derejesini görkezýär. Ýer eýesi kärendeçini ýeri işläp bejermeklik üçin oňa belli bir möçberde pul (aýlyk) teklipeýär. Şeýle kärendeçiler köp halatlarda ýeri bolmaýan daýhanlar bolupdyr.

Muzara'anyň dördünji görnüşinde bolsa, ýerler kärendeçä hasylyň üçden ýa-da dörtten bir bölegi garşylygyna berlipdir. Abu Hanif bu görnüşi kanuny hasaplamaýar. Onuň pikirine görä, kärendeçi öz zähmetine mynasyp töleg almaly, haraj bilen hüşüri bolsa ýer eýesi tölemeli. Abu Ýusufyň pikirine görä, harajy ýer eýesi töläp, hüşüri bolsa ýer eýesi bilen kärendeçi hasyla baglylykda tölemelidir. Muzara'anyň bu görnüşi Gündogaryň oba hojalygynda has giň ýaýrapdyr.

Abu Hanife bilen Abu Ýasufyň pikirleriniň tapawutlylygy olaryň ýaşaýan döwürleriniň aýrydygy hem-de döwletin çäkleriniň giňelmegi we dürli ýer eýeçiliginiň görnüşleriniň ýüze çykmagy bilen düşündirilýär. Abu Hanifäniň döwründe haraj bilen hüşür ýer eýesi tarapyndan tölenipdir. Soňraky döwürlerde hüşüri kärendeçiniň tölemekligi ýola goýlupdyr.

Muzara'anyň bäşinji görnüşinde bolsa ýer eýesi kärendeçä ýer bilen birlikde tohum we öküz beripdir. Kärendeçi ýer hasylynyň altydan biri ýa-da ýediden bir bölegini ýer eýesine bermeklik şerti esasynda işläp beripdir. Harajy ýer eýesi töläpdir, hüşüri bolsa iki tarapyň şertnamasyna laýyklykda (hasylyň paýyna bagly) tölenipdir. Abu Ýusufa görä, ýer salgydynyň esasyalary suwaryş usullaryna we

desgalaryna görä kesgitlenipdir. Eger ýerler döwlet gaznasynyň hasabyna gurlan suwaryş desgalary bilen suwarylsa, onda bu ýerlerden haraj alnypdyr. Eger ikidadar öz ýerlerini öz täze gazan kanaly bilen suwarsa, onda döwlet gaznasyna hüşür tölenipdir. Eger öz ýerlerini ýer asty kârizleriň üsti bilen ýa-da guýulardan bedreleriň, meşkleriň we beýlekileriň üsti bilen suwarsa onda gazna ýarym hüşür tölenipdir.

Mawrenahrda bu döwürde salgytlar bir wgt-da üç görnüşde alnypdyr: iş, önüm we pul. Tabarynyň aýtmagyna görä, Horasanda harajy ýygnamaklyk raisiň (ruasaihim) borjy hasaplanypdyr. Harajdan başga-da jan başyna salgyt-jizýe hem tölenipdir. Biziň öwrenýän döwrümüzde haraj we jizýe iletan köplenç önüm görnüşinde, seýrek ýagdaýlarda pul görnüşinde hem alnypdyr.

Mawrenahrda we Horasanda salgyt üç görnüşde alnypdyr:

- 1) Kawanin (mukati'a)
- 2) Makasima
- 3) Misaha

Kawanin (bu görnüşiniň giň ýaýran ady “mukati'a” bolupdyr) halyf gaznasyna mülk eýeçiliginden paç (salgyt) hökmünde gelipdir. Mukati'anyň möçberi parahatçylyk şertnama esasynda kesgitlenipdir.

Makasima-hasylyň belli bir bölegi. Makasimiň möçberi Aby Ýusuf suwaryş görnüşini we ösdürilip ýetişdirilýän ekini hasaba alyp kesgitläpdir. Halyf harajy şu görnüşde ýygnamagy teklipl edipdir.

Misaha – ýeriň işlenip bejerienmi ýa-da ýokmy, oňa seretmezden ýeriň möçberine görä, alynýan salgyt.

Jizýe salgydynyň alnyşy barada indikileri aýtmak bolar. Jizýe salgydy bu jan başyna alynýan salgyt bolup, ol her ýylda alnypdyr. Jizýe salgydy yslamy kabul etmediklerden ýygnaýpdyr. Hasabat ýyly geçmänkä yslamy kabul eden musulmandan jizýe alynmandyr, eger-de ol yslamy hasabat

ýyly geçenden soň kabul eden bolsa, onda ondan alypdyrlar. Haraj bolsa ähli musulmanlardan alnypdyr. Ýöne ol yslamy hasabat ýyly gutarmagyna bir ýa-da iki gün, bir ýa-da iki aý, köp ýa-da az wagtda kabul eden bolsa onda jizýe alynmandyr. Çünki, ol hasabat ýylynyň dowamynda yslamy kabul etse bolupdyr.

Eger-de jizýe tölemeli haýsy-da bolsa bir adam ölen ýagdaýynda, jizýäniň bir bölegi alnyp, beýleki bir bölegi galan ýagdaýynda, onda onuň mirasdüşerlerinden we galdyran emläginden alynmandyr. Bu ölen bergidarlyk borçnamalary hasap edilmändir. Kābir ýagdaýlarda kimdir biri yslamy kabul etse, emma onuň jan başyna töleýän jizýesiniň bir bölegi galsa, onda ol galan bölegini alynmandyr. Jizýe şeýle hem garry adamlardan, egerde onuň haýsydyr bir emlägi we işlemäge ýagdaýy bolmasa alynmandyr. Şeýle hem aklyny ýitiren adamlardan jizýe alynmandyr. Jizýe mundan başga-da aryplardan, körlerden, hünäri, işi bolmadyklardan, syrkawlardan alynmandyr. Emma syrkaw gurply bolsa onda jizýe alnypdyr.

Zimmi (yslamy kabul etmedik) ilatyň mallaryndan, ýagny düýelerinden, iri we ownuk şahly mallaryndan aýallara ýa-da erkeklere degişlidigine garamazdan, zekat alynmandyr. Abu Ýusufyň aýtmagyna görä, zimmileriň emlägi salgytlardan azat bolupdyr. Abu Ýusuf zimmi ilatynyň aýala ýa-da erkege degişlidigine garamazdan zekat alynmaýandygyny belläp, diňe onuň emlägi 200 dirhemden ýa-da 20 miskal gyzyly ýa-da bolmasa şol möçberde satlyk ü harydy boln ýagdaýynda alynýar diýip belleýär.¹³

Waliniň kimdir birini jizýeden boşatmaga rugsat berilmändir. Şeýle hem olaryň hiç birine jizýeniň bir bölegini tölemekden boýun gaçyrmaga rugsat berilmeýär. Edil şunuň ýaly onuň birini jizýeden boşadyp, ony başga birinden almaga

---

¹³ Надирадзе Л. И. Хрестоматия по истории халифата. М., 1968. С. 20.

haky ýokdyr. Şoňa görä-de jizýeniň tölemeginiň bahasy olaryň ýaşayşynyň we emläginiň eldegirmesizligini kepillendiripdir.

Abu Ýusufyň bellemegine görä, ýygnamaly jizýe salgydynyň möçberi indikilerden ybarat bolupdyr: baýlardan 48 dirhem, meselem, pul ownadyjylar (serraplar), mata söwdegärleri, mülk eýeleri, täjirler, lukmanlar. Ähli hünärmentçilik we söwda işi bilen meşgullanýanlardan girdeýjilerine görä alnypdyr. Orta gürplerdäkiden 24 dirhem, 12 dirhem öz el işleri bilen meşgul bolýanlardan alnypdyr. Mysal üçin, tikiçilerden, boýagçylardan, ädikçilerden, köwüşçilerde we ş.m.¹⁴ Bularyň ählisi waliniň elinde jemlenenden soň, olary döwlet gaznasyna ýagny, beýt al-mala iberýärler.

Abu Ýusuf düýelerden, iri weownuk şahly mallardan, atlardan alynýan sadakalar barada hem ýazýar. Sadaka ýygnaýjylara sadakany almaga degişliden almagy we ony paýlamaga degşli bolan adamlara tabşyrylýar. Goýunlardan alynýan sadakalar indiki yzygiderlilekde beýan edilýär. Eger-de 40-dan 120-ä çenli goýun bolsa, onda bir goýun, haçan-da 200-e ýetende 2 goýun, 200-den 300-e ýetende bolsa 3 goýun alnypdyr. Ýagny her ýüz goýundan bir goýun alnypdyr. Eger-de goýunlaryň sany ýüze ýetmese onda alynmaýar.

Düýelerden alynýan sadaka barada aýdylanda bolsa, 5 düýeden bir goýun, 10 düýeden 2 goýun alnypdyr. emma 25-den 35-e çenli düýeden bolsa bind mahat (1-2 ýaşaralygyndaky köşek) alnypdyr. Eger olaryň sany 35-den 45-e ýetse bint labun (2-3 ýaş aralykdaky köşek), eger 45-den 60 düýä çenli ýetse hikkat (3-4 ýaş aralygyndaky iner düýe), 75-90 ýetse iki sany bint labun, 90-dan 120-ä ýetse iki hikkat, eger düýeleriň sany 120-den köpelse, onda her 50 düýeden 1 hikkat, her 40 düýeden bolsa bir bint labun sadaka alnypdyr.¹⁵

---

¹⁴ Надирадзе Л. И. Хрестоматия по истории халифата. М., 1968. С. 21.

¹⁵ Şol ýerde, 53 s.

Iri şahly mallar barada aýdylanda bolsa, 30-dan az bolsa alynmandyr. Haçan-da 30-dan 39-a ýetse, onda tabi jaza (1-2 ýaş aralygyndaky göle), eger 0 ýetse mussint (2-3 ýaş aralygyndaky göle) alnypdyr.

Hünärmentçilik we söwda.

Abbasy halyflygynyň welaýatlarynda VIII asyryň ikinji ýarymynda we IX asyrdaky suwarymly ekerançylygyň ösüşi bilen bir hatarda hünärmentçiligide gözegçilik edilipdir. Hünärmentçiligiň köp görnüşleri boýunça hünärmenler esasan halyflygyň iri şäherlerinde ýaşapdyrlar. Emma obalarda hem oba hojalyk bilen meşgullanmaýanlar, hünärmentçililigiň dokmaçylyk we gaýyşçylyk ugurlary boýunça meşgullanypdyrlar.

Hünärmentçiligiň has giň ýaýrany egirmeçilik we dokmaçylyk görnüşi bolupdyr. Hünärmentçiler zygyrdan, pagtadan, ýünden we ýüpekden saýlama matalary öndüripdirler. Iň ýokary hilli zygyrdan (lýon) edilen matalar aşaky Müsürde öndürilipdir. Ol matalar ýokary hilliligi bilen şöhratlanypdyr. Daşary ýurtlarda-da uly islegler bildirilipdir. Bu ýerde ýerli ökde hünärmenler ýüpekden nepis matalary, parçalary öndüripdirler. Halyflygyň hemme welaýatlarynda diýen ýaly ýuka we berk, owadan reňklere boýalan we nagyşlanan degresler öndürilipdir.¹⁶ Nah matalary öndürýän esasy merkezler Gündogarda Merw, Nişapur we Bam (gündogar Kerman) bolupdyr.¹⁷ Dokmaçylyk önümlerini boýagçy hünärmenler ýapraklardan, agajyň gabygyndan we dürli ösümlükleriň köklerinden alnan tebigy boýaglar bilen reňkläpdirler. Ondan başga-da deri önümleri öndürmeklik uly ösüşe eýe bolupdyr. Aýratyn hem derileri eýlemek usullary birkemsiz ýerine ýetirilipdir. Tejribeli hünärmenleriň öndüren

---

¹⁶ Беляев Е. А. Араби, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. М., 1965. С. 227.

¹⁷ Адам Мец. Мусульманский Ренессанс. М., 1966. С. 360.

ýokary derejeli önümleri ilki bilen hayfyň, baý şäherlileriň we dini wekillerini isleglerini kanahatlandyrmaly bolupdyr. Ýönekeý ilat üçin reňklenen mişiden (geçi ýa-da goýnuň hamyndan eýlenip edilyän ýukajyk, ýumşak deri) dikilen ädikler, köwüşler, altyn we kümüş şapaklar bilen keşdelenen ýüpek matalar elýeterli bolmandyr. Olar deriden pagtadan, zygyrdan, ýünden öndürilen arzan we gödek önümler bilen kanagatlanmaly bolupdyr.

Haly dokmaçylygy hem hayflygyň ähli ýerinde giň gerim alypdyr we iň möhüm hünärleriň biri hasaplanypdyr. Halylaryň aýry-aýry görnüşleri bolup, otaglary bezemekde möhüm ähmiýete eýe bolupdyr. Şol sebäpden halyf halyflyga syýahat edende ol otagyň bezelşine görä, haýsy welaýatdandygyny bilipdir. Şol döwürde halylar esasan üç görnüşe bölünipdir. Birinjisi – diwar halyлары (sitr), ikinji – pol üçin halyлар (busat) we aýak düşekleri (nahh) we üçünjisi üstünde ýöremäge niýetlenmedik halyлар (namat). Muňa ýene-de has ownuk görnüşleri hem goşulypdyr. Olar namazlyk, çekilen ýorganlar, arka, kelä goýulýan ýassyklar bolupdyr.¹⁸

Horasanyň şäherlerinde ýer we diwar halyлары bilen birlikde keçe we palas dokalypdyr. Şol döwürlerde türkmen topragy nepis dokalan halyлары bilen şöhratlanypdyr. Horasan halysynyň örä seýrek gabat gelyän nusgalaryndaky gyra we jähek nagyşlaryny türkmen halyçylarynyň şu günlerindäki işlerinde-de görmek bolýar. Horasanlylaryň halysy Ýakyn Gündogarda “Seljuk halysy” diýlip kabul edilipdir.

Abbasiler döwründe aýna senagaty hem ösüpdür. Aýna önümlerini öndürmekde Siriýa meşhurlyga eýe bolupdyr. Esasan hem owadan wazalar we şemdanlar öndürilipdir. Şulara meňzeş senagat önümlerinde owadanlyga we arassa ýasalşya üns berlidir. Mundan başga-de reňkli aýnalar we gymmatbaha daşlar bilen bezelen bulgurlar öndürilipdir. Metal işläp bejermek hem ýokary derejä ýetipdir. Ondan esasan ýarag we

---

¹⁸ Şol ýerde, 357 s

gap-gaçlar öndürilipdir. Ökde ýarag ussalarynyň önümleri (gylyçlar, naýzalar, galkanlar, sowutlar we şlemler (başgaby)) hayflygyň goşunyny ýaraglandyrmak üçin iberilipdir. Esasan hem Damaskyň poladyndan ýasalan gylyçlara uly isleg bildirilidir.

Oba ilaty we şäher garyplary toýundan we agaçdan ýasalan gap-gaçlary ulanypdyrlar.¹⁹ Peýkent şäherinde geçirilen gazuw agtaryş işleri netijesinde tapylan arap dilinde ýazylan, hoş arzuwly ýazgysy bolan syrçaly gap we gap-çanaklary ýörite öndürmek üçin palçykdan ýasalan galyplaryň toplумы has hem geldyryjydyr. Taylan бүрүнç gap-çanaklaryň hatarynda hoşroý ys çykaryjy күýzejикler, goşa halkaly ýagtylandyryjy enjam, iki gapaklyja görklik serişdeleri salynýan gutujyklar bar.²⁰

VII-VIII asyrlarda Merwde senetçiligiň we hünärmentçilik ösüp, hojalygyň bu görnüşleriniň önümleriniň arap halyflygynyň dürli ýurtlaryna iberilendigini alymlar belleýär. Orta asyrda Maryda күзегärleriň, harazçylaryň mähelleleri bolupdyr. Täsin zat VIII asyrda Gäwürgalanyň ýaşayyş binalarynyň üçden ikisini күзегärleriň mähelleleri tutupdyr. XII asyryň meşhur ussat күзегärlerinden – Muhammet Aly Inoýýaton we Abu Bekir dagylar öz mekdeplerini döredipdirler. Olaryň ussahanalarynda gap-çanaklar ýasalypdyr. Olar görnüşleri, tipleri, nagyşlary boýunça dürli-dürli bolupdyr. Mysal üçin, geometrik torlaryň, ösümlikleriň, kufi, nash arap ýazgylaryň, aýwanlaryň guşlaryň hyýaly şekillerini, aw awlanyş görnüşlerini we başgalary suratlandyrypdyrlar. Bularyň hemmsi marlylara we Gündogaryň ýurtlaryna hem-de beýleki şäherleriň giň köpçüligi üçin niýetlenilipdir.

---

¹⁹ Беляев Е. А. Араби, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. М., 1965. С. 228.

²⁰ Semýonow G. L. Buharanyň eteginde ýerleşen Paýkent şäheriniň harabaçylyklarynda geçirilen gazuw agtaryş işleri. // Miras. 2002, № 3, 56 s.

Ýasalan küýze önümleriniň ýzüne arap hatlary bilen her hili ýazgylar ýazylar eken. Ol ýazgylarda Gurhandan süreler, ýagşy dilegler, isleg-arzuwlar we şuňa meňzeşler ýerleşdirilipdir.

Bu döwürde agaç ussalarynyň we demirçileriň gurallaryny, uruş ýaraglaryny ýasaýjy ussalarynyň mähelleleri bolupdyr. Demirden gulplar we açarlar ýasalypdyr. Hatda ol gulplar Horezmden daşarky ýurtlara hem äkidilýär eken. Metal işläp bejermegiň ikinji bir wajyp ugry mis işlemek bolupdyr. Hatda şol döwre degişli mis ussalary barada ýazuw çeşmelerinde hem ýatlanylýar. Senetçileriň arasynda iň baýlary hasaplanýan zergärleriň mähelleleri bolupdyr. Şeýle mählleler şol döwre degişli islendik şäherde bar eken. Bezeg şaý-sepleri esasan kümüşden ýasalypdyr. Gäwürgalada we Soltangalada gazuw işleri geçirilende pöwrizeden, mermer görnüşli serdolikden, merjen daşyndan, agatdan, dag hurstalyndan, talkdan, kwarsdan, sadapdan, halsedondan, ýaşmadan, gipsden, koruntan, liweýewikden, alebastrdan, granatdan, lazuritden taýýarlanan köp sanly önümler tapyldy.

Şol döwürde ýerli zergärler tarapyndan öndürilen bezeg şaý-sepleri bolan gupba, çekelik, sümsüle, kökenli ýüzük, abbasy, asyk, sç ýzüi, maňlaýlyk, bilezik ýaly önümler türkmen gelin-gyzlarynyň görküne görk goşupdyr. Bu önümler häzirki döwürde çenli öz ähmiýetini ýitirmän gelipdir. Häzirki türkmen gelin-gyzlary ol bezeg şaý-seplerine uly isleg bildirýärler. Şonuň ýaly-da ata-balarymyzdan dowam edip gelýän senetçiligiň bu görnüşini häzirki türkmen senetçileri tarapyndan ezberlik bilen dowam etdirilip gelnýär. Çeper senetçilige degişli ýadygärlikleriň arasynda gemmalar (daşlarda mniatýura görnüşde oýulyp çekilen nagys) gyzyklandyryýar. Dürli-dürli şekiller, suratlar (aýy, sygyr, öküz, sugun, guşlar, ösümlükler, balyklar bilen baglanyşdyrylyp, her nagys hudaý ýa-da nyşan görnüşde görkezilipdir). Bulardan başga-da, bu döwürde heýekeltaraşlar, mygmarlar metalda, agaçda we daşda surat

çekýän suratkeşler bolupdyr. Şäheriň aram ýaşayşynyň esasy şertlerinden biri, ony iýmit bilen üpjün etmeklik bolupdyr.

Şu aýdylanlardan başga-da gürrüň edilýän döwrüň şäherlerinde oba hojalyk we maldarçylyk önümlerini tazedan işläp bejermeklik ýola goýlupdyr. Olaryň biri hem gön işläp bejermek senedidir. Şol döwürlerde deriden her hili önümler taýýarlanypdyr. Şäherlerde gön işläp bejerýän ussalaryň mähelleleri bolup, olar ýerli deri önümlerine bolan islegi kanagatlandyrypdyr. Olar üçin çig mal bolup hyzmat eden mal derileri bolsa çarwa ilatdan satyn alynýan eken.

Şäherlerde ýerden öňýän önümleri hem gaýtadan işlenilipdir. Mysal üçin, durmuşda iň bir zerur bolan sabyn pagtadan we ýörite ösümlüklerden ýasalypdyr.²¹ Mundan başga-da şäherlerde şalyny arassalaýan harazlar, ýüp öndürýän ussahanalar hereket edipdir. Umuman aýdylandan şäherlerde gündelik şäher durmuşynda zerur bolan önümleriň köpüsi ýokary hilde öndürilipdir.

Emma şol wagtlar şäherlerde öndürilen metal önümleriniň, mata, küýze we çüýşe önümleriniň näçe mukdarynyň daşarky bazarlara äkidilendigi, näçe mukdarynyň bolsa içki bazarlarda satylandygy barada bizde hiç hili maglumat ýok. Ýöne nähili hem bolsa içki bazarlara garanyňda öndürilen önüm daşarky bazarlara has köp äkidilen bolmaly. Sebäbi şol wagtlar şäherlerde ýaşayan köp adamlar senetçilik bilen meşgullanypdyrlar.

Abbasy hayflygy döwründe gury ýer we deňiz arkaly söwda etmek möhüm orun tutupdyr. Abbasy halyflygy halkara söwda ýollarynyň çatrygynda ýerleşip Uzak Gündogardan we Hindistandan gelyän harytlar Ýewropa hayflygyň üstünden geçmegi, onuň halkara söwda ýolunda görnükli orna eýedigini subut edýär. Hayflygyň ykdysadyýetinde dürli ýurtlaryň arasynda alnyp barylýan söwda gatnaşyklary möhüm ähmiýete

---

²¹ Беленицкий А. Н., Бентович И. Б., Большаков О. Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973. С. 389.

eýe bolupdyr. Söwda gatnaşyklary bu giň döwletiň düzümine girýän Hindi we Atlantik ummanlarynyň we Ortaýer deňziniň, Gara deňziň we Pars aýlagynyň aralygyndaky döwletlerde alnyp barylýpdyr. Söwda alyş-çalyşlygyna hünärmentçilik önümleri we gazylýp alnýan peýdaly magdanlar giň gerim alypdyr. Hayflyk bilen Hytaýyň arasyndaky deňiz söwda gatnaşyklarynyň bolmagy demirgazykdaky “Beýik ýüpek ýolundaky” düýe kerwenleriniň hereketleriniň kesilmegine getirmändir. Bu kerwen ýoly bilen Hytaýyň harytlary Samarkandyň, Buharanyň, Reýiň, Hemedanyň üsti bilen Bagdada barypdyr.²²

Musulman dünýäsinde ylmyň we medeniýetiň ösüşi onuň ajaýyp kitaphanalarynyň ýüze çykyşy we ösüşi bilen bagly bolupdyr. Abbasylyk döwründe halyflygyň düzümine girýän ýurtlaryň ählisinde bu ylmy ojaklar “Baýt-al-Hikme” (“Paýhaslar öýi”), “Hazarat-al-Hikme” (“Paýhaslar hazynasy”), “Dar-al-Ilm” (“Akademiýa” ýa-da “Ylymlar öýi”), “Dar al-kutub” (“Kitaplar öýi”), “Hizanat-al-kutub” (“Kitaplar hazynasy”) ýaly atlar bilen ýüze çykypdyr. Bu ylmy we medeni ojaklary döretmek halyflar, hökümdarlar, wezirler, welaýat häkimleri bir-birleri bilen ýaryşyna dönüpdür.

Halyflygyň çäginde ylmyň we bilimiň ösmegine türkmenistanly alymlar hem uly goşant goşupdyrlar. Aýratyn hem, ol halyf Mamunyň hökümdarlyk eden döwründen başlap aýratyn häsiýete eýe bolupdyr. Halyf Harun ar-Reşit (786-809) ömrüniň ahýrynda özüniň ikinji ogly Mamuny Horasanyň häkimi edip belläp, ony Merwe ýollapdyr. 813-nji ýylda ol bu şäherde halyflyk derejesini alypdyr we bir çeti Ortaýer deňzinden başlanýan, beýlekisi Günbatar Hytaýa çenli uzalyp gidýän ummasyz giň döwleti dolandyrypdyr. Şeýlelikde, 813-818-nji ýyllaryň dowamynda Merw Arap Halyflygynyň paýtagtyna, musulman Gündogarynyň syýasy, ykdysady we

---

²² Беляев Е. А. Араби, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. М., 1965. С. 234

ylmy merkezine öwrülýär. Merwde Gündogaryň uly alymlary işläpdir. Haçan-da Mamun 818-nji ýylda halyflygyň paýtagtyny Merwden Bagdada geçiren mahaly, ol öz ýany bilen meşhur türkmen alymlarynyň bir toparyny alyp gidipdir. Olar Mamunyň täze paýtagtynda ilkinjileriň biri bolup esaslandyrylan “Baýt al-Hikmasyny”, ýagny “Paýhaslar öýüni” döretmekde we ony dolandyrmakda esasy işgärler bolupdyr. Mamun bilen Bagdada giden adamlaryň arasynda Muhammet ibn Musa Horezmi (850ý ýogalypdyr), Halyt ibn Abdylmälik Merwerudy, Ahmet ibn Abdylla al-Merwezi al-Hasyp we beýlekiler bolupdyr. Olar halyf Mansuryň (754-775) döwründen bäri dünýäniň dürli dillerinden arap diline terjime edilen kitaplardan ilkinjiler bolup peýdalanydylar. Mamun özüniň astronomik obserwatoriýasyny döredende, onuň ýolbaşçysy edip Halyt ibn Abdylmälik Merwerudyny belläpdir. Ol bu ylmy ojagyň taslamasyny taýýarlapdyr we onuň gurluşygyna ýolbaşçylyk edipdir. Soňky döwürlerde hem türkmenistanly alymlar Abbasy halyflygynyň ylmy ojaklarynda işläp, olarda jogapkärçilikli wezipeleri eýeläpdirler.

Abbasylar döwründe ykdysadyýet we söwda hem uly ösüşe eýe bolupdyr. Şol döwürde diňe bir halyflygyň içindäki döwletleriň arasyndaky söwda gatnaşyklary ösmän, eýsem, Gündogar Ýewropa, Uzak Gündogar, Hindistan we Afrika ýaly daşyndaky döwletler bilen hem söwda gatnaşyklaryny alyp barmak giň gerim alypdyr.

II. BAP EÝRANDA FEODALÇYLYK GATNAŞYKLARYNYŇ ÖSMEGI (X-XIII asyryň başlary)

§ 1. Döwrüň taryhyny öwrenmekdäki çeşmeler. Täze pars dilinde taryhy edebiýatyň ýüze çykmagy

XI asyrlarda Eýranyň taryhy boýunça gymmatly pars çeşmeleriniň biri Abu-i-Fazl Muhammet ibn Huseýin Beýhakiniň “Tarih-i a-i Sebuk-Tegin” (“Söbüktegininiň nesliniň taryhy”) ýa-da “Tarih-i Beýhaki” sözbaşy astynda işi bolup durýar. Awtor köp wagt Gaznaly döwletiniň diwanynda (diwan-i Resalat) gullukda durupdyr we möhüm döwlet resminamalardan peýdalanyň bilipdir. Beýhakiniň Gaznaly döwletiniň taryhyna bagyşlanan işi (1018 ý. başlap) 30 tomdan durupdyr, emma biza diňe 1059 ý. ýazylan VI, VII, VIII we IX tomuň ikinji bölegi we X tomuň bölegi ýetipdir. Galan tomlar ýitirilipdir. Ilkinji tomlardan ýitirilen bölekler entek XV asyrlaryň taryhçysy Hafiz-i Abruda duş gelýär, emma soňky XX tomuň bölekleri hiç bir giçki eserlerde duş gelenok.

Abu-i Fazlun Beýhakiniň işiniň saklanyp galan bölekleriniň tekstiniň II neşiri çykarylypdyr. Kalkutta (neşir ediji U. Morleý 1861 ý.) we Togeran (1307 h.ý. = 1889-90 ý.ý.). Ýöne iki neşir hem kanagatlanarly bolmandyr. Şonuň üçin 1945 ý. Tegerand pars alymlary tarapyndan taýýarlanylýan 3-nji oňatlaşdyrylan ylmy kritiki neşiri çykypdyr.

Yragyň seljuk sultanlarynyň weziri Anuşirwan ibn Halid Kaşani 1138 ý. töweregi, 1134 ý. çenli ýetirilen seljuklaryň taryhy boýunça iş düzüpdir. Bu işiň asyl nusgasynyň golýazmaları saklanyp galmandyr.

Ýöne Anuşerwan işi Gündogarda Imad-ad-din Isfahaniniň arapça gaýtadan işlenilen görnüşde (1194 ý. çenli dowam etdirilen) meşgurlyk gazanypdyr. Bu iş bize arapça gaýtadan işlenilen gysgaldylan görnüşi ýetipdir.

1196 ý. töweregi Hemedanyň ýaşaýjysy, näbelli awtor tarapyndan “Ahlumumy taryh” görnüşli “Mujmal-at-tawarih” (“Taryhy eserleriň gysga ýygyndysy”) atly sözbaşy astynda iş düzülipdir, onuň beýany 1126 ý. çenli ýitirilipdir. Onuň doly teksti Eýranda pars alymy filolog M.Bahar tarapyndan 1939 ý. çap edilipdir.

Nejin-ad-din Muhammet Rōwendi, asly Kaşanyň golaýyndaky Rawenadadan, kãri boýunça kalegraf (hatdat), oňat bilim alyp, bir döwürde Yragyň seljuk soltany Togrul III (1175-1194 ý.ý. dolandyran) gullugynda durupdyr. 1202 ý soň Rawendi “Rahat as-Sudur we aýat as-Surur” (“Ýüregiň injalygy we şatlylygyň hözüri”) sözbaşy astynda 1199 ý. çenli ýetirilen seljuklaryň taryhy boýunça iş düzüpdir. Syýasy wakalaryň beýanyndan başga-da, Rawendi raýatlardan rehimsiz salgyt ýygnaýşy barada habar berýär. Rawendiniň işi-Günbatar Eýranyň XII asyryň II ýarymynyň taryhy boýunça esasy çeşmedir.

Rawendiniň işiniň doly tekstiniň iň täze pars alymy Muhammet Ikbal neşir edipdir (Gibbyň ýadygärlikler seriýasy, London 1921 ý.).

2.Seljuk soltanlary Alp Arslanyň we Mälik şanyň weziri Nazam-al-mülkiň “Syýasatnama” atly syýasy traktaty Eýranyň taryhy boýunça möhüm çeşmeleriň biridir. Traktat 51 baba bölünen we onda örän dürli görnüşli maglumatlar jemlenen: döwlet býudjeti we hasap hakynda, soltana ýaraşýar “dogry syýasat” barada, goşuny gurnamak hakynda we harby iltä barada “ýeredikler” barada halk gozgalaňlary barada we ş.m. hakynda oýlanmalar. Traktatyň teoretiki ýagdaýyny subut etmek üçin, traktat birnäçe gürrüňler-hekaýatlar bilen doldurylan.

“Syýasatnamanyň” tekstiniň II neşiri bar: Ş.Şeperiň Pariž (pars teksti we fransuz terjimesi 1893 ý.) we Abd-ar-rahim Halhalyň tegeran (pars teksti, 1310 gün h. = 1931 ý.) neşiri “Syýasatnamanyň” prof. B.N.Zaharidiň barlagy we

düşündirişi bilen (M-1, 1949 ý.) bilelikde doly rus terjimesi çykdy.

Durmuşy we hojalyk häsiýetli köp maglumatlar Nyzam Aruzy Samarkandyň “Çahar makale” (“Dört bölüm”) işinde jemlenendir-dört kategoriýanyň görnüşli adamlary barada traktat: weziri, şahyrlar, astrologlar we lukmanlar (XII as. ortalary.). Inlis eýranşynasy E.G.Browun “Çahan makalenin” pars tekstini (loýden, 1910 ý.) we inlis terjimesini neşir edipdir (London, 1899 ý.).

3.Çeşmeleriň aýratyn kategoriýasyny ageografik eserler (“Keramatlylaryň ýaşajysy”), derwüş şeýhleriň-süfileriň ýaşajysy düzýär.

Şu görnüşli çeşmelerden Nyşapurda, soňra ol tarapyndan Mäne şäherinde (Türkmenistanda ýerleşýär) esaslandyrylan derwüşçilik mekdebinde ýaşan, sufi-şeýhi Abu Seyit Fazlullah ibn Abul-Haýr Mäne babanyň (966-1049 ý.ý.) iki terjimehalyny bellemek bolar. Iki terjime hal hem XII asyryň ortalarynda we XIII asyryň başlarynyň aralygynda onuň nesilleri tarapyndan düzülipdir. Terjimehallarda, esasanam şäherlileriň ömri barada, köp durmuş-hojalyk maglumatlar jemlenen. Iki ýadygärlik hem rus eýran şynasy W.A.Žukowskiý tarapyndan neşir edildi. (Pars teksti, SPb., 1899).

Şunuň ýaly görnüşli eserlere hem sufi şeýhleriniň ýaşajyslarynyň ýygyndysy XII asyryň II ýarymynda düzülen “Tazkirat-al-auliýa” degişlidir. Bu eser iri pars şaýr-ponteisti Farid-ad-din Atta tarapyndan düzülipdir. Bu ýygyny, iki tomda R.Nikolson tarapyndan neşir edildi (London-leýden, 1905-1907).

Resminama çeşmeleri-soltanlaryň öz gullukçylaryna ýerleri, titullary, derejeleri bermek baradaky şahadatnamalar we beýleki döwlet aktlary, diplomatik resminamalar, soltanlaryň wezirleri we beýleki syýasy işgärleriň ýazgylary örän möhümdir.

Seredilýän döwürden bize şuna meňzeş iki resminama ýygynydy gelip ýetdi. Olaryň biri XII asyryň II ýarymynda näbelli adam tarapdan düzülen umumy at bilen belli bolan “Inşa” ýygynydydyr. Ol seljuk soltany Sanjaryň adyndan ýazylan, Köneürgenç şalarynyň hatlaryndan we ş.m. resminamalardan durýar. Ýygynydyň ýeketäk golýazmaly Orsýediň Gündogary öwreniş institutynda (Lelingrad) saklanýar. Birnäç resminamalar W.W.Bartoldyň “Türkestanynda” çap edilen.

Beýleki ýygynydy “kitab at-tawassul ila-t-tarassul” XIII asyryň başlarynda Köneürgenç şasy Tekeşiň hususy kätibi Muhammet Bagdady tarapyndan düzülen. Ýygynydy soltanyň kararlaryndan we beren şahadatnamalaryndan durýar. Bu ýygynydyň diňe iki-Pariž we leýden golýazmalary bellidir. Şu golýazmalar boýunça ýygynydy Ahmed Bahmaniýart tarapyndan Tageranda neşir edildi (pars teksti, 1315 gün h. ý.=1936).

Pars dilindäki geografiki eserlerden döwrü boýunça ilkinji bolup, 983 ý töweregi näbelli awtor tarapyndan düzülen “Hudadul-älem” (“Dünýäniň çäkleri”) işi bolup durýar. Bu eseriň ýeketäk golýazmasy 1892 ý. Buharada tapylypdyr we rus eýranşynasy A.G.Tumanska (1920 ý radan çykan) degişli bolupdyr. Ol örän gysylan, ýönekeý we arhaýiki dilde ýazylan “ýeriň welaýatlarynyň we şalaryň” beýany bolup durýar. Awtor ýazuw çeşmelerinden, Balhiniň we Istahriniň hem-de bize gelip ýetmedik Jeýhaniniň işlerinden peýdalanyndyr. Ýöne türk “Hududyň alym” özüniň gysgalygyna garamazdan, Eýranyň ykdysady geografiýasy boýunça öz bolmadyk asyl nusgalyk maglumatlar berilen. Bu eser W.W.Bartold tarapyndan neşir edildi (L. 1930). Başga-da giň düşündirişli W.Minorskiniň inlis terjimesi bar.

4.XIII asyryň başlarynda Muhammet ibn Majir betran Köneürgenç şasy Muhammet (1200-1220 ýý.) üçin “Jahan-nama” (“Dünýä barada kitap”) geografiki eserini düzdi.

Bekranyň işi diňe iki, neşir edilmedik we barlagçylar tarapyndan öz peýdalanylan-Pariž we Lelingrad (Tumanskiň golýazmasy, XIII as. tertibi) golýazmasy bellidir.

Regional taryh boýunça eserlerde Ibn Isfendiýanyň “tarih-i Tabarystan” atly Tabarystanyň taryhy boýunça iň gadymy döwürden mongol basypalyşlaryna çenli işi uly ähmiýete eýedir. Iş awtor tarapyndan Eýranyň, Merkezi Aziýanyň we Horezmiň birnäçe kitaphanalaryndan ýygňalan dürli maglumatlaryň esasynda düzülen.

Bu maglumatlaryň arasynda bize gelip ýetmedik ilkinji çeşmelerden maglumatlar bar. Ibn Isfendiýara Samany döwrüniň-“Tansaryň haty” diýip atlandyrylýan täze pars dilindäki ýadygärligini tapmak we öz işine goşmaklyk başardýar. Ibn Isfendiýaryň işi Eýranda doly neşir edilen. Şeýle-de gysgaldylan iňlis terjimesi bar (Gibbanyň ýadygärlikler seriýasynda).

Şeýle-de XI asyryň ortalarynda näbelli ýazar tarapyndan ýazylan “Tarih-i-Sistan” işi hem bellemek gerek. Ol iri pars filology Bahar Mälik-aş-şu ara tarapyndan Eýranda gysga XIV asyryň başlarynda ýetirilen dowam etdirmе bilen neşir edilipdir.

Ibn Funduň ady bilen belli bolan Abu-l-Hasan Ali Beýhaky Horasanda Beýhak okrugynyň ýer eýe begzadalaryndan gelip çykypdyr we oňat bilim alypdyr, pars dilinde başga-da arap, seriýa dillerini hem bilipdir. Onuň ömri barada örän az zat belli. 1168 ý. töweregi ol özüniň Beýhak okrugynyň taryhyny tamamlapdyr-“Tarih-i Baýhak”. Bu iş özünde okrugyň geografiki beýanyňy, ekerançylygy, ösümlük, medeniýeti, obalaryň sany hakyndaky maglumatlary jemleýär we 1168 ý. çenli okrugyň taryhyny berýär. Berlen çeşmäniň doly teksti Eýranda Ahmet Bahmanyýar tarapyndan neşir edilýär. (1317 gün. h. ý.= 1938).

XII asyryň 20-nji ýyllarynda Seljuklaryň gullugynda durýan pars Ibn-al- Balhi tarapyndan gymmatly taryhy

geografiki parsyň beýany- “Pars-nama” düzülipdir. Bu işde bir bölegi bize gelip ýetmedik ilkibaşky çeşmelerden bolan, şeýlede XII asyryň başlarynda Parsyň geografiki beýany bolan, Parsyň taryhy berlen. Onda parsyň desgalarynyň, ekerançylygynyň ýagdaýy barada maglumatlar jemlenen. Ibn al-Balhynyň “Pars-namasy” Gibbyň ýadygärlikler seriýasynda neşir edildi (Pars teksti), iňlis terjimesi hem bar.

Agzalan çeşmeleriň uly bölegi diňe bir Eýranyň taryhy üçin däl, eýsem Merkezi Aziýanyň taryhy üçin örän möhümdir.

§2. EÝRANDA IX-X ASYRLARDA SYÝASY ÝAGDAÝ ABBASILER HALYFLYGynyň DARGAMAGY WE ÖZBAŞDAK DÖWLETLERİŇ EMELE GELMEGI

Tahyrylar döwleti

Tahyrylaryň basyp alan giň territoriýasynda olara garşy ýygy-ýygýdan çaknyşyklar bolup durupdyr. Araplaryň öz aralarynda hem han-begler bilen garamaýak ilatyň arasynda häli-şindi ýiti garşylyklar ýüze çykypdyr. Şoňa görä-de IX asyryň başlarynda Bagdat halyfatynyň kuwwaty pese düşüp başlapdyr. Has takygy IX-XI asyrlarda häzirki zaman Günorta Türkmenistanyň çäkleriniň Mary, Sarahs, Abywert, Nusaý, Faraw we beýleki şäherleri öz içine alan uly bölegi häzirki zaman Gündogar Eýranyň we Günübatar Owganystanyň käbir welaýatlary bilen bilelikde Horasan welaýatyna girýär eken. Bu welaýat bolsa kä mahallar ýerli hökümdarlyk, kä mahallar hem (ylaýta-da IX asyryda) özbaşdak feodalçylyk döwletiň özeni bolup gelipdir.

Eýýäm IX asyryň birinji çäryeginde Arap halyfatynyň öňki kuwwaty pese düşüp, syýasy ýagdaýlary çylşyrymlaşyp başlapdyr. Bu ýagdaý bir tarapdan, halyfatyň içinde araplaryň

öz aralarynda hem feodalçylyk gatnaşyklarynyň ösmegi baý we tekepbir arap han-begleri bilen, garamaýak arap maldarlarynyň, ekerançylarynyň, senetçileriniň arasyndaky garşylygyň barha ýitileşmegi bilen baglansykly bolupdyr. Beýleki tarapdan araplaryň özlerine tabyn edilen ýurtlarynda giňden ýaýbaňlanan halk hereketleri halyfatyň häkimiýetiniň düýbini opurýar eken. Şeýle hem arap halyfatynyň düzümindäki ýurtlaryň ykdysady ösüşiniň dürli-dürliligi halyfatyň dargamagynyň taryhy sebäpleriniň biri bolupdyr. Arap halyfatynyň syýasy ýagdaýy çylşyrymlaşýar. Öz ýagdaýlaryny pugtalandyrjak bolup halyflar birnäçe synanşyk edipdirler. Basylyp alnan ýerlerde raýat-administratiw dolanşyk we harby işlere ýerli han-begler barha giň çekilip başlanypdyr. Emma munuň özi Bagdat hökümdarlaryny ýerli han-begleri äsgermäge, ylaýta-da ol Bagdat hökümdarlarynyň döwletini ýygy-ýygydan tütmelän feodalçylyk şuluklary we özara uruşlar döwründe äsgermäge barha köp we köp mejbur edýär.

Arap halyfaty Horasany elden gidirmejek bolup jan edýär. Sebäbi ol bu ýurtdan döwlet hazynasyna köp mukdarda salgyt-girdeýji alýardy. Horasanyň Nusaý welaýatyndan – 893400, Sarahsdan – 307440, Abywertden – 700000 mukdarda dirhem (pul) salgyt alypdyrlar. Diňe 826-827-nji ýyllarda, ýagny iki ýylda Horasandan halyf hazynasyna 44846000 dirhem, 13 sany saýlama tohum at, 2000 goýun, umumy bahasy 600000 dirhem bolan oguz gullary, 1187 top mata we köp mukdarda dirhem barypdyr.

836-njy ýylda salgytlaryň möçberi az-owlak aşaklapdyr. Ýagny gullaryň, dogarlaryň we berlen mallaryň bahalaryny bilelikde goşanyňda, Abdylahyň halyfa iberen salgydynyň mukdary 38 million dirheme barabar bolupdyr.

Elbetde, halyf hazynasyna Horasandan düşen salgyt pulunyň az-owlak azalandygygy, ilatdan alnan salgydyň möçberiniň azalandygyny aňlatmaýar. Toplanan salgydyň belli

mukdaryny Horasan hökümdary ýurduň içki hajatlary üçin harçlapdyr.

844-nji ýylda Tahyrylar döwletiniň raýatlygyndaky ähli ilatda toplanan salgydyň möçberi 28 million dirheme barabar bolupdyr.

Şol döwürde iri ýer eýeleriniň, han-begleriň syýasy özbaşdaklyga ymtylmaklary netijesinde ýerlerde birnäçe özbaşdak döwletler döreýär.²³

809-njy ýylda halyf Harun ar-Reşid aradan çykýar. Onuň ölmünden soňra ogullary – al-Amun bilen al-Mamunyň arasynda tagt ugrundaky göreşler başlanýar. Al-Amin köşkte arap han-begleriniň tarapdary bolup çykyş edipdir. Şol sebäpli hem al-Mamun Merwiň hökümdary edilip belenilýär we 809-njy ýylda bolsa Amin halyh diýip ygylan edilipdir.²⁴ Şundan soňra iki doganyň arasyndaky garşylyk duşmançylykly häsiýete eýe bolýar.

811-nji ýyldan Mamun Merwde öz ady bilen pul zikgeledip başlaýar. Iki doganyň we al-Amini gollaýan han-begleriň arasynda göreş başlanýar. Mamunyň serkerdeleri özleriniň güýçleriniň azdygyna seretmezden gysga wagtyň içinde uly üýtgeşikliklere eýe bolýarlar. 813-nji ýylda Mamunyň goşunlary Bagdady eýeleýärler. Ýesir alnan halyf al-Amin öldürilýär we onuň ýerine tagta Mamun geçýär. Halyf Mamun tagt ugrundaky göreşde bitiren hyzmaty üçin, has takygy 809-813-nji ýyllarda Mamun bilen onuň doganyň arasynda bolan uruşlarda Mamuna kömek edipdir. Şondan soňra Mamun ony ýokary wezipelere işe çekipdir. Hyrat welaýatyndaky Buşengiň mirasdüşer hökümdarynyň nesli, günorta Horasanyň uly feodaly Tahyr ibn Hüseyini Mesopotamiýanyň (al-Jeziriň) demirgazyk döleginiň hökümdary, Sabadyň natural salgytlarynyň müdiri, şol bir

---

²³ История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. М., 1958. С. 111.

²⁴ Şol ýerde, 112 s.

wagtyň özünde-de Bagdadyň goşunbaşysy we şuňa meňzeş wezipelere belleýär.²⁵

Eýýäm 818-nji ýylda halyf Mamun “Horasanyň patşalary” bilen, ýagny ýerli uly feodallar bilen welaýatda parahatçylygy üpjün etmek üçin şertnamalar baglaýypdyr. Emma 819-njy ýylda Horasanda ýene-de şuluklyklar tutaşypdyr we halyf Mamun 821-nji ýylda Tahir ibn Hüseýni Horasanyň hökümdary wezipesine belleýär. Ol Horasanyň garaşsyz hökümdary bolmaklygy niýet edinipdir. Ýakubi: “Tahyr boýun egmezlik etdi we öz başyny ýalaňaçlamady”²⁶ diýip ýazýar. Öz tarapyndan Mamun hem özüniň biçak kuwwatly emeldaryna şübhe bilen garapdyr. Tahyr ibn Hüseýin Horasana gelende bary-ýogy geçip-geçmänkä garaşsyzlyk syýasatyny ýöredýär. Döwletiň paýtagty Horasanyň Nişapur şäher bolýar.

822-nji ýylda halyfyň adyny hutbadan (anna günü okalýan dabaraly namazdan) aýyrmagy buýrupdyr. Öz adyndan altyn pul dinarlary zikge edip çykarypdyr, onuň ýüzünden bolsa halyfyň adyny görkezmändir. Bu ýagdaýlar bolsa halyfat bilen diplomatik gatnaşygynyň kesilmegini aňladyp, Horasanyň garaşsyzlygyny jar etmeklige barabardy. Emma tiz wagtda ol duýdansyz ýagdaýda aradan çykypdyr. Ony halyfyň tarapdarlary awy berip öldürendir diýip çaklaýarlar.²⁷

Mamun Horasany Tahyryň perzentleriniň elinde galdyrýar. Tahyr ibn Hüseýin Horasanda Tahiritler nesilşalygyny esaslandyryjy hasaplanýlar. Tahyrylar nesilşalygy formal ýagdaýda halyfa tabynlygyny saklapdyr. Ýagny her hepdäniň anna günleri halyfyň adyna hutba okalypdyr. Hayfyň ady bilen kümüş dirhemleri zikgeläpdir, gazna hyrajyň we salgytlaryň beýleki görnüşleriniň kesgitli möçberi tölenipdir. Emma hayf Horasanyň içki işlerine

---

²⁵ Şol ýerde *.

²⁶ Материалы по истории туркмен и Туркмении. т. I. М.-Л., 1939. С. 85.

²⁷ Annanepesow M., Atagarryýew Ý. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. Aşgabat, 1995. 152 s.

goşulmandyr. Tahyrylar hayfa garaşly bolan hem bolsa Horasan ýerlerinde özbaşdak syýasat ýöretmegi başaryan kuwwatly döwleti döredipdirler.

Tahyritlaryň nesilşalygyndan Horasana 821-nji ýylda 873-nji ýyla çenli hökümdarlyk eden ikinji emir Tahyryň ogly Abdylah bolupdyr.²⁸ Tahyr ibn Hüseýin öz ogly Abdyllaha raýatyndaky ilatdan salgyt ýygnanynda adalatly syýasaat ýöretmegi ündäpdir. “Baýlyk hazynada üýşip durany bilen girdeýji getirmeyär, ony halka paýlap berseň, aýy doýrup, ýalaňajy geýindirseň, şonça-da zadyň bereketi artar. Şeýle etmek bilen sen hakyky hormat-sylaga, şan-şöhrate eýe bolup bilersiň. Şonuň bilen bilelikde, sen ilatdan alýan ýer-hasyl salgydyňa güýç-kuwwatyňy artdyryp bilersiň” diýip wesýet edipdir.²⁹

Emma muňa garamazdan Tahyriker döwründe halkyň hal-ýagdaýy agyr bolupdyr. Salgyt barha artypdyr.

Abdylah Tahyriker nesilşalygynyň iň uly hökümdary diýilse-de, iş ýüzünde Mawerennahrda, Horezmde, Gurgende we başga-da birnäçe ýerlerde öz häkimligini ýöredipdir. Ol halyfata garaşsyz syýasatyny alyp barypdyr. Abdylah döwleti pugtalandyrmak maksady bilen birnäçe çäreler işläp düzüpdir. Ol döwlet girdeýjilerini ep-esli artmagyny gazanypdyr. Salgytlardan gelýän hyraýyň hasabyna ýurtdaky goşuny, ruhanylary we emeldarlary saklapdyr. Bu döwürde ekerançylygy giňeltmek, suwaryş desgalaryny kämilleşdirmek boýunça ençeme işler durmuşa geçirilipdir. Ol suwdan ýerlikli peýdalanmagyň normalaryny işläp düzüpdir. Oňa “Kärizler hakynda kitap” diýip at beripdir. Bu kitap soňra hem köp asyrlaryň dowamynda suw meselelerini düzgünleşdirmekde esasy kanun bolup galypdyr.

---

²⁸ Türkmenistan SSR-niň taryhy. I j. Aşgabat, 1959. 227 s.

²⁹ История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. М., 1958. С. 113.

Ýöne ilkinji wagtlarda Abdyllyah ibn Tahyryň adyndan onuň dogany Talha ibn Tahyr (822-828) ýurdy dolandyrypdyr. Iş ýüzünde ýarym garaşsyz hökümdar bolup galmak bilen, ol hayfa daşky tabynlygyny saklapdyr. Syýasatyň beýle üýtgemegine diňe bir Tahyryň ölmegi hem däl, belki halk hereketleriniň güýçlenmegi hem sebäp bolupdyr. Seýistanda Harajitleriň gozgalaňy dowam edipdir, özü-de şol gozgalaň wagtal-wagtal Horasanda-da geçip durupdyr. Talha ibn Tahyryň ähli hökümdarlygy bu antifeodal hereketi ýatyrjak bolup eden biderek synanşyklary bilen geçipdir. Harajitleriň özlери-de telim gezek hujüme geçipdirler. 828-nji ýylda olar Tahyritler goşunlaryna güýçli zarba urup ýeňipdirler. Şol söweşde-de Talhanyň doganlarynyň biri Ali ibn Tahyr hem ölüpdir. Şol ýylyň özüde Talhanyň özi hem ölüpdir. Talha ölendenden soň harajitleriň gozgalaňy has hem güýjapdir. 830-njy ýylda Günorta Horasanyň daýhanlary gozgalaň turuzypdyrlar. Ine şonda hem Abdyllyah ibn Tahyryň özi Horasana ugrapdyr, şol wagta çenli bolsa ol Siriýada we Müsürde hayfyň jogapkär tabşyryklaryny ýerine ýetirip gezipdir.

Abdyllyah inb Tahyr (828-844) Tahyritler nesilşalygynyň iň uly hökümdary bolupdyr. “Gündogar hökümdary” (Amir al-Maşrik) hökmünde ol diňe bir Horasany däl, eýsem, Mawerennahry, Horezmi, Seýistany, Farabystany, Gürgeni we halyfatyň gündogar ýarymyndaky ähli welaýatlary dolandyrypdyr. Ýerli han-beglere daýanmak bilen ol Horasanda we Mawerennahrda özbaşdak hereket edipdir, emma hayf bilen arasyny üzmändir we hatda kakasy ýaly, Yrakda hem möhüm wezipeleri eýeläpdir.

Abdyllyah döwleti pugtalandyrmak maksady bilen birnäçe çäreler işläp düzüpdir. Ol döwlet girdeýjileriniň ep-esli köpelmegini gazanypdyr. Muňa her ýylda Bagdat halyfatyna iberilýän hyraýyň we beýleki salgytlaryň paýynyň artandygyndan hem göz ýetirmek bolýar. Gelýä salgytlaryň ep-

esli bölegi Abdyllyahyň öz elinde galýar eken we öz garamagy boýunça, esasan hem goşuny güýçlendirmek üçin harçlapdyr.

Daýhanlaryň tolgunşyklaryny gowşatjak bolup Abdyllyah emeldarlaryň hyýanatlaryna garşy göreşipdir. Olaryň daýhanlar barada edýän eden-etdiliklerini belli bir derejede çäklendiripdir. Munuň özi elbetde feodalçylyk ezişlerine garşy göreşi aňlatmaýardy. Gaýtam, Tahyritleriň irki feodalçylyk döwletiniň esasy funksiýasy feodalçylyk önümçilik gatnaşyklarynyň we ozaly bilen-de feodalizimiň esasyňy ýere bolan feodalçylyk eýeçiligini emele getirmeklige hem-de pugtalandyrmaklyga ýardam bermekden ybarat bolupdyr. Orta Aziýanyň şertlerinde suwarylýan ýerlere bolan eýeçiligiň aýratyn ähmiýeti bolupdyr. Abdyllyah ibn Tahyryň buýrugy boýunça ekerançylygy giňeltmek, suwaryş desgalaryny kämilleşdirmek boýunça ençeme işleri durmuşa geçiripdir. Ol suwdan ýerlikli peýdalanmagy maksat edinip, şol meseläni çözmek üçin birnäçe işleri amala aşyrypdy.

Şeýle-de bolsa daýhan gozgalaňlary ýatmandyr. Abdyllyanyň hökümdarlyk eden ýyllarynyň ahylrlarynda Seyistandaky hereket ýene-de güýjäpdir. 839-njy ýylda Tabarystanda daýhanlarynyň gozgalaňy turup, oňa ýerli hökümdar Mazýar baştutanlyk edipdir. Emma ol gozgalaň Abdyllyah ibn Tahyryň goşunlary tarapyndan basylyp ýatyrylypdyr.

Abdyllyah ibn Tahyryň hökümdarlyk eden 16 ýylynyň içinde birnäçe söwda kerwen ýollary abadanlaşdyrylypdyr, kerwensaraýlar gurlupdyr. Olaryň hatarynda Dehistan, Paraw, Daýahatyn, Kufen we başgalary görkezmek bolar. Daýahatyn kerwensaraýy orta asyr ýazuw çeşmelerinde “Tahyryň kerwensaraýy” diýen at bilen ýatlanylýar. Atlary tutulan kerwensaraýlar Horasan, Horezm, Eýran we Arap ýurtlaryny biri-biri bilen baglanşdyrýan söwda ýollarynyň ugrunda ýerleşipdir. Şeýlelikde ady tutulan kerwensaraýlar Horasan,

Horezm Eýran we Arap ýurtlaryny baglanşdyrýan çatryk bolupdyr.

Tahyriler nesilşalygynyň hökümdarlary Horasanda we Mawerennahrda yslam dinini ornaşdyrmaga jan edipdirler. Ozallar otparazlyk dinine uýýan harby ýolbaşçylaryň arasynda yslam dinini kabul eden adamlar bolupdyr. Şeýle adamlar hökümdar tarapyndan goldanylypdyrlar we olaryň yslam dinini kabul etmegi geljekki ykbalarynda uly rol oýnapdyr. Olar harby serkerdelik işine has öňürti çekilipdirler.

Tahyrylar döwleti ylmy ilatyň giň köpçüligine elýeterli etmek üçin käbir möhüm çäreleri işläp düzüpdirler. Şäherlerde metjitleriň we medreseleriň gurluşygy artypdyr. Şol döwürde “ylmy, oňa mynasyp we mynasyp däl adamlar üçin elýeterli etmeli, emma ylmy özi hakda alada edip, ylma mynasyp däl adamlaryň elinde galmaz” diýen akyly gulluga eýeripdirler.

Tahyriler döwletinde Abdillan ibn Tahyryň abraýy örän ýokary bolup Bagdat hayflary hem oňa pugta gulak asypdyrlar. Soňa görä-de ol ölerden soň onuň bütin welaýatlaryny, hiç bir garşylyk görkezmezden, onuň ogly Tahyr (844-862) alyp, bu hem kakasynyň syýasatyny ýöredipdir. Tahyryň 18 ýyllap eden hökümdarlygy uly gowgasyz we çaknyşyksyz geçipdir. Saffarylaryň 873-nji ýylda Tahyrylaryň paýtagty bolan Nişapura (Eýranyň demirgazyk-gündogar welaýaty) girip, Tahyriler nesilşalygynyň iň soňky hökümdary Muhammet Tahyry tagtdan düşürpdirler we ýurdy özüne birikdirýär.

Saffarylar döwleti.

Tahyr ibn Abdillanyň hökümdarlyk eden döwrüniň eýýam ahyrlarynda Seýistanda harajitleriň hereketiniň täze ýokary görerilişi başlanypdyr. Olara garşy göreşe hayf “gazylary” peýdalanypdyr. Gazylar – din, ynanç ugrunda göreşijiler diýip atlandyrylypdyr. Olaryň hataryna ýurduň has garyp galan ussat urşujy goşun hökmünde, nirede çaknyşyk ýüze çyksa, şol ýere ugradylar eken.

Ýerli hökümdarlar gazylary otrýadyny esasan ekerançylyk ýerleri bilen çarwalar arasyndaky sehet ýakany goramaga gönükdiripdirler.

Gazylar, bir tarapdana ekerançylyk ýerlerini çarwalaryň çozuşyndan goramak üçin feodallaryň daýanjy bolupdyrlar, ikinji tarapdan bolsa, ýerli han-begler üçin uly howup bolupdyr. Sebäbi olar öz närazylyklaryny harby hereketler bilen duýdyrmaga hemişe taýýardylar. Olar halk hereketine işeňňir gatnaşypdyrlar. Şeýle otýadlaryň birine ýolbaşçylyk eden Ýakup ibn Leýs bolupdyr. Ýagny IX asyryň ortalaryndan din ugrunda göreşijileriň arasynda saffarytlaryň nesilşalygyny esaslandyran Ýakup ibn Leýs saýlanyp çykypdyr. Ol özüniň asyl gelip çykyşy boýunça daýhan maşgalasyndan bolupdyr. Ol ýaşlygyndan mis ussachylygy bilen meşgullanypdyr.³⁰ Mis sözi bolsa parsça “saffar” diýmek bolup, şoňa görä-de bu nesilşalygyň ady Saffarylar ýa-da Saffarytlar diýip atlandyrypdyr.

Ýakup ibn Leýs özüniň kyn durmuşy zerarly öz ýanyna birnäçe galtaman toparlaryny ýygnap, kerwenleri ýygnapdyr. Soňra bolsa Ýakup we onuň topary hayfyň gullugynda durup, gozgalaňçylara – harajitlere garşy göreşipdirler. Olara “gazylar” diýlip at berlipdir. Soňra gazylaryň özleri hayfyň garşysyna göreşip Seýistany basyp alýarlar we Ýakup ibn Leýsi Seýistanyň hökümdary diýip yglan edýärler.

861-nji ýylda Owganystanyň günorta etraplarynda Tahyrylara garşy uruşlar alyp barypdyr we Zerenj şäherini eýeläpdir. 863-nji ýylda Hyrady eýeleýär we Juma namazynda öz adyna hutba girizipdir. Munuň özi ýurduň hökümdary hökmünde ykrar edilmegi hasaplanýar.

Ýakup ibn Leýsiň şahsyýeti barada köp maglumatlar saklanyp galypdyr. Ol örän gazaply, az gepli, erkli, edermen adam bolupdyr. Onuň egin-eşigi ýönekeý pagtadan dokalan

---

³⁰ Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. М., 1971. С. 149.

bolup, haly-palas diýen zatlary düşenmändir, ýatyp-turanda aşagyna atynyň juluny düşenipdir. Galkanyny ýassyk, baýdagyny bolsa ýorgan edinip üstüne örtüpdir. Ol adatça diňe guru çörek we soganyň düýbi bilen naharlanypdyr, gyzgyn nahar bilen örän seýrek ýagdaýlarda naharlanypdyr. Ýakup ibn Leýs özüniň şeýle häsiýetleri, şeýle-de edermen we başarjaň serkerdeligi bilen gazylaryň arasynda uly şöhrat gazanmagy başarypdyr. Goşunda örän berk harby düzgün saklanypdyr. Ol örän häkimiýet söýüji serkerde bolupdyr.

Söweşleriň birinde Ýakubyň ýüz-gözünü gylyç pers-ala edipdir. Ol 20 günläp agzy turbaly, bokurdagyndan zordan iýmittenipdir. Emma gutulandan soňra ýene-de öňkisi ýaly söweşlerde baryp ýatan edermenlik görkezipdir. Goşunynyň esasy bölegi meýletinçilerden ybarat bolup, olary birneme ýaňsylamak bilen “aýýarlar”, “kezzaplar”, “galtamanlar” diýip atlandyrypdyrlar. Aýýarlar ýersiz we gaçgak daýhanlardan ybarat bolupdyr. Goşunda aýratyn edermençilik görkezen aýýarlar goşun gullugynyň ýokary ýolbaşçylygyna çekilipdir.

Aýýarlar bilen bir hatarda goşunda “azatlar” diýlip atlandyrylýan daýhan ogullary we ýer eýeleri, şeýle hem gulamalar – gullar bar eken. 874-875-nji ýyllarda Saffarylar goşunynyň sany 15 müň atla ýetipdir. Söweşe atly goşun bilen birlikde pilli goşun hem gatnaşypdyr. Nowruz günlerinde emirden başgasy, söweş esbabyny ýörite harby gullukdaky emeldaryň göz önünden geçirmeli eken.

Ýakup ibn Leýsiň goşunlary Hyrady we Balhy eýeläp, 873-nji ýylda Nişapura çozup Tahyridi – Muhammet Tahyry tagtdan düşürýär. Tahyritler nesilşalygyny ýykyp, Horasanda häkimiýeti öz eline alýar.³¹

Narşahiniň berýan maglumatlaryna görä, demirgazyk Horasanda Saffarylaryň häkimiýeti pugta bolmandyr.

---

³¹ История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. М., 1958. С. 115.

Arap halyflygy Horasanda Saffarylaryň täsiriniň artmagyndan näçe howatylansa-da, aýgytly hereket edip bilmändir. 874-nji ýylda Halyf Ýakuba bütin Horasany dolandyrmagy tabşyrylýar. Maryda Tahyrid Hüseýin ibn Tahyr soňra bolsa onuň ogly Aly häkimiýet başynda saklanypdyr. Hüseýin Horezm bilen aragatnaşykly bolupdyr.

Ýakup Saffar häkimiýet başyna halkyň närazylygyndan peýdalanyp gelipdir. Emma ony halk serdary diýip hasap etmäge esas ýokdyr. Onuň wagtynda feodalçylyk ezişleriniň azalandygy görnmeýär. Ýakup daýhanlary tozduýan salgytlary azaltmandyr.

Ýakubyň harby üstünlikleri garamaýak zähmetkeşleriň hal-ýagdaýyny gowulandyrmadyr. Ol esasan ownuk we orta ýer eýelerine bil baglapdyr. Emma hakykatda bolsa Ýakup ibn Leýs garamaýaklaryň kömegi bilen häkimlige eýe bolupdyr. Basyp alan ýurtlarynda hiç hili peýdaly üýtgeşik döretmändir. Salgytlaryň möçberini azaltmandyr. Munuň özi basym ondan halky çetleşdiripdir, emma Horasanyň iri ýer eýeleri hem oňa tabyn bolmak islemändirler. Ýakup ibn Leýs Kermany, Farsi, Şirazy basyp alýar hem-de ol Bagdady eýelemäge synanşypdyr.

876-njy ýylda Ýakup Saffar Bagdadyň üstüne goşun çekip ugranda, Horasan begzadalary aýgytly söweşde ony taşlap gidipdirler.³² Ol hayfyň goşunlary tarapyndan derbi-dagyn edilipdir we Eýrana yza çekilip, basym şol ýerde hem ölüpdir.

Şol zamanda Yrakda hayfa garşy 14 ýyllap gozgalaň eden hebeşi – neger gullarynyň serdary Ali ibn Muhammet Burkaýi Ýakuba öz kömegini teklip edipdir. Emma ol bu teklibi kabul etmändir. Şoňa görä-de ol hayf goşunlary tarapyndan dargadylypdyr.

Bagdada tarap eden şowsuz ýörişinden üç ýyl geçenden soňra Ýakup ibn Leýs aradan çykypdyr.

---

³² Şol ýerde, 117 s.

879-njy ýylda, Ýakubyň ölüminden soňra Horasanyň we Seýistanyň emiri wezipesine onuň dogany Amr ibn Leýs (879-900) bellendir we ýurduň öz raýatyna girýändigini beýan edipdir. Ol halyfdan Horasanyň we Eýranyň gündogar welaýatyna hökümdarlyk etmek hukugyny alypdyr. Emma Tahyriler ýaly Amr ibn Leýs hem hayfa ullakan bir garşy bolman özbaşdak syýasatyny alyp barypdyr.

Amr ibn Leýs diňe bütün Horasany däl, Mawerennahry hem basyp aljak bolup synanşyk edipdir. Ol ägirt uly hazyna ýygnapdyr we onuň oňat ýaraglanan uly goşuny bolupdyr. Oňa Maryny, Balhy we Gürgeni tabyn etmek başardyrpdyr. Ýöne Tahyriler nesilşalygyna seredeniňde Saffary döwletiniň hökümdary ýygnaýan salgytlaryň mukdary barada hayfa hasabat bermändirler. Hökümdar Amr diňe hayfyň ady bilen pul zikgeledipdir hem-de onuň adyna metjitlerde hutba okapdyr, başgaça aýdylanda bolsa Saffarylar döwleti diňe şertli ýagdaýda hayfa tabynlygyny saklapdyr.³³ Hakykat ýüzünde bolsa Horasan we Seýistan Saffarylar döwletinde hayfatdan doly garaşsyzlygyny gazanypdyr.

Hökümdar Amr hem edil dogany Ýakup ýaly zalym zähmetkeş halky eziji bolupdyr. Ol halkdan ýygnaýan salgytlary köpeldipdir. Ol täjirleriň, syýahatçylaryň gümrük toleglerini ýokarlandyrypdyr.

Hayf Saffary hökümdary Amrdan gorkusyna Mawerennahry Samani emiri Ysmaýyl bilen çaknyşdyrmagy niýet edinýär. Hayfdan Mawerennahra “hökümdarlyk etmäge ygtyýar berýän” nyşan alandan soňra hökümdar Amr Samaniler nesilşalygyny esaslandyryjy Ysmaýylyň üstüne goşu sürýär. Bu söweşde bolsa hayfyň hut özi Aara garşy göreşde Ysmaýyla kömek berýär.

Iki tarapyň goşunlary Balhyň golaýynda çaknyşýarlar. Saffarylaryň goşunlary derbi-dagyn edilip hökümdar Amr öz

---

³³ История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. М., 1958. С. 117.

duşmany Ysmaýylyň eline ýesir düşýär we Bagdada iberilýär. Şol ýerde-de ol hayfyň buýrugy bilen jezalandyrylyp öldürilýär.³⁴

Bütün Horasan Smaniler döwletiniň düzümine geçýär.³⁵ Birnäçe ýyldan soňra Samaniler Seýistany hem basyp alýarlar. Smaniler döwleti hayfa hiç hili salgyt tölemän şertli ýagdaýda onuň häkimiýetini kabul edýärler. Hindistan 100 ýyllap tä 999-njy ýyla çenli samanylaryň elinde bolýar.

Samaniler döwleti

818-nji ýyldan başlap Mawerennahryň dürli welaýatlarynda Samaniler hökümdarlyk edipdiler. Emma bu hökümdarlyk Tahyrylara tabynlykda bolupdyr. Tahyriler döwletiniň synmagy (873) Samaniler özbaşdak döwlet bolmagyna amatly şert döredipdir. Samaniler döwletini hakyky esaslandyryjy Ysmaýyl ibn Ahmet bolupdyr. Ol Buharadaky halk hereketlerini basyp ýatyrypdyr. Mawerennahryň üstüne Marynyň, Horezmiň hökümdary Tahyr Hüseýniň çozuşyny yzyna serpikdiripdir. Öz uly dogany Nasry iş ýüzünde höküminiň ýöremeginden mahrum edipdir we bütün Mawerennahryň hökümdary bolup galypdyr. Onuň paýtagty Buhara bolupdyr.³⁶

Ysmaýyl Orta Aziýada bolan halk hereketleriniň birnäçesini ýatyrypdyr. Amyderýanyň ýokary akymalarynda we Balh (Owganystanda) sebitlerinde Samanylar bilen Saffarylaryň arasynda ençeme çaknyşyklar bolupdyr. Ysmaýylyň goşunlary bu söweşde birbada asgynlapdyr emma, aýgytly pursatda bolsa 900-nji ýylda Saffarylaryň hökümdary Emir ibn Leýsiň goşunlaryny derbi-dagyn edipdir. Özünü ýesir alyp Bagdada iberilipdir. Soňra şol ýerde hayfyň permany boýunça jezalandyrylyp öldürilipdir. Horasan, Horezm we

---

³⁴ Türkmenistan SSR-niň taryhy. I j. Aşgabat, 1959. 232 s.

³⁵ Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. М., 1971. С. 146.

³⁶ Türkmenistan SSR-niň taryhy. I j. Aşgabat, 1959. 231 s.

Mawrenahr Samanylar döwletiniň düzümine giripdir. Bu ýagdaý ilaty çet ýurtlaryň hökümdarlygy astyndan çykarypdyr. Şäherleriň we obalaryň öndüriji güýçleriniň kadaly ösmegine ýardam edipdir.

Samaninler döwletiniň ösen wagty Ysmaýylyň (892-907) edara eden döwri bolupdyr. Ol döwürde merkezleşdirilen döwlet döredilipdir. Welaýat emeldarlary hut Ysmaýylyň özi tarapyndan bellenipdir. Şäher häkimi döredilip, oňa “rais” diýlipdir. Ol wezipe nesilden-nesile geçipdir. Şäher häkiminiň easy wezipesine söwda satyga gözegçilik etmek, yslam dininiň ýaýramagyna ýardam etmek ýaly işler giripdir.

X asyrdä türk halklary we şol sanda oguzlaryň hem bir bölegi yslam dinini kabul edipdirler. Samanileriň paýtagty Buhara yslamyň ruhy daýanç şäherlerinden bir bolupdyr. Ol ýerde arap hayfatynyň köp ýerlerinden yslam alymlary jemlenipdir. Dini mekdep medresesi açylyp, halyfatyň ähli ýurtlary üçin yslam taglymatyny ýaýradyjy hünärmen taýýarlapdyrlar. Horasanda we Mawerennahrda medrese hayfatyň paýtagty Bagdatdan bir asyr öň açylýar. Orta Aziýada musulman dini taglymat şeýle bir ösüpdür, hatda şol döwürde hayfatyň özünde-de şeýle ýokary derejä ýetip bilmändir.

Ysmaýyl Samani ruhanylaryň we metjitleriň maddy üpjünçiligini gowulandyrmak üçin, birnäçe çäreleri geçiripdir. Metjitleriň wakf emläkleri artdyrylypdyr. Metjitlere we medreselere ýer bölünip berilipdir.

Ylmy we din dili hökmünde arap dili, döwlet we edebi dil hökmünde pars dili giňden ulanylypdyr.

Merw, Buhara, Samarkant, Ürgenç orta asyr şäherleri öz döwrüniň ylmy we medeni merkezleri bolupdyr.

Orta Aziýada fedallaşmak prosesiniň heniz doly tamamlanmandygy, hususanda daýhanlaryň gutarnykly suratda el garama etmek ugrunda gazaply göreşleriň zerur bolandygy zor býurokratik apparatlary we güýç hemişelik goşunly dispotik döwletiň bolmagy şertlendiripdir. Şeýle döwlet hem

Samanitleriň döwleti bolupdyr. Samaniler wagtynda merkezi dolandyryşyň guralşy bize oňat mälimdir.

Han-begleriň özara uruşlarynyň we pitneleriniň бүтін bir döwri başlanýar, munuň özi Samanitler döwletiniň düýbini opurýardy. Bu özara uruşlarda we pitnelerde türk goşunyň hajiblary hem gatnaşýardylar. Bular şol wagta çenli eýýäm uly ýer ýelerine hem-de uly welaýatlarynyň oň ady tutulup geçilen Alp tegin ýaly, ýarym özbaşdak hökümdarlaryna öwrülip gidipdirler. Aýratynda Horasanda han-begleriň erjel we gazaly pitneleri we uruşlary bolupdyr.

Şol bir wagtda Samanileriň köşgünde görüplik we basdaşlyk höküm sürüpdir. Ilatdan alynýan salgydyň hasabyna köp edara ediş ulgamlarynyň wekilleri saklanylypdyr. Döwletiň ygtyýaryndan bar bolan 45 milion dirhem pulunyň 20 milliony döwlet emeldarlaryny we goşuny saklamaga harçlanypdyr. Emma goşunyň maddy we ruhy ýagdaýy öwerlik bolmandyr. Şoňa görä-de goşunda häli-şinde närazylyk ýüze çykyp durupdyr. Goşunda gulluk edileni üçin berilmeli peşgeşler bir syhly tölenmändir. 944-nji ýylda Horasanda goşunlaryň çaknyşyklary bolup, Buharadaky Samani hökümdary Nuhy agdarmaga synaşyk edilipdir.

943-nji ýyldan 999-njy ýyla çenli özara uruşlar üznüksiz diýen ýaly gidipdir. “Her bir adam haýsy hem bolsa bir welaýaty ele almak pikirini edýär” diýip, taryhçy Narşahy belleýär. 944-nji ýylda Horezmde gozgalaň tutuşypdyr. 945-nji ýylda Horasanyň emiri Abu Aly Çagani pitne turuzypdyr. Çünki Nuh I ony wezipesinden aýyrjak bolýar eken. On ýylyň dowamynda olaryň arasyndaky göreş gezekleýin agdyklyk etmek bilen gidipdir. Horasan üçin aýratynda 986-987-nji ýyllar agyr bolupdyr. X asyryň aýaklaryndan Horasan hojalyk taýyndan pese düşüpdir, suwaryş ulgamlarynyň ýagdaýy ýaramazlaşypdyr, ilat gedaýlaşypdyr. Synpy göreş ylaýta-da şäherlerde, ýene-de ýitileşip başlapdyr.

Samanitler döwletiniň hemme welaýatlarynda hem hut şunuň ýaly wakalar bolup geçýär eken. Köşklerdäki gan döküşikli jen-jeller, harby topalaňlar, adam öldürmeler, jezalar, pitneler, köşk agdarylyşyklary bir wagtlar güýçli bolan monarhiýany gowşadypdyr. Soňky samanitleriň öňki merkezleşdirilen ulgamyny dikeltjek bolup eden synaňyklary han-begleri diňe gyjyndyrypdyr. Samanitler özleriniň ýagdaýyny çarwa tapalaryň, birinji nobatda-da X asyryň aýaklarynda Gyzylgumyň günorta çetlerinde göçüp-gonup ýören seljuk türkmenleriniň han-beglerine daýanyp pugtalandyrjak bolupdyrlar. Emma bu syýasat hem üstünlikli bolmandyr.

Eýýäm X asyryň ikinji ýarymynyň başyndan Samanitler döwleti dargap başlapdyr. 962-nji ýylda sipahsalar Alp tegin häzirki günorta Owganystanda ýerleşen Gazna şäherini basyp alyp, garaşsyzlygyny gazanypdyr we şol ýerde uly bolmadyk bir hökümdarlyk döredipdir. Onuň orun tutarlary öňki gulam Söbük tegin (oguzlaryň baýy taýpasyndan) we aýratyn hem Söbük teginiň ogly Mahmyt Gaznaly hökümdarlygyny uly döwlete öwürüpdiler. Eýýäm X asyryň aýagynda Samanit döwletiniň güýjinden pes bolmandyr.

Han-begleriň pitneleri zerarly gowşadylan Samaniler döwleti basym gorkuly daşarky howpa sezewar bolup başlaýar.

X asyryň ikinji ýarymynda ýedisuwda türki taýpalarynyň bir entegi özara birleşipdirler we 80-nji ýyllarda ol ýerde Isfijapdan Kaşgara çenli ýaýylyp gidýän ägirt uly döwlet döräpdir. Döwletiň başynda ýagma taýpasyndan bolan Garahanlylar nesilşalygy durýar ekeni. Garahanly hökümdary Orta Aziýanyň han-begleriniň käbirleriniň goldawyna daýanyp Mawerennahry basyp alypdyr we halk tarapyndan ýigrenilen, dehkanlar tarapyndan hem, türki han-begleri tarapyndan hem, musulman ruhanylary tarapyndan hem goldanylmadyk Samanitler nesilşalygy 999-njy ýylda agdarylypdyr. Bu nesilşalygyň iň soňky wekili (Muntasir lakamy bilen belli

bolan) Abu Ybrahim seljuk türkmenleriniň goldawundan peýdalanylýp, göreşi ýene-de birneme dowam etdirjek bolup synanşypdyr, emma üstünlik gazanyp bilmändir. Ol 1005-nji ýylda öldürilipdir.

Mawerennahr gutarnykly suratda garahanlylaryň eline geçipdir. Bu bolsa bolsa döwletiň gutarnykly ýagdaýda dargandygyny görkezýär.

§3. X-XI asyrlarda Eýranda feodal gatnaşyklary

Halifatyň birnäçe ownuk döwletlere bölünmegi sebäpli olaryň her haýsýsy özlerine mahsus bolaan syýasy ulgamy esasynda dolandyrylypdyr. Bu özbaşdak döwletleriň başynda emir durupdyr, ol Bagdat hayfy tarapyndan resmi suratda tassyklan bolup-da iş ýüzünde hukugy çäklendirilmedik we özygtyýarly hökümdar bolupdyr. Onuň iň ýakyn kömekçisi wezir ýa-da “uly hoja” (hoja-i buzurug) bolup, ol bütün raýat dolandyrşyna ýolbaşçylyk edipdir. Goşunyň baş serkerdesi – sipahsalar bolupdyr. Şonuň bilen bir hatarda, hajib-i buzurug (beýik hajibi) hem köşkte görnükli orunda bolupdyr. Ol ähli goşun bölümleriniň gulamalarynyň başy, döwletde birinji at-abraýly adamlaryň biri bolupdyr.

Dolandyrşyň ýokary organlary dergah (köşk) we diwan (kätip diwany) diýen iki bölege bölünipdir. Dergaha gulamalardan (gulardan) düzülen hemişelik goşun girýär eken.

Diwanlar aslynda on sany adam bolupdyr:

1. Wezir diwany;
2. Mustaufi diwany (ol girdeýjileriň we çykdaýjylaryň hasabyny ýöredýär eken);

3. Arrasial ýa-da inşa diwany (ilçiler diwany; ol hem hemme möhüm resminamalary düzmek bilen meşgullanypdyr);
4. Şurat diwany (bu diwan goşuny üpjün etmek bilen meşgullanypdyr);
5. Berid (poçta diwany);
6. Muhtasib diwany (mustasibler şäherdäki düzgün-tertibi, söwda, senetçiligiň önümlerine, jemgyýetçilik ahlagynyň berjaý edilşine gözegçilik etmek bolupdyr);
7. Müşrijiler diwany (umumy gözegçiligi amala aşyran, ýagny gözegçiler diwan bolupdyr);
8. Kazy diwany;
9. At-diýa diwany (bu diwan emiriň mülk ýerlerini dolandyrmak bilen meşgul bolupdyrlar);
10. Wakflar diwany, ýagny musulman edaralarynyň emläklerini dowandyrmak.

Dergaha köp sanly köşk emeldarlary – sahyp – haras (emiriň hökümlerini ýerine ýetiriji, munuň hökümi beýleki emirleriňkä garanynda uly bolupdyr), köşk hojalygyny ýöreden wekil, tabakçylar, at tutarlar, ýarag göterjiler, şikarbazlar we şuna meňzeş wezipeler giripdirler.

Dergaha emiriň galapyn türk gullaryndan gulamalaryndan düzülen hemişelik goşuny hem giripdir. Olara pul bilen ýokary aýlyk, at-ýarag berilýär eken we olar uly abraýa eýe bolupdyrlar. Olaryň has ukyplylary ýönekeý esger, atly, “çadyrbaşy” (bölümçe serkerdesi) bolup köp ýyllap hyzmat edenlerinden soň hatda hajibi, ýagny uly harby serkerdelik wezipesine çenli ulalyp bilýär ekeni. Gulamalardan käbiri emir we sipahsalar derejesine ýeten wagty hem bolupdyr. Şeýlelikde, bu türk esgerleri gulçulyk ýagdaýyndan uly köşk emeldarynyň derejesine çenli ulalmaga mümkinçilik döreýär eken. Gaýry ýurtlylardan ybarat bolan şeýle hemişelik goşunlar halkdan üzňe bolupdyrlar we olar halk hereketlerini, käte han-

begleriň pitnelerini basyp ýatyrmak üçin üstünlik bilen ulanylyp bilinýär eken. Asla, uly goşun başlyklarynyň özlери hem kem-kemden baý-begzadalara öwrülýär eken. X asyryň ortalarynda şeýle ulalan goşun başlyklarynyň käbirleriniň hökümdarlar üçin howuplylygy köne iri ýer eýeleriniň, dehkanlaryň howuply bolşundan beter bolmasa pes bolmandyr. Gulamalaryň goşunlary örän oňat ýaraglandyrylgy, tälim berilgi, düzgün-nyzamly bolupdyr we öz döwri üçin haýbatly güýç bolup durýar eken. Gulamalar goşuny Samanitleriň esasy harby daýanjy bolup durupdyrlar.

Samanitleriň döwletindäki ýerli dolandyryş usullary barada mälim zat azdyr. Her bir welaýat-şäherleriň öz diwanlary bolupdyr. Her bir şäherde häkim we rais (ketuda) bolupdyr. Emma olaryň wezirleriniň bölünişi aýdyň däl, rais hökman ýerli han-beglerden bellenilýär eken. Şäherlerde köp sanly emeldarlar bolupdyr. Hraç müdiri beýleki salgytlaryň müdiri, poçta müdiri (ol şeýle hem il içindäki gep-gürrüleri gizlin habar edijiniň ornuny hem ýerine ýetirmäge hem borçly bolupdyr), muhtasit we şuna meňzeşler. Welaýat emirleriniň häkimleriniň we beýleki ýokary emeldarlaryň şonuň ýaly-da iri ýer eýeleriniň hem hut öz diwanlary bolupdyr. Şol diwanlarda bolsa dabirler (mürzeler) işläpdirler, olar ýerli dolandyryş işinde örän uly orny eýeläpdirler. Mundan bir az aşak basgançakda şäher adamlarynyň şyhлары we obalaryň raisleri (arçynlary) durupdyrlar.

II. Şol döwürde döwletde hojalygyň in möhüm pudagy suwarymly ekerançylyk bolupdyr. Suwaryş desgalary ýurduň guwanjy we onuň abadançylygynyň esasy bolup durýan eken. Ylaýta-da Mary oazisiniň suwaryş ulgamy ösen ýagdaýda bolupdyr. Merw şäheriniň içinden Hurmuzaffara, Majar, Razik we Asadi diýlip atlandyrylýan kanallar geçipdir. Şol kanallar ekerançylyk, şäheriň agyz suw üpjünçiligi, şeýle hem gurluşyk tehnikі maksatlar üçin peýdalanylypdyr.

Ululy-kiçili kanallaryň ösen ulgamy Dehistanyň we Horezmiň ýerlerini suwarýar eken. Horezmiň kanallary şeýle bir uly bolupdyr, hatda olaryň käbirlerinde gämi gatnawlary hem amala aşyrylypdyr. Ylaýta-da, demirgazyk Horezmiň paýtagty bolan Gürgenje (häzirki Köneürgenç) suw berýän Wadak kanaly uly bolupdyr. Köpetdgyň etegindäki zolakda ekin dag çeşmelerinden alnyp gelnen ownuk ýaplar we köp sanly kärisler bilen suwarylypdyr.

Suwarýş desgasy döwletiň öz gözegçiliginde sakalnypdyr. “Diwan suw” ýa-da “Diwan derya” wezipeleri bolup, olar suwarýş desgalarynyň kadaly ilemegi üçin, döwletiň önünde jogapkärçilik çekipdir. Şeýle wezipeleriň ähmiýeti we düşewüntliligi döwlet salgydyny ýygnaýjylarynyňkydan ýokary bolupdyr. Merwiň suwarýş desgalaryna gözegçilik etmek we desgalary gurmak işleri bilen 10 müň adam meşgul bolandygy hakynda ýazuw çeşmeleri habar berýärler. Käbir oazislerde bolsa suwarýş ulgamyna gözegçilik etmek döwlete tölenmeli ýer-hasyl salgydynyň deregine amala aşyrylypdyr. Horezmde suwarýş ýaplaryny arçamak işleri ilatyň ähliumumy borjy hasaplanypdyr.

Musulman hukugynyň suwdan salgyt almaklygy nygtamandygyna garamazdan, käbir welaýatlarda suwdan peýdalanylanlygy üçin salgyt tölemeli bolupdyr. Meselem, Merw oazisinde bu işe gözegçilik edýän döwlet edarasy diwan döredilipdir. “Diwan suw” edarasyda suwdan peýdalanmaga degişli maşgalalaryň sanawy saklanýan eken.

Şeýlelikde ilat suwdan peýdalananlygy üçin aýry, ýerden peýdalananlygy üçin aýry salgyt töläpdirler.

VIII-X asyrlarda Eýranda häzirkizaman ekinlerinden arpa, bugdaý, şaly, künji, gabykly ekin: noýba, mäs, tehniki ekin bolan pagta, künji, bakja ekinleri gawun, garpyz, käşir, sogan, miweli alma, armyt, garaly we şuna meňzeşler ösdürilip ýetişdirilipdir.

Şeýle-de IX-X asyrlarda hem Horasanyň we Horezmiň ekerançylary köpdüri oba-hojalyk ekinlerini ösdürip ýetişdirýän ekenler. Olaryň hojalygynda galla ekinleriniň bugdaý, arpa we megerem dary ekinleriniň uly ähmiýeti bolupdyr. Iň möhüm däneli ýerler Dehistan, Nusaý we Mary sebitleri bolupdyr.³⁷ Makdisi we Istahri Marynyň çöregini Horasanda iň gowy çörek diýip biçak öwýärler diýip ýazýar.³⁸ Bu ýerden galla beýleki welaýatlara hem äkidilip satylypdyr. Maryda, Horezmde, Nusaýda we Abywertde köp mukdarda künji ekilip, ondan ýag işlenilip çykarylypdyr. Hemme ýerlerde üzümçilik we bugdaýçylyk bolupdyr. Mary sebitlerinde üzümçilik has hem giň germe eýe bolupdyr. Hususan Ýakubiniň sözlerine görä, Kuşmeýhan şäheririniň kişmişi meşhur bolupdyr. Üzümçilik bilen Horezmde hem meşhur bolupdyrlar, ol ýerde, Maksidiniň sözlerine görä, köp sanly üzüm mynjaradyş tresleri bolupdyr. Üzümçilik Amyderýanyň orta akymyndaky oazislerde hem bolupdyr.

Ähli ekerançylyk zolagynyň ilaty hem gök ekinçilik bilen meşgul bolýar eken. Dürli çeşmelerde hem ýüpek hakynda köp gürrüňler berilýär.³⁹ Çig ýüpek ep-esli mukdarda Marydan başga ýurtlara äkidilýär eken. Mary bolsa Istahtiniň aýtmagyna görä, ýüpekçiligiň iň bir gadymy merkezleriniň biri bolup, ýüpekçilik bu ýerden Horasanyň we Eýranyň hem köp welaýatlaryna ýaýrapdyr. Maksidi Nusaý bilen Abywertde hem ýüpek öndürilendigini belläp geçýär. Maryda kenep hem eklen bolsa gerek, çünki Istahri ol ýerde kendir matalaryň dokalandygyny ýatlap geçýär. Marynyň başga ýurtlara satylyp, ol ýerlerde meşhurlyk hazanan harytlaryndan biri-de halylarydyr.

---

³⁷ Материалы по истории туркмен и Туркмении. т. I. М-Л., 1939. С. 174.

³⁸ Материалы по истории туркмен и Туркмении. т. I. М-Л., 1939. С. 200.

³⁹ Annanepesow M., Atagarryýew Ý. Türkmenistanyň taryhyndan meteriallar. Aşgabat, 1995. 157 s.

Maldarçylyk ekerançylyga garanynda döwletde pes derejede bolupdyr. Maryda, Köpetdag eteklerinde we Dehistanda maldarçylyk ikinji derejeli orunda durupdyr we şoňa görä-de ol hakda çeşmelerde hiç zat aýdylmaýar diýseňde boljak. Horezmde maldarçylygyň beýlekilere garanynda ähmiýeti uly bolupdyr. Ol ýerde maldarçylyk ilatyň girdeýjisiniň esasy çeşmeleriniň biri bolupdyr. Kaspi deňzinde we Amyderýanyň aşak akymynda balykçylygyň, awçylygyň hem käbir derejede ähmiýeti bolupdyr. Emma umuman alanmyzda balykçylyk ykdysadyýetde uly orun tutmandyr.

Ilatyň hojalyk durmuşynda senetçiligiň ähmiýeti uly bolupdyr. Maldarçylyk bilen meşgul bolunýan ýerlerde öý senetçiligi paas-haly dokamak, keçe etmek, deri eýlemek ýaly senetçilik agdyklyk edipdir.

Gul eýeçilk gatnaşyklarynyň kem-kemden azalmagy belli bir derejede IX-X asyrlarda demirgazyk Horasanda we Horezmde, ylaýta-da Samanindler döwründe feodalçylyk gatnaşyklarynyň ösändigini belläp geçmeli. IX-X asyrlarda bütün Orta Gündogar üçin boluşy ýaly Horasan we Horezm üçin şäherlerde feodallaryň zor salmaklary häsiýetlidir. Horasanyň ezilýän ilaty daýhanlardan, senetçilerden we gullardan ybarat bolupdyr. Olaryň hemmesi, şol sanda ýer paýlary bolanlary hem hyraj töleýän ekenler. Samaniler döwründe bolsa Horasanda hyrajyň mukdary iki esse artdyrylypdyr. Maksidiniň sözlerine görä, hyraj Emir Nuh (943-954) tarapyndan iki esse artdyrylypdyr we ondan soň hem şol durşuna saklanypdyr. Salgyt zulmunyň bu üzüň kesil güýçlendirilmegi ilaty tozduýar eken.

Daýhanlar birinjiden hyraj salgydynyň köp bolmagy, ikinjiden bolsa, ýerleri, esasan hem suwy feodallaryň basyp alýandyklary zerarly garyp düşýär eken.⁴⁰

---

⁴⁰ Türkmenistan SSR-niň taryhy. I j. Aşgabat, 1959. 248 s.

Döwletiň salýan biçak uly salgytlary daýhanlaryň hasam tomaklaryna alyp barypdyr. Emma şäher ilatynyň köpçüliginiň ýagdaýy hem gowy bolmandyr.

Daýhanlar X asyrda hem özlelerini ezijilere garşy açyk, köplenç halatlarda ýaragly göreşi dowam etdiripdirler. IX asyryň aýahynda we X asyryň başynda Gündogar Horasanda karmatlaryň taglymaty ýaýraýar. Olar erkin daýhanlaryň jemgyýetini birinji orna sürüpdirler we daýhanlaryň bakna edilmegini ýazgarypdyrlar.

Buharanyň özünde-de keramatçylygyň üdewçisi Muhammet Nakbeşi ýokary gatlakdan bolan han-begleriň arasynda hem goldaýjylar tapylypdyr we ahyrsoňy emir Nasryň (914-943) hem özüne ýardam bermegini gazanypdyr. Nasyr keramatlylary pitne turuzýan han-beglere garşy ulanmak tamasyny edýär eken. Emma goşundaky han-begler we ruhanylar Emire garşy dildüwşik edip ony tagtdan düşürmegi karar edipdirler. Emiriň ogly Nuh ibn Nasra bu dildüwşigi derbi-dagyn etmek başardyypdyr. Emma ol bu jygba-jygbaly pursatda öz kakasyny tagtdan düşürüp, zyndana taşlamak we häkimiýeti öz eline almak üçin peýdalanypdyr. Emir Nuh (943-954) han-beglere uly peşgeşler beripdir we derrew karmatlarda we şaýylardan gazaply oç almaga başlapdyr. “Mawerennahrdamy, Horasandamy, her ýerde-de kimde-kim kapyr bolsa, niredede bolsa bolsun, kimde-kim meniň kakamyň kabul eden ygtykatlaryny kabul etse, şol ýerde mukaddes urşy başlarys, haýsy ýerde-de garaz bir karmat ýa-da garaz bir mazdakit tapylsa hemmesini gyrarýs; olaryň emlägi we mülki – siziňki” diýip, ol öz wezir-wekilerine aýdypdyr. Birinji nobatda Muhammet Nakbaşi we onuň ýakyn egindeşleri öldürilipdir. Soňra bolsa бүтін ýurtda şaýylary we karmatlary gyryp başlapdyrlar. “Şondan soň Horasanda we Mawerennahrda olaryň wagyz-nesihatlarynyň esasy ýatyrylypdyr we bu ygtykat gizlin ygtykada öwrülipdir” diýip Nyzam al-Mülk ýazýar. Şeýle-de bolsa Biruniniň aýtmagyna görä, mazdakit we

karmatçylyk mezhebleriniň galyndylary Orta Aziýada ýene-de köp onýyllyklardan soň hem bolupdyr.

§4. Eýran XI-XII asyrlarda. Seljuklaryň Eýrana aralaşmagy we Beýik-Seljuk döwletiniň emele gelmegi

Türkmen Seljuk han X asyrda Gündogaryň täsirli, baýık oguz türkmen döwletiniň hökümdarynyň – Ýabgunyň köşgüniň diýeni bolýan emirleriniň biri Dukagyň ogludyr. Dukak aradan çykandan soň, Seljuk atasynyň gulluk eden hökümdarynyň elinde galýar. Özüniň akyl paýhasy we çalasyňlygy bilen Seljuk ýokary harby ynamyny gazanypdyr. Ol ýaşynyň kiçiligine garamazdan, goşuny dolandyrmak we harby hereketleri alyp barmakda uly tejribe toplamdyr. Seljuk hökümdarynyň buýrugy bilen goşun başlygy diýen harby derejä eýe bolup, goşunyň ýolbaşçysy edip bellenipdir.

Seljuk goşuna ýolbaşçylyk edip başlan günlerinden öz töweregine mayday uruglary toplam başlaýar. Ýöne muňa garamazdan Ýabgu bilen Seljugyň arasynda tow düşýär. Seljuk öz yzyna eýeren nökerleri bilen Mawerennahyryň serhetýaka welaýaty bolan Jent düzlüğine göçüp barypdyr.

Oguzlardan bölünip aýrylan Seljuklaryň uly bölegi Serdarýanyň aşak akymyna aralaşypdyrlar. Jent welaýatyna aralaşan Seljuk begleri yslan dinini Kabul edipdirler. Seljuk öz urugy bilen musulmançylygy Kabul edenden soň, Ýaňykent hökümdary Aly han bilen darap gapma-garşylygyň garşysyna durmaly bolupdyr. Sebäbi Seljuk Ýaňykent hökümdaryna salgyt tölemekden boýun gaçyrypdyr we musulmançylygy Kabul eden taýpalary merkezi hökümete garşy aýaga galdyrypdyr.

Bu bolsa syrderýa oguzlarynyň hökümdarlary bilen Seljuklaryň arasynda özara urşuň başlanmagyna getiripdir. Seljuk begleri Jent şäherini basyp alyp, welaýaty doly öz raýatyna öwüripdir.

Seljuk 107 ýaşynda Jentde aradan çykypdyr. Ony şol ýerde-de jaýlapdyrlar. Seljuk aradan çykanyndan soň, onuň ýerine ogly Musa hem agtyklary Çagry beg bilen Togrul beg ýolbaşçylyk edipdir. Hökümdar aradan çykanyndan soň Ýaňkent hökümdary Aly hanyň ogly Şamälik Seljuklara garşy aýaga galýar. Uzaga çeken söweşlerde Seljuklar Jent welaýatyndaky hökümdarlyklaryny ýitirýärler. Olar XI asyryň 20-nji ýyllarynda ähli ili bilen Buharanyň golaýyna göçüp baryp, Zerewşan julgesi bilen Buhara daglaryny eýeleýärler.

Seljuklar kem-kemden günorta, häzirki Türkmenistanyň ýerlerine süýşüp ugrapdyrlar. Olaryň hereketine iki döwlet, ýagny X-XI asyryň sepgidinde Merkezi Aziýanyň we Eýranyň köp ýerlerini birleşdirýän Garahanlylar döwleti we Gaznawiler döwleti bilen baglanyşyklydyr. Şeýlelikde seljuklaryň ýurdumyza aralaşmagygarahany-gaznawi urşuna gabat gelipdir. Şol wagtlar garahlylaryň öz içinde hem özara gapma garşylyklar, tagt ugrundaky göreş gidýärdi.

Seljuk ölenden soň kethudalyk onuň uly ogly Ýsraýyla geçýär. Gaznaly saltany Mahmyt Gaznawy ony goşun gullugyna çagyryýar. Ýsraýyly aldaw bilen ele salýar we Hindistandaky türmä salýar. Ol şol ýerde 1034-nji ýylda aradan çykýar.

Şu wakalardan soň seljuklar iki topara bölünipdir. Ýsraýyl aradan çykanyndan soň Togrul beg we Çagry beg serkerde hökmünde öňe çykyp başlaýar. Olar Ýsraýyldan galan goşunlaryny özlerine tabyn etjek bolýarlar. Emma gaznawiler tarapyndan zor salmagy netijesinde, olar goşunfa gulluk ermeli bolýarlar. Olar 4000 öýli bolup çarwaçylyk we ekerançylyk üçin mes toprakly Sarahs, Abiwert we ferawa sebitlerinde ýerleşýärler. Bu gelen türkmenleriň taýpa serdarlary Ýagmyr, Göktaş, Buka we Gyzył ýolbaşçylyk edipdirler.

Seljukar oturmly ilat bilen birleşýärler. Olaryň öz güýçlerine ynamy artýar. Mesut sultan seljuklara garşy adalatsyz syýasat ýöredip başlanyndan soňra hem ençeme wagt

olar çydaýarlar. Gaznawileriň salgyt ýygnaýjylarynyň eden-etdiliği has artypdyr. Bu ýagdaý olarda gahar-gazap döredýär.

Seljuklar bilen gaznawileriň arasynda çaknyşyklar ýüze çykýar. 1028-nji ýylyň fewral aýynda Gyzylyrbadyň (häzirki Serdar şäheriniň) ýakynynda uly söweş bolýär. Mahmyt Gaznawy ýeňiş gazanýär. Ýaňy bir yurt tutan seljuklar Balkan, Dehistan we Kerman taraplara göçmäge mejbur bolýärlar.

1025-1035-nji ýyllar Seljuklaryň Horasanda uly güýje öwrülen öwrülen ýyllarydyr. 1027-1028-nji ýyllarda kiçi uruşlarda ýeňilenlerine garamazdan olar gaznawylara dynçlyk bermändirler. Bu meselede olary Horasanyň ýerli ilaty goldapdyr. Sebäbi ýerli ilat üçin gaznawylar salgyt ýygnaýjy basypalyjylardy. Dogutdanda gaznawylar ýerli ilata üns bermeýärdiler.

Olary diňe Horasanyň dünýäsi, pagtasy, ýüňi, arzan işçi güýçleri we ilatyň töleýän salgytlary, puly gyzyklandyrýardy. Soňa görä-de ýerli ilat olary goldamaýardy.

Seljuk soltanlary gaznawi emirlerinde Nusaýyň we Ferawanyň etraplarynda ýaşamagarazylyk bermegini haýyş edipdirler we öz nobatynda gaznawylaryň talaplaryny berjaý etjekdiklerini aýdypdyrlar.

Togrul begiň ýolbaşçylygyndaky seljuklar 1034-nji ýylda Horezmde Merw we Nusaý taraplaryna göçüp başlapdyrlar. Şeýlelikde Günorta Türkmenistanda seljuklaryň hemmesi birleşýärler. Seljuk birleşmelerini gaznawylar halamaýarlar. 1035-nji ýylyň iýun aýynda Nusaýyň golaýynda Seljuk-gaznaly urşy başlanýar. Bu uruş seljuklaryň ýeňiş bilen tamamlanýar. Gepleşikler netijesinde seljuklar Nusaýdajn Dehistana çenli bolan aralykda yurt tutunmaga hukuk alýarlar.

XI asyryň 30-nji ýyllarynyň ortalarynda gaznawylar dinastiýasy gowşap başlaýar. Ol esasan Mahmyt Gaznawy (998-1030) ölendenden soň has-da aýan bolýär. Gaznawylaryň raýatlygyndaky dürli welaýatlarda gozgalaňlar güýçlenip başlaýar. Şeýle ýagdaýda seljuklar hem göreşe başlaýarlar.

1038-nji ýylda gaznawy goşunlary uruşmak üçn Sarahsa tarap ýola düşýärler.

Söweşde Seljuklar ýeňş gazanýarlar. Olar 1040-njy ýylda Gaznalylaryň goşunyny gadymy Marw şäherinden 70 kilometr uzaklykdaky Daňdanakan galasynyň ýanynda ýeňýärler. Daňdanakan söweşi bolsa seljuklara Beýik Seljuk döwletini getirýär.

Söweşden soň Maryda bolan uly gurlutaýynda döwlet ygylan edilip, oňa Togrul beg hökümdar, Çagry beg serkerde hükmünde belleniýär, Soltan Togrul beg Reýde (1040-1060) Horasan hökümdary Çagry beg (1040-1063) Maryda galyp iki dogan ýurdy dolandyryp başlaýarlar. Seljuk türkmenleri Maru-şahu-jahanda hökümdarlyk etdiler. Soňra olaryň hökümdarlygy günbatara, Kiçi Azaýa tarap has uzapdyr.

Eýýäm 1040-nji ýylyň tomsunda Çagry beg Balhy basyp alypdyr., onuň yzyndan bolsa Horezme tarap ugrapdyr. Şoňa çenli Horezmiň Jendiň hökümdary Ýaňykendiň iň soňky ýabgusy bolan Aly hanyň ogly, Seljuk türkmenleriniň köne gadymy duşmany Şa Mälik tarapyndan basylyp alnan eken. Horezm üçin bolan uruşda üstünlik iki tarapda geçip durupdy. Emma 1043-nji ýylyň ýazynda seljuklar bu ýerde doly ýeňiş gazanypdyrlar. Şoňra Çagry beg Seýistany basyp alypdyr. Şol wagtyň özünde Togrul beg Eýranyň üstüne ýöriş gurnapdyr, şol ýerde bolsa Gaznalylaryň häkimeti ýykylanyndan soňra, baýlaryň hökümdary hokum sürüpdür we gazaply uruşlar dowam edipdir. Ol Hazaryň ýakasyndaky welaýatlary (gürgen, Tabarystan, Azerbeýjany), Günorta Eýrany basyp alypdyr we öz paýtagtyny Reýe geçiripdir. Şonuň bilen bir wagtyň özünde Ermenistanyň, Gürjistanyň we Wizantiýanyň üstüne Seljuk ýörişleri başlanýar. 1054-nji ýylda seljuklar yragyň üstüne ýöriş edýär.

Gysga wagtyň içinde seljuklaryň döwletiniň içine Balh, Jürjan, Tabarystan, Könürgenç soňra Jybal, Hemedan, Dinawar, Hulwan, Reý we Yspyhan birikdirilýar.

1029-nji ýylda (käbir edebiýatlarda 1033 ý) çagry begiň bir ogly dünýä inýar. Bu gutlugy dogulan oglanjyga “Baýık gahryman Arslan” manysyny berýän “Alp Arslan” ady dakylpdyr. Alp Arslan ýaşlygyndan başlap özüni gaýduwsyz söweşjeňlik ukyby bilen kakasy Çagry begiň döwletiň abatlygy we berkararlygy üçin ama aşyran harby hereketlerinde mydama onuň ýanynda bolupdyr. Alp Arslan 1043-1044-nji ýylda özüniň ýaşlygyna garamazdan gujur gaýratlylygyny görkezipdir. Bu pursatdan peýdalanmak islad Gaznaly hökümdary Mawdud elinden gidiren Balh we Toharystan topraklaryny seljuklarda yzyna almak maksady bilen bu ýerlere goşun çekipdir. Gaznalylaryň harby güýçlerine garşy seljuklaryň goşunlarynyň başynda bolup söweş etmek ýaşajyk Alp Arslanyň paýyna düşüpdir. Munuň sebäbide biraz öňräki döwürlerinde kakasynyň ony “özünden soňra hökümdar boljak kişi” diýip yglan edipdir.

§5. Eýran Seljuklar döwletiniň düzüminde

Alp Arslan öz ýolbaşçylygyndaky goşuny bilen örän tizlikde Balha gelipdir we tizden-tiz hüjüme geçipdir. Bu söweşde Gaznalylaryň goşuny çym pytrak edilipdir. 1063-nji ýylda Çagry beg aradan çykanyndan soň Alp Arslan tagta geçýär.

Soltan Alp Arslan tagta geçen badyna harby ýörişlere başlaýar. Alp Arslan Ermenistany (1065-nji ýylda) eýeläp Gruziýa (1065-nji ýylda) ýöriş gurýar. Gündogarda hem ýöriş dowam etdirilipdir. Hyrat, Horezm we başgada birnäçe ýerlerde bolan birnäçe pitneleri basyp ýatyrpdyr. 1070-1071-nji ýyllarda Kiçi Aziýa Anadoly ýerlere ýörişe ugraýar.

Alp Arslan sanlyja aýyň içinde örän kän şäherleri eýeläp şol ýerlerde iň berk hasaplanýan Wizantiýalylaryň elindäki Any galasyna ýöriş edipdir. Ol gan döküşikli çaknyşyklaryň netijesinde galany zabd edip alýar. Bu habar Wizantiýa

hökümdarlygynyň paýtagtyna baryp ýetende olar örän gynanypdyrlar. Alp Arslan indi özüniň bar ünsüni Kiçi Aziýa tarap gönükdirýär. 1070-71-nji ýyllaryň ortalaryna çenli ol degerli ýagdaýlary doly bermegi başarýar. Indi Wizantiýanyň imperatory Roman Deogen bilen duşuşmagy ýüregine düwür we şol maksat bilen ony ýanyna öz ilçisi Saw Tegini iberýär. Sebäbi söweşmezden öň duşmany söweşsiz boýun egdirmegi gazanmak üçin gepleşikleri geçirjek bolupdyr. Ol özüniň goşunyna buýsanýar. Ol Soltan Alp Arslany gprkuzjak bolupdy. Emma tejribeli we batyr sultan Alp Arslan bu zatlary gowy düşünýardi. Netije-de seljuklar 1071-nji ýylyň Awgust aýynyň 26-da juma güni okap dilegler eden söweşe taýýarlanýardy. Bu söweş taryhy söweş bolmalydyr. Muňa hemmeler düşünýardi. Şeýlelik-de iki goşun 1071-nji ýylyň Awgust aýynyň 26-da söweşe orta çykýar.

Soltan Alp Arslan öz goşunyny üç topara: sag, çep we merkezi ganatlara bölýär. Soltanyň özi köne döp boýunça merkezi ganata ýolbaşçylyk edýär. Seljuklaryň gadymy harby söweş däpleri boýunça her bir söweşde hökmany bukuda goşmaça goşun saklanýardy. Bu söweşde hem şol taktikany ulanypdyr. Söweş ilki bilen seljuklaryň merkezi ganaty bolan Alp Arslandan başlanýar. Seljuklaryň merkezi ganaty yza çekilen bolup, Wizantiýalylaryň daşyny gabadylar. Wizantiýanyň goşunynda uzlar, peçenekler hem bardy. Wizantiýa imperatory olaryň söweş tejribelerini we usullaryny öz garyndaşlaryna garşy gönükdirmekçidi. Entek söweş başlanmanka olar Seljuk esgerleri bilen özlerine düşnükli dillerinde gepleşipdirler we guwanypdyrlar.

Seljuklar özleriniň garyndaşlarydygyny aňlapdyrlar. Hat-da olaryň egin eşikleri hem seljuklaryňka meňzeş ekeni. Şonuň söweşiniň in gyzgalaňly wagty olar seljuklaryň tarapyna geçýärler. Netijede wizantiýalylaryň sag ganaty çalt derbi dagyn edilýär. Duşmanlar aljyraňlylyga sezawar bolýarlar. Söweş indi seljuklaryň peýdasyna gidýär. Şol gün agşamara

söweşiň ykbaly çözülýär. Köp-köp ýesirler şol sanda Roman Diogen hem ýesir düşýär. Ertesi gün sultan Alp Arslan Roman Diogene onuň ähli ýalňyşlyklaryny ýüzüne aýdýar. Iki hökümdaryň arasynda ylalaşyk baglaşýlýär.

Ylalaşyk boýunça olar birir-birleri bilen 50-ýyllyk ýaraşyk baglaşýarlar we hemme musulmanlary boşatmagy buýurypdyr we Roman Diogen üçin iň erbedi öz goşunyňdan birnäçe adamsyny seljuklaryň goşunyna goşmaly bolupdyr.⁴¹

Bu ýörişden soň Seljuklar gündogarda 1072-nji ýylda Buharany eýeleýär. Alp Arslan şol ýerde agyr ýaralanýar we ýylyň ahyrynda aradan çykýar. Onuň ölümi örän geň bolupdyr. Ol ýesir düşenleri jezalandyryp durka olaryň iň soňkusy Könürgenjiň serkerdeleriniň biri Ýusuby onuň ýanyna eltenlerinde ol ýer ýüzünde bolan gargyşlary oňa serpipdir. Şonda Alp Arslan onuň ýupüni gowşatmagy buýurupdyr hemde onuň bilen söweşe giripdir. Ýöne ole line pyçak alyp sultan Alp Arslanyň böwründen geçiripdir.⁴²

Şol ýyl tagta onuň ogly Mälik şa (1072-1092) geçýär. Onuň döwründe seljuklar döwletiniň çäkleri has giňeýär. Döwürdeşleriniň pikirine görä ol sultanlaryň iň ukyplysy bolupdyr. Mälik şa şöhratly ata-babalarynyň ýerleri giňeltmek, onuň serhetlerini goramak syýasatyny dowam etdiripdir. Mälik şa öz döwrüniň görnükli goşun başsý bolupdyr. Soltanyň hökümdarlyk eden döwridiňe bir Orta Aziýa, Owganystana, Eýrana, Siriýa däl eýsem, Zakawkaziýa, Kiçi Aziýa uly ýörişleri bilen bellendir. 1079-njy ýylda Mälik şa Kawkaz ýerlerine ýöriş edipdir. 1080-nji ýylda Karsy eýelän sultan Wizantiýanyň Trapezunt şäherine hüjüm edipdir.

1086-nji ýylda Seljuklar Kawkazda peýda bolýarlar we Gara deňize çenli baryp ýetýarlar. Mälik şa goşunyna hem üýtgeşme girizipdir. Yygyn goşun görnüşinde bölünýär. XI

---

⁴¹ Тамара Т. Рейс. Сельджуки. Кочевники – завоеватели Малой Азии . М- 2004 стр-33.

⁴² Şol ýerde sah-34.

asyryň 80-nji ýyllarynda Mälik şa garşy dogan garyndaşlary tarapyndan ýolbaşçylyk eden gozgalaňlar bolup geçýär. Mälik şa ol gapma-garşylygy basyp ýatyrýar.

1089-njy ýylda ol Mawerennahyryň üstüne ýöriş edipdir. Mälik şa Samarkantdan Fergananyň üstüne ugrap ol ýerde Üzgende çenli ýetýär. 1089-1092-nji ýyllarda Mälik şanyň häkimiýetiniň aýratyn güýçlenen wshty bolupdyr. Onuň ady girizilen hutba Halyfyň paýtagty bolan Bagdatda okalypdyr. Ol XI asyryň ahryndaky iň güýçli şalaryň biri bolupdyr.

1092-nji ýylda 38 ýaşynda Mälik şa aradan çykandan soň Seljuklar dinastiýasynda tagt ugrunda özara tutlyşyk başlanýar. Bu wakadan soň Beýik Seljuk imperiýasy 4 bölege bölünýär.

1. Yrak we horasan seljuklary. Bular Beýik seljuklaryň diwany hasaplanýar. Gündogar seljukly toparynyň hökümdary Mälik şanyň ogly Sanjar (1118-1157)

2. Kerman seljukly topary.

3. Siriýa seljukly topary.

4. Anadoly seljuklary.

Şeýlelik-de Mälik şa imperiýanyň iň soňky soltany hasaplanýar. Ol aradan çykanyndan soň tagt üstünde göreşler has ýiteleşýär. 1092-nji ýylda Horasanda Mälik şanyň dogany Alp Arslan Argun Maryny, balhy, Termezi, Nişapury basyp alypdyr.

1101-nji ýylda Seljuklar imperiýasy paýlaşylanda Horasan Sanjaryň paýyna düşýär. Ol 1118-nji ýylda Horasanda elgarama patyşa bolýar. Soňra bolsa Horasanyň doly hökümdary bolýar. Ol Horasandan başga-da Balhy, Hyrady, Jürjany basyp alypdyr.

Soltan sanjar Seljuk imperiýasyny 40 ýyla golaý 1118-1157-nji ýyla çenli dolandyrmagy başaýar. Sanjar Seljukitler dinastiýasynyň güýçli patyşalarynyň iň soňkusy bolupdyr. Ol 1157-nji ýyla çenli Horasany dolandyrypdyr. Onuň adynyň köp ýyllap dolandyrmagynyň simwolyna öwrülipdir. 1118-nji ýyldan başlap, ol Seljukitleriň iň ýokary hökümdary bolupdyr.

§6. Eýran mongol ýörişleriniň öňi syrasynda

Wagtyň geçmegi bilen şäher durmuşy ösýär, özgerip ugraýar. Iri senetçilik söwda merkezleri Koniýa, Kaýseri, Siwas, Erzurum, Aksaraý we ş.m. Senetçiler we söwdagärler seha birleşipdirler. Gullar söwdanyň janly predmeti hökmünde görnüpdir.

Gullaryň bir bölegi ekerançylykda we maldarçylykda, bir bölegi öý hojalykda peýdalanylýpdyr. Gurluşy boýunça bu döwlet feodal monarhiýasy bolupdyr. Döwletiň başynda soltan durupdyr.

Köşk we saraý gurluşygyň gullukçylary gös-göni sultana bagly bolup, köşkte we resmi ýörişlerde özleriniň ýerine ýetirýän işlerine, tytýan orunlaryna görä, aşakdaky toparlara bölünýär.

Beýik hajylar: köşkdäki ähli wezipe eýeleriniň üstünden seredip. Olaryň öz gulluk borçlaryny dogry ýerine seredip-ýetirmeýänlerine gözegçilik edýär.

Beýik mejlis wezirleriniň baştutanlygynda diwan-y insa ýa-da diwan-y resail, diwan-y istafa, diwan-y aşraf, diwan-y arz ýaly, ikinji derejeli mejlislerden düzülipdir.

Beýik mejlislere bagly bolmaýan ýen bir mejlisleriň biri hem, diwany bereddin. Bu mejlisiň wezipesi merkezi welaýatlar bilen baglanyşdyrmak, ähli ýerde bolup geýýän wakalary merkeze ýetirmekdedir. Beýik Seljuk ýyllarynyň gullugynyň ilkinji ýyllarynda bu gullugy hasaplamandyrlar. Hökümet gurluşynyň içinde başgada, şazadalaryň, mälikleriň ýanynda, olaryň ähli taraplardan kämilleşmegi üçin atabegler hyzmata taýýar bolupdyrlar. Şeýle hem welaýat merkezlerinde halkyň jan we mal howupsyzlygyny üpjün edýän gullyuk ýagny, polisiýa wezipesini ýöredýän “şahna” ýa-da “şihne” arlandyrylan harbylardan häkimler, mülk dolandyrylyşyny jogapkär amidler, şähre degişli işler düzgünleşdirýän, ýola goýýan muhtesidler bolupdyrlar.¹

---

¹ Курпалидис Г.М. государство великих Сельджукидов. М., 1992, стр-98.

Ylmy gatlagyň içinde din adamlary ders bermekden başga-da, müftilik, şeyh-ul yslamlyk, hatyplyk, ymamlyk ýaly wezipeleri hem öz üstlerine alypdyrlar we olardan peýdalanypdyrlar.

Beýik Seljuklar döwründe orta çykan, kämilleşen medrese gurluşygy, soňra bir tarapdan, öz hakyky ornuny Anadolyda tapyp, ol ýerde hem giňden ýaýrapdyr. Şeýle hem Anadoly seljuklarynyň soltanlary, döwlet işgärleri hem örän köp medreseler gurupdyrlar. Anadoly seljuklary soltanlygynyň üstünde we döwründe hrm medreseler ylahy bilimler bilen bilelikde, şypahanalarda lukmançylyk ylmyň gözegçiligi alnyp barylýdyr.

Beýik Seljuk döwletiniň adalat gurluşy бүтін Orta asyrlardaky türki we yslam döwletlerindäki ýaly, şerigat we orfi dāp-dessurlara we kanuna görä su etmek we jezalandyrmak görnüşinde boludyr we olar iki böleden ybarat bolup, ikä bölünipdirler.

Şerigat kanunlary boýunça jezalandyrmak ulgamyna görä, dawalara we düşünişmezliklere kazylar seredipdirler. Kazy din we şerigat bilen bagly ähli işlerde hukukly bolupdyr. Şeýle bolanyndan soň, kazylar öýlenmek, aýrylyşmak, miras, algybergi dawalaryna seredipdirler. Kazy we-Kudat atlandyrylan baş kazy, soltanyň hut özi tarapyndan bellenilipdir. Soltanyň özüniň barlamak we seretmek mümkinçiligi bolmaýan ýerlerde kazylaryň welaýat häkimleri tarapyndan bellenilmegi mümkin bolupdyr we kä halatlarda olaryň özleri hem kazylary saýlap belläpdirler.

Döwlet kanunlaryna we dāp-dessurlara görä jezalandyrmak bolupdyr. Bu wezipä eýe bolan şahsyýetiň derejesi wezirden soň gelýän ekeni.

Beýik Seljuk türkmen döwletiniň iň ýokary harby-esger kuwwatyny döreden goşunlarynyň daýanýan esasy ynsan güýji çeşmeleri aşakdakylardan ybarat bolupdyr:

Hawwa kuwwatly gulamlar- goşunyň özeni, mülk eýeleri bolan harby gatlakdan döredilýän kuwwatlar, gol astyndaky döwletleriň harby kuwwatlary, şäher we welaýat kuwwatlary, meýletinleriň harby kuwwatlary, türkmenleriň harby kuwwaty.

Döwlet goşunlarynyň özeni bolan hassa kuwwatlary ýylda dört gezek bistegani (hak) bilen üpjün edilipdir. Seljuk goşunlarynda-serhetlerde hereket eden türkmenleriň harby kuwwaty barlag ýörişlerini geçirýän we ýok ediji kuwwat hökmünde möhüm ähmiýeti bolupdyr. Bu kuwwatlaryň serkerdeleri “salar”, söweşijilerine bolsa “gazy” diýip atlandyrypdyrlar. Döwlet ozone gulluk edýän, goraýan bu güýçlerde hem pul haklaryny ýagny häzarki döwürdäki işgärlerine aýlyk tölädirler.

Seljuklaryň goşunlarynyň esasyňy söweşeň pyýada we atly goşunlardan düzülipdir.

Seljuklar yslam dininiň hanefi mezhebine uýmak bilen bilelikde, käbir gollary şafi mezhebini Kabul edipdirler. Hanefilik mezhebi türkmenleriň kada-kanunlaryna, adatlaryna, halkyň düşüňjesine gabat gelmegi, bu mezhebi saýlamaklaryna sebäp bolupdyr. Seljuklaryň hokum süren döwründe döwletiň mezheblerine we dini akymlara garşy ýöredýän belli bir syýasaty bolupdyr. Oňa görä, mezhepleriň, akymlaryň arasynda tapawut goralyp saklanyp gelinipdir.

Gyzgaça aýtsak, diňe ynanmakda her kim özygtyýarly bolupdyr. Hristian, musaýyçylyk ýaly başga dine uýýan atklara döwlet tarapyndan mylaýymlyk görkezilipdir.

Seljuklar döwründe wezirlere ýa-da perwanalar sultan soň döwleti dolandyrypdyrlar. Olar ondan başga-da döwletiň diwanyna ýolbaşçylyk edipdirler. Soltanyň buýrugy boýunça olar döwletiň ceri syýasatyna seredipdirler we döwleti dolandyrypdyrlar.

Wezirden soň döwletde ikinji adam döwlet serkerdesi bolupdyr. Ondan soň bolsa döwletde orny kazylar saklapdyrlar. Olar köplenç Bagdatly bolupdyrlar. Ýöhe halk ruhy goldaw

hökmünde olara garaman gönimel sultana garapdyrlar. Çünki hemmesiniň basy soltanyň buýrugy boýunça ýörelipdir.

Kazydan we müftiden soň dölwttde emirler bolupdyrlar. Olar birnäçe goşun birleşmelerine ýolbaşçylyk edipdirler. Bu döwlet ýolbaşçylarynyň hemmesi döwlet diwanyňa giripdirler. Diwana bulardan başga tire-taýpa serdarlary hem goşulypdyrlar.

Seljuk döwletiniň diwanynda 24 sany gulamlar işläpdirler. Olaryň bir bölegi harbylara seredipdirler. Beýleki bölekleri bolsa ykdysady ýagdaýlara seredipdirler. Döwlet kagyzlary pars dilinde ýöne wiahat (nokatsyz harplar) görnüşindäki arap elipbiýinde ýazypdyrlar we olaryň hemmesini soltanyň möhüri bilen bellenilipdir we basylypdyr.

Soltanyň öz çykarýan buýrukларыny hemişe resminamanyň üsti bilen berkidilipdir. Bu resminamalary soltanyň ýörite şunuň ýaly zatlar üçin saklaýan ýörite kagyzlaryna ýazylypdyr. Bu kagyrlar örän ak we tekiz bolupdyr we olary soltanyň ýörite buýrugy boýunça Hytaýdan getirilipdir.

Seljuklar döwlet dolandyryşda jenaýat özgertmelerini hem geçiripdirler. Eger-de kimde-kim adam öldürse, öldürilen adamyň maşgalasyna pul tölemek borjy bilen ölüm jezasyny beripdirler. Ölüm jezasynyň hem birnäçe görnüşi bolupdyr. Ony asyp öldürmek, bogup öldürmek ýa-da kellesini kesip öldürmek ýaly ölüm jezalary bolupdyr. Has erbet jeza eden ýagdaýlarynda bolsa onuň diriligine hamuny sypyryp içine saman dykyp бүtiş şähre aýlapdyrlar we ýörite şonuň üçin niýetlenen ýerlde bolsa oda ýakypdyrlar.

Has gowşagrak jeza eden adamlara obalardan, şäherlerden kowupdyrlar, hemme adamlaryň önünde urupdyrlar, ýa-da emlägini döwletiň haýryna geçiripdirler.

Seljuklaryň ylmyň we medeniýetiň kämilleşmegi, öňe gitmegi üçin aladalanyпdyrlar. Ylmyň we kanunlaryň kämilleşmegi üçin seljukly hökümdarlary, wezirleri, emirleri

örän köp medreseler, binalar gurupdyrlar. Seljuk soltanlaryndan Togrul beg türkmen Nişapurda, Wezir Kündiri Merwde, Çagry beg türkmen hem Merwde, Soltan Alp Arslan türkmen Bagdatda, Muhammet bin Mälik şa Yspyhanda, Togrul bin Muhammet Hemedanyda medreseler gurdurýarlar. Seljuk goşunlarynyň içinde ýüze çykýan dawalara we düşünişmezliklere bolsa, kazysy Leýgeriň (leýgeriň kazysy) baştutany wezipäni ýöredýänharby sudalar seredýär ekeni.

Beýik Seljuk türkmen döwletiniň döremegi ýurtlary bilen söwda gatnaşyklarynyň ösmegine getirdi.

Bu maksatlara ýetmek üçin seljuklaryň alyp baran ykdysady syýasaty uly ýardam berýärdi. Söwdanyň iň ösen döwri Mälik şanyň dolandyran döwründe gabat gelýär. Bu döwürde söwda kerwen ýollarynda söwda poçta merkezlerini, kervensaraýlaryň gurulmagyna köp üns berilýär. 1087-nji ýylda Mälik şanyň permany bilen Yrak we Horasan söwdegärlerinden gümrük hakynyň alynmagy bes edilýär.

Bu bolsa Merkezi Aziýa, Ýakyn we Orta Gündogarda söwdanyň ösmegine getirdi. Esasy ýollaryň biri Nişapurdan Sarahsa soňra bolsa Köne Merwe barýardy. Başga bir ýol Soltan galadan Küşmeýhanyň üstünden Amule, ondan bolsa Horezme barýardy. Merwde, Abuwertde, Nusaýda we başga şäherlerde umumy we ýöriteleşdirilen bazarlary bardy.

Esasanam ýerli süýji gawunlar uly abraýa eýediler. Aýratynam Kaşmiriden, Hotandan, Tabetden getirilýän mushus, kümüş we altyn önümleri Horasan, Horezm ýerlerde gowy alynýardy. Ýene bir köp getirilýän haryt ýüpekdir. Ýöne bu zatlary esasan baý, gurply adamlar alyp bilýärdi. Horasana, Gürgene, Horezme harytlar Gündogar Ýewropadan, Uzak Gündogardan, Wizontýupdan, Kawkazdan getirilýärdi. XI-XII asyrlarda Türkmenistanyň bazarlaryna getirilýän harytlaryň arasynda hindi we Hytaý harytlaram bardy.

Uzak ýola gidýän kerwenler hemme taraplaýyn üpjün edilýärdi. Olara tejribeli adamlar ýolbaşçylyk edýärdi. Olaryň

ýorite goraýjy esgerleri hem bolupdyr. Maryly taryhçy Samany Demirgazyk Howsanyň terretoriýasynda bolan köp sanly obalaryň atlaryny tutup geçmek bilen, şol obalaryň abadançylygyny ençeme gezek belläp geçýär.

XI-XII asyrlaryň oba oturymly ýerleriniň hemme harabaçylyklaryndan şäher önümçiliginiň syrçaly küýzegärlik(keramikasyna) köp mukdarda duş gelinýär. Seljuklar zamanasynda hem küýzegärçilik senedi has kämilleşipdir.

Seljuklar döwründe öňki döwür pul birlikleri – dinarlar, derhemler öz ömrüni dowam etdiripdir. Beýik Seljuklar döwletinde zikge umumy musulman zikge däpleri esasynda amala aşyrylypdyr. Seljuklar döwletinde zikgäniň başlanmagy kümüş pul krizisiniň wagtyna gabat gelýär. Şoňa görä-de azdakände kümüş dirhemleriniň hem wagtal-wagtal zikgelenendigine garamazdan esasy pul birligi hökmünde dinar kabul edilipdir. Başgaça aýdanymyzda altyn monetanyň pul aýlanyşygynda roly örän uly bolupdyr¹. Seljuklar döwletiniň pul aýlanyşygynda Gaznewileriň monetalary-da ýöräpdir. Oňa mysal edip Talhatanbaba pul hazynasyny görkezmek bolar. Hili boýunça seljuklaryň monetalary ýokary ösen döwletleriň monetalaryndan kem bolmandyr. Döwletiň içinde emele gelen ykdysadyýeti pese gaçmaklyk birnäçe wajyp özgertmelerem geçirmekligiň zerurlygyny hem ýüze çykarypdyr. Beýik Seljuklar döwletiniň zikgehanalary Merw, Sarahs, Merwerrud, Samarkant, Nişapur, Hyrat, Balh, Reý, Hamadan, Ysfyhan, Dere, Kumm, Ahwaz, Basra, Bagdat şäherlerinde ýerleşipdir. Ýurduň ähli ýerleriniň hojaýyny sultan hasaplanýardy. Siljuk hökümdarlarynyň we dinastiýanyň agzalarynyň hem öz hususy ýerleri bardy. Döwlet ýerleri diňe wagytlaýyn eýeleri däl, eýsem sowgatlyk we hususy eýeçilige berilýardi. Nyzam al Mulk tarapyndan ýer paýlary

---

¹ Ходжаниязов Т. Каталог монет Великих Сельджукидов. Ашхабат, 1979, стр-65

köpçülikleýin bermegine garşy niýetlenen özgertme geçirildi. Şeýle özgertmäniň geçirilmeginiň esasy sebäpleri ýurduň ykdysady taýdan daganlygyny, hasylsyzlyk, döwlet gaznasynyň bozulmagy bolupdyr. Nyzam al Mülküň özgertmesi Seljuklar döwletiniň oba hojalygynyň ösmegine ýardam berdi. Ikta ýerleriň esgerlere we döwlet işgärlerine berilmeginiň kämilleşmegiýerden alynýan, hünärmentçilikden alynýan girdeýjiniň köpeltmegine getirdi. XI asyryň ikinji ýarymyndaky özgertmeler belli bir derejede wakf ýerlerine hem öz täsirini ýetiripdir. Ilki bilen wakf ýerleriň sanawy we düzgüni kesgitlendi. Nyzam al Mulk şu ýerlere gözegçilik etmek üçin ozone wepaly, ynamdar, adamlary belläpdir. Şu amala aşyrylýan özgertmeler Seljuklar imperiýasynyň oba hojalygyna ösmäge ýardam berdi. Iri ýer eýeleriniň – ikdabarlaryň ykdysady kuwwatynyň ösmegi bilen olaryň özbaşdaklyga, merkezi häkimiýete tabyn bolmazlyk meýilleriniň ýuze çykarmagyna getirdi. Zähmetkeşleriň esasy toparynyň hünärmençiler durýardylar. Hünärmençiler döwlete salgyt bellemeli bolupdyrlar. Soltan goşunynyň umumy sany 200-250 müň adama ýetipdir, Seljuk soltanlygynda hem beýleki musulman döwletlerinde bolşy ýaly, şerigat uly rol oýnapdyr. Onuň esasynda döwlet işleri çözülipdir, raýat we dini işleri seredilipdir.

Oba bilen deňeşdireniňde Seljuklar imperiýasynda şäherde “zähmet bölünişiginiň” kämilleşmegine päsgel berýär. Emma şäherde beýle däl, aýratyn hem ösen şäherlerde. Şäherde her kim önümçiligiň haýsy hem bolsa anyk bir ugry ýada görnüşi, (täjir, demirçi, küläl, tikimçi, degirmençi, zergär, dokmaçy, ädikçi we başgalar) bilen meşgullanýar, şondan hem güzeranyny alýarlar. Şäherleriň ýene-de bir aýratynlygy, olar obanyň hakyky ykdysady “howandary” hökmünde hem çykyş edýärler. Çünki hojalykda, durmuşda öndürmesikyn hem çylşyrymly hasap edilýän önümler esasan, şäherde öndürilýär, üstesinede, obada öndürilýän oba hojalyk harytlarynyň aglaba

görnüşleri şäherlerde gaýtadan işlenilýar we şäher ilaty tarapyndan sarp edilýär.

Uruşlar netijesinde Seljuklaryň oba hojalygynyň pese gaçyp başlanlygyny duýup olar döwleti diňe güýçli ykdysadyýetiň üsti bilen saklap bolýanlygyny düşüniپ senagaty ösdürmäniň ugruna çykýarlar. Seljuklar öz basyp alanýerlerinden we soňra wassallyga örülen terretoriýalaryndan salgyt ýygnap başlaýarlar. Olardan salgydy pul görnüşinde-de, çig-mal görnüşinde-de hem-de taýyar haryt görnüşinde-de salgytlary ýygnapdyrlar. Beýik Seljuk soltanlarynyň ýene-de bir girdeýjileriniň biri ýeňişden soň alnan olja harytlary bolupdyr.

Mysal üçin: Ermeni şasy Lewon II-ni ýeňende ondan alnan oljanyň agramy 54,5 tonna ýetipdir, ondan başgada Ermeni patyşasy Beýik Seljuk soltanlaryna ýylda agyr ýaraglanan, enjamlary ýerbe-ýer, türgenlenen 1500 sany goşun ibermeli bolupdyr.¹

Mongol çozuşlaryna çenli seljuklara bu girdeýji gowy bolýardy. Ýöne uruşlar netijesinde bu girdeýjiler hem çykdaýjylaryň üstüni ýapman başlady we netijede döwlet gaznasyna täze girdeýji söwsanyň üstüne atyldy. Bu soda bolsa hristian gullary bolupdyr. Esasan hem Gruzin gullary bazarlarda gowy geçipdir. Ondan başga-da söwdada transit ýollaryň üsti bilen hem girdeýji alnyp başlanylýar. Çünki Seljuklar transit, ýagny Yüpek ýolunyň üstünden geçýän kerwenlerden salgyt ýygnap başladylar.

Beýik Seljuk imperiýasy döwründe gury ýer we deňiz arkaly söwda etmek möhüm orun tutupdyr. Beýik Seljuk imperiýasy halkara söwda ýollarynyň çatrygynda ýerleşip Uzak Gündogardan we Hindistandan gelýän harytlar Ýewropa onuň halkara söwda ýolunda görnükli orna eýedigini subut edýär.

---

¹ Тамара Т. Рейс. Сельджуки. Кочевники – завоеватели Малой Азии . М- 2004 стр-102.

Imperiýanyň ykdysadyýetinde dürli ýurtlaryň arasynda alnyp barylýan söwda gatnaşyklary möhüm ähmiýete eýe bolupdyr.

Soltan Sanjaryň dolandyran wagty Horasanyň ep-esli güýçlenen mahaly bolupdyr. Onuň paýtagty bolan Mary şäheri ajaýyp jaýlar bilen bezelipdir. Beýik Seljuk Türkmen soltany Sanjar özüniň ýarym asyrdan gowrak dowam eden hökümdarlygynda ylma, medeniýete howandarlyk etmekde nusga bolan soltanlaryň biridir. Onuň döwründe Merwli meşgur taryhçy we geografiýaçy Abu sad as-Samany (1113-1167) öz meşgur eserlerini döredipdir. Soltanyň obserwatoriýasynda meşgur münnejim, şahyr Omar Haýyam işläpdir. Abdyrahman Hazyny öz barlaglarynyň netijesinde Seljuk döwletiniň düzümine girýän ýerleriň meridianlaryny, uzaklyk, giňişlik derejeliligini görkezýän “Zij-I Sanjary”-ny ýazypdyr. Hazininiň Mizan ül-hikmet” eseri fazaka ylmyna uly goşant bolupdyr. Horezmli alym az-Zamahşary (1074-1134) Soltan Sanjaryň dostlaryndan biri bolupdyr. Ol özüniň “Mukaddimet, ül edebi” eserini Soltan Sanjara sowgat beripdir.

Soltan Sanjaryň köşgünde onuň goldawyndan peýdalanan alymlaryň ýene-de biri Omar bin Sehlah el-Sawidir.

Şeýlelik bilen XII asyryň 30-njy ýyllarynda Sanjaryň döwleti, horasandan başga-da Balhy, Hyrady, Jürjany öz içine alypdyr, şonda Samarkandyň, orezmiň, Seýistanyň we Gaznanyň sahypalary wassal hökmünde(mülki atraf) Sanjara tabyn bolupdyrlar.

Oguzlaryň hut soltanyň ozone tabyn bolmagy olaryň ýerli han-begleriň eden-etdiligidinden goramaly eken.

Basym Salgyt ýygnaýjylaryň ýanamalary gapma-garşylyk döredipdir. Oguzlar Kumaç bilen ylalaşmaga synanyşypdyrlar., emma Kumaç şol tekliplerini ret edipdir. Şeýlelik bilen, gapma-garşylygy oguzlaryň ýaragly halk gozgalaňyna ösüp ýetipdir., şol gozgalaň bolsa oguzlaryň urug-taýpa serdarlary baştutanlyk edipdirler.

Taryhçy Rawendi şeýle ýazýar : “Soltan bu hakyndaky habary alan mahalynda “pitne” üçin köp jerime tölemäge taýýar bolan oguz han begleriniň ýaraşyk tekliplerini ret edipdir we oguzlara garşy ýörişe başlapdyr. Ýöriş 1153-nji ýylyň ýazynyň başlarynda bolupdyr.

Sanjaryň goşunynyň arasynda närazylyklar bolupdyr. Oguzlar bilen Soltan Sanjaryň arasynda öňki-soňky iki ýyla çeken bu uruş meşgur serkerdäniň in soňky söweşi bolýar. Ol üç ýyllap (1154-1157) balh türkmenlerinde ýesirlikde bolýar. Özünü saklaýan garagulyň kömegi bilen ilki Termezi soňra Merwe gaçýar we 1157-nji ýylda şol ýerde aradan çykýar. 1153-1154-nji ýyllaryň Seljuk –guz uruşlaryndan soňra Balh oguzlary Merwi we Nişapury eýeleýärler. Bu wakalar Merkezi Aziýada Beýik Seljuk türkmen döwletiniň çağsamagyna getirýär. Soltan Sanjaryň ölmwgi bilen Beýik Seljuklar döwletiniň ahyryna ýetýär. Ýöne günbatarda seljuklaryň beýleki döwletleri özbaşdak bolup ýaşaýarlar.

Kitaphanalar Beýik Seljuk döwletiniň medeni derejesiniň ýokarydygynyň hakyky subutnamalarynyň biridir. Döwletiň düýbi tutan ýeri bolan Merw özüniň meşhur kitaplary bilen yslam dünýäsinde mälum bolupdyr. Seljuklar döwründe edebi eserler esasan pars dilinde ýazylypdyr. Arap dili ylmy dil hasaplanylýdyr.

Beýik Seljuk soltanlarynyň köşgünde Emir Muezzi, Omar Haýyam, Auhadeddin Enweri... ýaly ençeme şahyrlar hemaýat group, döwlet galamyny işledipdirler.²

Soltan Sanjaryň köşgünde şahyrlaryň orny elmydama törde bolupdyr. Şolaryň birem soltanyň döwürdeşi, hakyky ady Manije bolan, Mahesti lakamly şahyr we ezber küştçi aýal bolupdyr. Meşhur zenan şahyr Mahestiniň döredijiligi Soltan sanjaryň döwründe gülläp ösüpdir.

---

² Şol ýerde.

III. BAP XII-XIV asyr Eýran taryhy

Eýran mongol agalygy döwründe

§1. Mongol agalygy döwrüne degişli çeşmeler.Eýran çeşmeşynaslygynyň “altyn döwri”.

Mongol basypalyşlary Eýranyň XIII-XIV a.a. medeniýetiniň ösüşine oňaýsyz täsir eden hem bolsa, ol onuň doly pese düşmegine getirmändir. Medeniýetiň käbir ugurlary üç-dört on ýyllygyň pese gaçyşlygyndan soň, ýene ösüş gazanypdyrlar.

Hususan, uly ösüşe XIII-XIV a.a. pars taryhnamasy ýazýar. Indi taryhy edebiýatda pars dili agalyk edýär, arap dili ondan doly diýen ýaly daşlaşypdyr. XIII-XIV a.a. pars taryhçylary öňkilerden tapawutlylykda, birnäçe ýagdaýlarda öz işlerine resminamalary we resmi maglumatlary girizipdir.

Eýranda dolandyran mongol hanlarynyň özleriniň ýeňişleriniň we şahsyýetleriniň mahabatlandyrylmagynda gyzyklanypdyrlar, şonuň üçin hem taryhçylara howandarlyk edipdirler.

XIII-XIV a.a. taryhnamanyň ösüşi, haçly ýörişler bilen baglanyşykda, Mongol imperiýasynyň döremegi, ortaýer deňiz-Aziýa kerwen we deňiz söwdasynyň ösüşi, Eýranyň syýasy, ykdysady we medeni ösüşi bilen düşündirilýär. Bu birnäçe pars taryhçylarynyň dünýägaraýşyny giňeldipdir we olara hususanam, mongol we türk halklarynyň taryhy boýunça täze maglumatlary ulanmaga mümkinçilik berýär. XIII-XIV a.a. taryhçylary özüniň basypalyjylara bolan gatnaşyklary boýunça iki topara bölünýärler-basypalyjylaryň duşmanlaryna we olaryň panegristlerine (gullukçylaryna). Birinji topara indiki awtorlar degişli.

Ibn al-Asir (1160-1234 ý.ý.) özüniň arapça ýazylan uly taryhy ýygynyndysynyň XII tomunda, mongol goşunlarynyň çozuşlary barada gürrüň beripdir.

Ibn al-Asiriň mongol basypalyşlary barada gürrüňi dromatizmden doly aýdyň beýany bilen tapawutlanýar.

2. Muhammet ibn Ahmet Nesewi (Nisawi), pars, Horaganly ownuk feodal (Horendiz galasynyň eýesi), soňky Köneürgenç şasy Jelaletdiniň kitaby we mongol basypalyjylaryna garşy göreşe gatnaşyjy bolupdyr. 1241-1242 ý. Köneürgenç şasynyň ölüminden on ýyl soň, Nesebi arap dilinde “Sirat as-Sultan Jelal-ad-din Menguberti” (“Soltan Jelaletdin Menburunyň ömür beýany”) düzüpdir, onda ol Çingiz hanyň goşunlarynyň çozuşlary bilen baglanşykly, 121-1231 ý.ý. wakalaryny doly beýan edýär. Işde Eýranyň welaýatlarynyň şol döwürdäki ýagdaýy barada baý maglumat jemlenen. Bu işi mälim bolan ýeke täk golýazmalar boýunça 1891-1895 ý.ý. Parižde alym O.Uda tarapyndan iki tomda (arap teksti we fransuz terjimesi) neşir edildi.

1930 ý. Eýranda pars dilinde, Nesewiniň öň näbelli bolan ýene bir “Nafsat al-Masdur” eseri neşir edildi. Bu eser çapa 1930 ý. çenli has öň ýeke täk, ýitirilenden soňky golýazma boýunça belli pars filology Rizagury han Hidaýan (1871 ý) tarapyndan taýýarlanypdyr. “Nafsat al-mastur” awtoryň memiuarlary onda Jelaletdiniň ölüminden soň awtoryň horluklary we gynamalary barada gürrüňler jemlenen. Bu iş 1234-1235 ý. ýazylan.

Minhaj-ad-din Osman ibn Siraj-ad-din Juzjanu 1193 ý. töweregi doglan, Çingiz hanyň goşunlarynyň çozuşyndan goranmak üçin: Guridler nesilşalygyndan bolan soltanlara gulluk edipdir. Juzjany Hindistana gaçypdyr we ol ýerde ömrüniň ahyryna çenli ýaşaýar. 1260 ý töweregi ol özüniň Hindistanyň soltany Hasreddin Mahmytşa I bagyşlanylan “Tabakati Nasiri” (“Ruhuň ahmyry”) atly gysgaça ahlumumy taryh görnüşli pars dilindäi işini tamamlady. Bu işde Çingiz hanyň goşunlarynyň Horasana çozuşynyň beýany berlen. Juzjany bize gelip ýetmedik ilkinji çeşmeleri ulanypdyr. Ol Mongol imperiýasyna öz ýigrenjini gizlemän duşmançylykly

çemeleşýär. Hindistanda “Tabakat-i-Nasiriniň” 1 bölegi neşir edildi.

Abdullah ibn Omar Baýdagy, asly parsly XIII asyryň belli arap dilli Gurhany düşündiriji, Sünni derwuşçiligi we matefiziki eserler bilen bir hatarda uly bölegi göçürilen parsça gysgaça ählumymy taryhy “Nyzam-at-tawarih” (“Taryhy eserleriň düzgüni”) düzüpdür. Onda parsyň atabegleri baradaky habarlar gyzyklydyr. Eýranda Mongol hökümi barada az agzalýar. “Nyzam-at tawarih” neşir edilen.

3. Mongol hanlarynyň gullugynda duran we olaryň göni talaby boýunça ýazan ýa-da basypalyjylara loýaw garaýyşda bolan taryhçylaryň hataryna ähli zady parsça ýazan indiki awtorlar diýilýär.

Ala-ed-din Ata Mälik ibn Muhammet Juweýni (1226-1283 ý.) Horasanyň Juweýn okrugyndan bolan, Köneürgenç şalaryna gulluk eden, soňra Mongol hanlarynyň gullugyna geçen gadymy pars begzadalary maşgalasyndan gelip çykypdyr. Baha-ed-din Jüweýni Horasanda mongol hanlarynyň weziri bolupdyr. Onuň Şamys ed-din Muhammet Jüweýni Sahip diwan 20 ýyldan gowrak (1262-1284 ý) Eýranda ilkinji üç mongolhanynyň baş weziri bolupdyr, dogany Ata Mälik Jüweýni bolsa şol ýyllarda Bagdatda we onuň welaýatynda mongol hanlarynyň namestnigi bolupdyr we basybalyşlar döwrüniň weýrançylyklaryndan soň dikeldiş işlerini geçiripdir. Ata Mälik Jüweýni, haçanda Jüweýniler maşgalasynyň eýeçiliginiň alnandygyny, maşgalanyň agzalarynyň zyndana salynjagyny we jezalandyryljagyny eşidende, ýürek ysmazyndan, duýdansyz aradan çykypdyr. (1283 ý mart).

Ata Mälik Juweyniniň “Tarih-i jehanguşay” (“Dünýäni boýun egdirijiniň taryhy”) atly uly taryhy işi 1260 ý töweregi tamamlanypdyr. Bu işiň birinji tomynda Çingiz hanyň ilkinji ýöreşlerinden başlap Guýuk-kaanyň ölümüne çenli Mongol imperiýasynyň taryhy; ikinjide-Köneürgenç türkmen

döwletiniň taryhy, şeýle hem 1258 ý. çenli mongol namestnikleriniň Eýrandaky taryhy; üçünjide-Hulaguhanyň Eýrana ýörüşniň taryhy (1256-1258 ý.ý.) şeýle hem Alamutyň ismalitleriniň we olaryň döwletiniň taryhy (1090-1258 ý.ý.) beýan edilen; soňky tom bize gelip ýetmedik ilkibaşky çeşme-“Şergureşt-i şeýidna” esasynda ýazylan.

Jüweýniniň işinde köp gymmatly taryhy maglumatlar jemlenen. Işniň umumy gönükdirilmesiniň mongolar baradalygyna garamazdan, onda mongol hanlarynyň hökmürowanlygynyň gara taraplary hem agzalman geçilmändi-şäherleriň we welaýatlaryň boşamagy, rugsatly talaňçylyk we mongol namestnikleriniň wagşyçylykly salgyt syýasaty. Mongollaryň arasynda ömürboýy aýlanyp duran, Jüweýniniň işiniň sintaksisi örän özboluşlydyr.

“Tarih-i jehanguşeýýň” pars teksti Gibbyň ýadygälikler seriýasynda (leýden-london, 1912-1937) prof. Mürze Muhammet han Razwininiň girişi we bellikleri bilen 3 tomda neşir edildi.

Nasreddin Tugi (1277 ý aradan çykdy), Maragadaky abserwatoriýany gurusy, mongol hany Hulaguhanyň gullugynda durupdyr, beýleki eserleri bilen bir hatarda ykdysadyýeti barada gysga traktat ýazýar (sözbaşysyz): traktatda mongol hanlary tarapyndan girizilen salgyt ulgamyndaky üýtgeşmeler. Traktat pars alymy Minowi we kembrij professory W.F.Minorskiý tarapyndan neşir edildi.

Beýik orta asyr pars taryhçysy Reşid-ed-din Fazlullah ibn Abul Haý Aly Hemedany (1247-1318) bolup durýar. Olam lukman we günni derwişi; sonuň bilen birlikde hem syýasy işgär, 1298-1317 ý.ý. aralygynda mongol hökümdary Gazan hanyň we Oljaýtu hanyň weziri bolýar. Şu hanlaryň howandarlygy mynasybetli, Reşid-ed-din iri feodal ýer eýesi bolýar. Abu Seýit hanyň döwründe, köşk dawalary netijesinde Reşid-ed-din döwlet gullugyndan gitmäge mejbur bolýar. Munyň yzysüre ol Oljaýthana awy bermekde ýalan

áýýplamalar sebäpli, 1318 ý. Gorkut áýynda jezalandyýar. Onuň eýeçiliginiň bir bölegi döwlete geçirilýär, bir bölegi-de ogurlanýar, onuň Tabrizdäki baý kitaphanasy (60 müň tom) we eserleriniň golýazmalarynyň bir bölegi ýok edilýär. Dokuz ýyldan soň onuň ýadygärligi aklanýar.

Reşid-ed-din tarapyndan Gazan hanyň buýrugy boýunça ýazylan “Jami-at-tawarih” (“Ýylýazgylaryň ýygýndysy”) atly uly taryhy işi orta asyr pars taryhy eserleriň arasynda özboluşly orun eýeleýär. Reşit-ed-din arap we pars taryhçynamalarynyň, “ählumumy taryhyna” diňe musulman ýurtlaryň taryhy hökmünde garamak däbinden çekýär. Reşid-ed-din ählumumy taryh hakykatdan hem şol wagt belli bolan günbatarda franklardan gündogarda hytaýlylara çenli ähli halklaryň ählumumy taryhy bolmaly diýip hasap edipdir. Hususan, Reşid-ed-diniň özünde ilkinji gezek iň gadymy döwürlerden mongollaryň taryhyny döretmek meselesi durupdyr. Bu ägirt uly meýili amala aşyrmak, bir adama başartjak däl. Şonuň üçin Reşid-ed-din işgärler hökmünde dillere we aýratyn halklaryň taryhyny öwrenijilere çekipdir: olaryň arasynda iki pars, iki hytaýly, kaşmirli, hindi we fransuz katalik manahy bolupdyr.

“Jami-at-tawarih” üstünde işlemeklik Gazan hanyň döwründe 1300 ý. başlanypdyr we oljaýtuhanyň döwründe 1310-1311 ý. tamamlanypdyr. Iş toma bölünipdir. Iň uly gymmatlyga birinji tomy “tarih-i Gazani” (“Gazanyň taryhy”) eýedir. Onuň birnäçe bölümleri türk we mongol çarwa taýpa taryhyna, ykdysady gurluşyna, durmuşyna bagyşlanan, ýönekeý hukuk we dessurlar bolsa, başga bir hiç çeşmede bolmadyk doly we dogry beýan edilipdir. Esasan bu tom XIII asyryň Eýranyň we Azerbaýjanyň hem-de beýleki ýurtlaryň hem taryhy boýunça çeşme hökmünde. Bu işde aýratynam Gazna hanyň dolandyryşynyň taryhy doly beýan edilendir. Oňa Gazna hanyň ýarlyklarynyň (kararlar) nusgasy ýa-da gysga beýany goşulan. Tomda XIII asyrda Eýranyň we Azerbaýjanyň

durmuş-ykdysady taryhy barada berlenler ony hasap baylaşdyrýar.

“Tarih-i Gazaniniň” aýratyn bölümleri ýüzýyllyklaryň dowamynda Russiýada we daşary ýurtda-fransuzlar katrmer we E.Bloşe, ruslar Y.N.Berezin, Karl Ýan (XX as. 40 ý.ý.) çap edilipdir. Şeýle hem çeşme hökmünde Reşid-ed-diniň kätibi Muhammet Aberkuhi tarapyndan ýygnaýan onuň hat alyşmalary (“Munşaat-i Raşidi” ýa-da “Mukatebat-i Reşidi”) möhüm bolup durýar. Ol 53 hatdan ybarat: olaryň u-si dürli adamlaryndan Reşid-ed-dine ýazylan hatlar, galanlary Reşid-ed-diniň özüniň ogullaryna, Eýranyň dürli welaýatlarynyň öňki namestniklerine, şeýle-de musulman ruhanylarynyň ýokary wekillerine we dürli belli adamlara ýazan hatlary.

Reşid-ed-diniň hat alyşmalary (“Mukatebat-i Raşidi”) Käkistanda pros. Han Bahadur Muhammet Şafî tarapyndan neşir edildi (lahor, 1947).

Abu Süleýman ibn Dawud Bena keti (1329 ý. töweregi aradan çykan) asly Benaketden (Merkezi Aziýa) 1317 ý. Reşid-ed-diniň “Jamiat-tawarih” işiniň gysgaldylan beýanyňy düzüpdir., onuň musulman däl ýurtlaryň taryhy boýunça bölekleri goşupdyr. Bu iş “Taruh-iBenaketi” ady bilen belli neşir edilmedik.

Abdullah Kaşani, Reşid-ed-diniň “Jami –at-tawarihi” düzmekde işgärleriň biri, Reşid-ed-diniň garalanmagyndan we jezalandyrylmagyndan soň ony aýplamaga we ähli işlerini öz adyna geçirmäge synanyşypdyr. Ol Oljaýtuhanyň dolandyryşynyň taryhy boýunça – “Taryh-i Oljaýtu-han” işini düzüpdir. Iş neşir edilenok.

Şihab ad-din Abdullah ibn Fazlullah Şirazi, “Wassaf al-hazret” ady bilen meşhur ýa-da ýönekeýje Wassaf asly Şirazdan, ilhanlaryň köşgünde işläpdir. Reşid-ed-din howandarlygy mynasybetli ýokary çekilipdir, onuň ýolbaşçylary astynda ykdysady ugur boýunça gulluk edipdir. Ol pars dilinde arapça atlandyrlan “Tajziýat al-amsar wa tazjiyat

al-a sar” atly uly taryhy iş ýazypdyr. Bu iş “Tarih-i Wassaf” ady bilen bellidir. Bu işiň ilkinji dört bölümi 1312 ý. gutarypdyr we Reşid-ed-diniň araçylygynda Oljaýtuhana getirilipdir, başinji böümi bolsa 1328 ý. gutarypdyr. İş Juweýniniň işiniň dowamy hökmünde ýazylypdyr we 1257 ýyldan 1323 ýyla çenli döri öz içine alypdyr. Wassafyň çeşmeleri Juweýniniň Reşid-ed-diniň we beýlekileriň işleri resmi resminamalar, hususy ýatlanmalary we şaýatlaryň gürrüňleri bolupdyr.

Wassafyň işiniň birinji bölümi beýik hanlar Hubilaý-kaanyň we Teýmir kaanyň dolandyran ýyllarynyň taryhyny we Hulagular döwletiniň 1284 ý. çenli taryhyny; ilkinji bölümni – Parsyň seljuklar tarapyndan basylyp alynmagyndan, lurlaryň 1291ý. gozgalaňyna çenli taryhyny; üçünji bölümni – hulagular döwletiniň Gazan hanyň ölümüne çenli taryhynyň dowamyny; dördünji bölümni Oljaýtu hanyň dolandyran döwrüniň taryhyny; başinji bölümni Oljaýtu hanyň dolandyryşynyň tamamlanmagy we Abu Seyit Bahadur hanyň dolandyryşy hem-de Parsda salgyt zulумы barada we bu hanyň dolandyran döwründe welaýatyň agyr ýagdaýynyň taryhyny öz içine alýar.

“Tarihi Wassafda” XII –XIV asyryň başlarynda Eýranyň syýasy, hem-de sosial ykdysady taryhy boýunça , beýleki çeşmelerde bolmadyk, köp sanly örän gyzykly materiallar beren

Wassafyň işiniň syýasay gönükdirmesi edil Reşid-ed-diniňki ýaly.

Wassafynyň işiniň doly litagrafirlenen pars tekstiniň neşiri 1269 Hijri ý. = 1853 ý. Bombeýde çykypdyr. Wassafyň işiniň bir bölegini nemes terjimesi bilen Hamerpugstag neşir edipdir. (Wena 1856)

Handullah ibn Berk Mustoufi Kazweni (1281 ý. töweregi bolupdyr. Olen ýyly näbelli) . XI asyrdan bäri Kazwin welaýatynyň Gaznasynyň başlygy wezipesini nesilleýin eýeleýän Gadymy belli Mukdanfler maşgalasyndan gelip

çykypdyrlar. Hamedullah Mustaufy Kazwini Reşid-ed-diniň howandarlygynda peýdalanyndyr we ykdysady ugr boýunça görnükli wezipe eýeläpdir. Bir döwürde Kazwiniň we birnäçe goňşy welaýatlarynyň ykdysadyýetini dolandyrypdyrlar.

Hamdullah Kazwiniň “Tarih-i” Guzide (Saýlanan taryh) atly taryhy işi 1330-njy ýylda ýazylyp gutarylypdyr we Reşid-ed-diniň ogly, wezir Gyýas-eddin Muhammed Reşide bagyşlanyndyr. Bu “Ähliumumy taryh” görnüşli işiň 12 bölüminiň 4 baby Eýranda Mongol hanlarynyň gysylan taryhyny, 6 baby awtoryň dogulan şäheri – Kazwiniň doly beýanyny berýär. Beýan etme 1329 ý. çenli ýetirilipdir.

“Tarih-i guzide” Gybbyň ýadygärlikler seriýasynda 2 tomda – Pars teksti we gysgaldylan inlis terjimesi E.G. Browyň tarapyndan neşir edildi. “Leýden London 1910-1913 ýý.” Browynyň neşir eden golýazmasynda goşmaça Mahmyt Kutuby tarapyndan 1420-nji ýylda düzülen nesil şalygynyň taryhy bar. Taryhy Guzydeniň käbir golýazmalarynda: A) Hamdulla Kazwiniň özi tarapyndan düzülen we 1344-nji ýyla çenli ýetirilen : B) Onuň ogly Juweýn ed-din Mustofy, Kazwini tarapyndan ýazylan we 1392-nji ýylda Eýrandaky wakalary berýän dowamy ýerleşdirilen. 1335-nji ý. töweregi Hamdullah Kazwini Ferdöwsiniň “Şanamasynyň dowamy” höküminde uly “Zafarnama” (75 bent) atly ýyl ýazgylý poemasyňy tamamlapdyr. Munda beýleki çeşmelerde bolmadyk käbir faktlar we seneler barada habar berilýär. Hamdullah Kazwiniň 1340-njy ýyl töweregi tamamlanan kosmografiýa we geografiýa işi boýunça “Nuzhat al-klub”. Bu işiň eýranyň we hulagular döwletiniň geografiki beýanyny berýän 3 bölümi uly gymmatlyga eýe bolup durýar.

“Nuzhat al-klubyň” tekstiniň doly litografik neşiri (Bombey”) 1311 ý. = 1894 ý. diýseň kanagatlanarsyz. Onuň geografiki (3) onuň geografiki bölüminiň ylmy kritiki Lestrens tarapyndan Gobbyň ýadygärlikler seriýasynda çykaryldy. (Leýden-London, 1915)

Muhammet inb Aly Sebangary şahyr we taryhçy parsça gysga we gury “Ähliumumy taryhy” – “Majma al ansab” (Gene al-Oguýanyň) taryhy işi düzüpdir. Bu işiň ikinji kämilleşdirlen görnüşi awtor tarapyndan 1342-1343 tamamlanypdyr. Bu çeşme esasan XIV asyryň 20-40-njy ýyllaryň başlaryny beýan etmekde uly ünsi özüne çekýär. Şebangareiniň işi neşir edilenok.

Gürrüňi edilän döwürde regional taryhnamanyň döredijilikleriniň birnäçesi döredildi. Olardan has gymmatlysy Seyfi ady bilen has belli bolan, Seyf ibn Muhammet Herewiniň “Tarih name-i Herat” (“Heratynyň taryhynyň kitaby”) işi bolup durýar. Seyfi 1282 ý. Heratda dogulýar, ölen ýyly näbelli. Seyfi ýokary bilimli adam bolupdyr. mongol halklarynyň wassalary kürtler nesilşalygynyň (1245-1389 ý.) Harat mälikleriniň köşk şahyrlarynyň hatarynda bolupdyr. Seyfi Herat Mäligi Gyýas eddin I kürtüň buýrugy boýunça Herat şaheriniň we onuň welaýatynyň taryhy boýunça, ýokarda agzalan at bilen giň göwrümlü iş düzýär. Seyfiniň işi Çingiz hanyň goşunlarynyň ilkinji Horasany çozanyndan (1220 ý), 1321 ý. çenli döwri öz içine alýar. Seyfiniň işiniň ähli golýazmalary saklanmandyr. Ol Kalkutta uniwersitetiniň professory Muhammet Jubýr Sittik tarapyndan neşir edildi. (Kalkutta, 1944)

Mongol çeşmeleriniň möhümlisi 1240 ý. töweregi Mongoliýada düzülen Ýunan-Çao -Bi -Şi bolup durýar. Bize hytaý ieroglifleri bilen bellenen mongol teksti we iki hytaý terjimesi gelip ýetdi. Mazmuny boýunça ol Çingiz Hanyň döwrüne degişli, çarwa mongol feodallarynyň ideologiýasynyň ruhunda gaytadan işlenen, “Serkerde” eposy görnüşli epiki aýdylanlary aňladýar. Bulardan başgada bu eser mongollaryň sosial gatnaşyklarynyň çarwa durmuşyny giňden suratlandyrýar. Bu eser XIX asyryň ortalarynda belli Rus-hytaýy öwreniji Pallady, Koforow tarapyndan açyldy. P.Kafarow bu işiň biziň günlerimize gelip ýeten Hytaý çeşmelerden edilen, ajaýyp rus terjimesini neşir etdi. S.A.Kožin

tarapyndan bu işiň mongol teksti bilen bellikde täze rus terjimesi taýýarlanylady we neşir edildi.(M.-1,1941) Hytaýda bu eseriň hytaý transkripsasynda iki ylmy neşiri çykdy: E-de haý neşiri (Pekin 1908) we “Komoerşel pres” jemgyýetiniň neşiri (Şanhaý.) Günbatar Ýewropada şol ýadygärligiň uzak gündogar boýunça iki sany iri hünärmeniň taýýarlan neşirleri çykdy. Erih Hionişin neşiri (B.1. teksti, Leýspik, 1937: B.2 Nemis terjimesi Leýspik 1941) we P.Pelionyň neşiri (doly mongol teksti we birinji alty babyň fransuz terjimesi, Pariž 1949)

Bu eserden başgada beýleki bir – “Altandebter” atly (Altyn kitap) resmi mongol ýyl ýazgysy bolupdyr. Ondan Reşid-ed-din özüniň uly taryhy ýygındysyny düzmekden peýdalanyndyr. Uly ýyl ýazgysy bize gelip ýetmedi. Mongol basyp alyjylaryň we mongol döwleti Hulagileriň taryhy üçin ermeni çeşmeleri uly orna eýedir. Aýratyn hem XIII-XIV asyryň başlarynda awtorlaryň işleri gymmatlydyr. Olardan “Ermenileriň taryhynyň” awtory, mongol basyp alyşlarynyň şaýady we mongollarda tussaglykda bolan Kirakosa Ganzaklyny “atyjylar halkyň taryhy” (Mongollaryň işiň awtory Grigory Aknerçini 1335 ý aradan çykdy). “Ähliumumy taryhyň” taryhyň awtory WardonBeýigi (Ýa-da Bardzrberdakiý); döwrüň sosial ykdysady taryhy boýunça köp materiallar jemlenen we 1299 ý. çenli ýetirilen gymmatly “Sisakan” knýazlygynyň taryhynyň” awtory Stepannosi Orbelýany (1258-1304 ý) bellemek gerek ähli agzalan awtorlar mongol basyp alyşlar döwrüniň weýrançylyklary barada baý materiallary habar berýärler.

Mongol basypalyşlary we dolandyryş barada 1 tarap maglumatlar, akad. M.Brossi tarapyndan neşir edilen “Kartilis showreba” atly gruzin taryhy boýunça gruzin ýyl ýazgylar eserleriniň toplumynda jemlenendir.

Siriýaly awtorlardan Bar Ebraýa lakamly. Grigoriý Abu – 1 – Fara (1226-1286 ý) möhüm ähmiýet eýeleýä. Ol

monofiwit buthanasynyň (Mafrian, patryarhyň orunbasary diýmek.) işgäri we taryhçy Siriýa dilindäki 3 bölümlü uly “Ahliumumy taryhyň” awtory; olardan hususy syýasy taryh bir bölümde berlen özüniň arap dostlarynyň haýyşy boýunça Abul-Faraç arap dilinde “Muftasai tarih ad-dual” (“Nesilşalaryň gysgaldylan taryhy”) ady bilen özüniňişiniň birnji bölümüniň nusgasyny düzüpdir.

Şeýle hem nestorian buthanasynyň patriarch kotolikasy gelip çykyşy boýunça demirgazyk Hytaýly türk (uýgur) mar Ýabaläh III (1317 ý. aradan çykan) ananim Siriýa terjimehaly XIV as. gyzykly döredijiligi bolup durýar. Bu çeşme Hulagiler döwletiniň syýasy taryhy we mongollaryň durmuşy hem-de ilhan Argun hanyň we onuň nesilleriniň häsiýetnamasy barada dolulygyna habar berýär. Şeýle hem berilen işe Argun han tarapyndan 1287-1288 ý. Rim papasyna Genuiez respublikasyna we Fransuz hem-de inlis korollaryna ilçi hökmünde iberilen. Giň bölümlü nestorýan monahy, uýgur, asly pekinli rabban Saumyň Ýewropa syýahatlarynyň gündeligi girizilen.

Eýranyň we Mongol hökümdarlary astyndaky goňşy ýurtlaryň sosial-ykdysady ýagdaýy barada hem-de Mongollaryň özleri barada dürli maglumatlar Ýewropa syýahatçylary: Fransiskan ordeniniň katalik monarhlary Plan Karpin (1246-1247 ý syýahat edipdir) we Wilgelim Rubruk (1253-1255 ý. syýahat edipdir). Wenesiýaly Marko Polo (1271-1295 ý Aziýada syýahat edipdir. 1323 ý. aradan çykypdyr), Fransiskan monarhy Odorik Pordenonenliniň (1321 ý başlap syýahat edipdir) ýazgylarynda berilen. Bu ähli ýazgylar neşir edilen.

Mongolar barada olaryň sosial gurluşy we durmuşy, olaryň basyp alyşlary barada gymmatly maglumatlary Hytay taryhçylary we syyasatçylary galdyrypdyrlar. Ýöne göniden-göni gündogar Eýrana we Merkezi Aziýa diňe daos monahy Çan-çunuň ýazgylary (1223-1224 ý.) degişli bolup durýarlar.

§2. Mongollar we Çingiz han

Dünýä taryhynda diňe üç sany imperiýa özüniň hökmürowanlygyna bir wagtyň özünde Aziýanyň günbataryna we gündogaryna ýaýradyp bilipdir. Olardan: Hun imperiýasy b.e. öň II asyrdan, Gök türkmen döwleti b.e. VI asyry we XIII asyrdan mongollaryň esaslandyran imperiýasydyr. Ady agzalan ilkinji iki imperiýa çarwa halklary özüne birikdirmek, çarwalaryň hälişindi çapawulçylyk edýän medeni ýerlerini özüne tabyn etmek bilen çäklenipdir. Emma mongollar öz ýörişleri döwründe Aziýada medeni taýdan ösen bir näçe döwletleri tozdurypdyr. Mongollaryň imperiýasy göwrümi boýunça taryhda esaslandyrylan döwletleriň iň ulusydyr.

Mongollaryň bu üstünlikleri bilen baglanşykly meseläni akademik W.W. Bartold özüniň “Türkistan mongol ýörişleri döwründe” diýen işinde giňişleýin maglumatlary berýär. Akademik W.W. Bartold Mongollaryň basybalyjylykly ýörişlerini çarwalaryň bitertip çapawulçylygy däl-de doly meýilleşdirilen harby meýilnamalaryň esasynda alnyp barylýandygyny belleýär. Mongollar ýörüşler döwründe özüniň harby sungaty bilen san taýdan agdyk we medeni taýdan ösen halklaryň goşunlaryny derbi dagyn etmegi başarypdyrlar. Ýörişler döwründe harby kynçylyklardan başga mongollara imperiýanyň birligini saklamak meselesini hem çözmek wajyp bolupdyr. Çünki bu imperiýa dürli etniki elementlerden ybarat bolupdyr. Bu kynçylyklara garamazdan imperiýanyň birligi diňe bir Çingiz hanyň döwründe däl-de eýsem onuň ogullarynyň we agtyklarynyň döwründe hem dowam edipdir. Mongol imperiýasynyň synmagyndan soňra onuň ýerlerinde dörän aýry-aýry döwletleriň dolandyryş ulgamynda mongol elementleri bir näçe ýyllaryň dowamynda saklanyp galypdyr. Imperiýany dolandyrmak meselesinde uly orny Çingiz hanyň maslahatçylary ýagny medeni halkyň wekilleri eýeläpdirler.

Şol döwürlerde özlerini Tatarlar diýip atlandyran mongollar bir näçe taýpalara bölünipdir. Olaryň arasynda hytaýlylar özleriniň medeni-durmuş derejesini görä üç topara: ak, gara we ýabany ýa-da wagşy tatarlara bölünipdir.⁴³ Ak hytaýlylar günorta Mongoliýada Hytaý diwarynyň eteklerinde ýaşap, olar hytaý medeniýetinden täsirlenipdirler. Gara hytaýlylar häzirki Mongoliýanyň köp ýerlerine ýaýrap, daşky siwilizasiýanyň ýa-da medeniýetleriň hiç birinden hem täsirlenmändirler. Beýleki medeniýetleriň wekilleri bu ýere diňe söwda maksady bilen gelip gidipdirler. Çarwalar bilen söwda gatnyşyklaryny saklan esasan türkistanyň, uýgur we musulman täjirleri bolupdyr. Bu täjirler hat-da Hytaý bilen Mongoliýanyň arasyndaky söwda gatnaşyklaryny hem alyp barypdyrlar. Ýagny Hytaýda satyn alynan haryt Mongoliýa çarwalaryna satylypdyr. Sowatly täjirler taýpa hanyna we onuň üsti bilen halka täsir edip bilipdirler. Buddist, nestoriýan we musulman täjirleriniň ýanlary bilen şol diniň wagyz ediji waizleri (wagyzçylary) hem gelipdirler. Bu döwürde yslam dini Orta Aziýada doly höküm sürmeýärdi, şol sebäpli hem musulman wagyzçylary mongollaryň arasynda täsirsiz diýen ýalydy. Mongollaryň türki goňsusy bolan uýgurlarda buddizm we hristiýançylygyň nestoriýan akymy giňden ýaýrapdyr. Nestoriýan missionerlerine gara totarlaryň güýçli taýpalaryny naýmanlaryň we keraitleriň arasynda öz dinlerini ýaýratmagy başarypdyrlar. Mongoliýanyň ähli ýerlerinde türki atlary gabat gelýär. Belki bu ýagdaý diňe bir döwrüniň türki tasiri bolman eýsem öňki asyrlarda Mongoliýany gol astynda saklan türk kaganlyklarynyň hem tasiriniň bar bolmagy mümkindir. Mongol agalygy döwründe Zabaýkalýa şamanizmiň watany hasaplanylýdyr.

Gara we ýabany tatarlaryň ýaşayan ýerleriniň serhetlerinde, Onon derýasynyň kenarlarynda takmynan 1155-nji ýylda Temuçi dünýä inýar. Hytaýlylar Temuçini gara

---

⁴³ Бартольд В.В. Сочинения в 9-ти томах. М., 1963-1971. с. 364

tatarlardan diýip hasaplaýarlar. Mongol rowaýatlaryna) görä ol tokaý (ýabany tatar) taýpalaryndan bolan taýjuýtleriniň kyýat tiresindendir. Şol rowaýatlarda Temuçiniň we onuň doganlary ýaşlykda awçylyk we balykçylyk bilen meşgul bolupdyrlar. Temuçiniň kakasy baradaky maglumatlar jedelli bolup, Esugeý batyr Men Huanyň aýtmagyna görä onbaşy bolupdyr, emma mongol rowaýatlarynda ol ähli mongol taýpalarynyň başynda duran serkerde hökmünde görkezilipdir. Mongol rowaýatlarynda Esugeý batyryň şahsyýeti ulaldylyp görkezilýän hem bolsa ol azda-kände hakykata hem gabat gelýär. Esugeý batyryň edermenlikleri, buir-nors tatarlary bilen söweşleri we onuň wepat boluşy baradaky rowaýatlar taryhy hakykata gabat gelýär. Esugeý batyryň aýaly Hytaý diwarynyň eteklerinde ýaşayan ak tatarlarynyň hunkirat taýpasyndan bolup Temuçi we onuň doganlary şol aýaldan bolupdyr.

Taýjuýtleriň arasynda Esugeý batyryň abraý derejesi nähili bolan hem bolsa ölüminden soňra onuň maşgalasy we çagalary (iň ulusy Temuçi 13 ýaşlarynda) hemmeler tarapyndan taşlanypdyr. Durmuşyň kynçylyklary görnükli şahsyýetleriň ýüze çykmagyna ýardam edipdir. Temuçiniň edermenlikleri töwereginde gelip çykyşy boýunça barly maşgalalardan bolan ýaş ýigitleri jemläpdir. Soňra bulardan Temuçiniň družinasy düzülipdir.

XII asyrda Mongol taýpalary demirgazyk Hytaýda hökümdarlyk eden mançžurlaryň Szin dinastiýasyna howp etjek derejede güýçlenipdir. Mongollara garşy szinliler buir-nors tatarlaryny ýaraglandyrypdyrlar. Emma umumy düşman derbi-dagyn edilenden soňra buir-nors tatarlary hytaý serhetlerine howp abandyrypdyrlar. Bu gezek hytaýlylar buir-nors tatarlaryna garşy başga bir mongol taýpalaryny hristiýan keraitleriň hany Togruly ýaraglandyrypdyr. Temuçiniň egindeşleri bilen bu hereketlere goşulypdyrlar. Bu söweşlerde Temuçin özüni görkezmegi başarypdyr. Hat-da ýörişiň

üstünlikli tamamlanmagyndan soňra Hytaý hökümeti oňa hormatly at hem beripdir.

Keraitleriň hany gündogar mongoliýada iň güýçli han bolup Hytaý imperatoryndan wan ýagny şa titulyňy alypdyr. Emma onuň çarwa taýpalary bir ýere birikdirip sagdyn, berk döwleti emele getirmek ukyby bolmandyr. Temuçiniň gullugyndan razy bolan han onuň indiki ösüşine hiç hili päsgelçilik bermändir. Haçan-da Temuçin özüni han we mongol kaganlaryň mirasdüşeri diýip ygylan edeninde hem öz razylygyny beripdir. Temuçin mongol aristokratlary tarapyndan tagta çykarylypdyr. Olaryň arasynda soňky mongol kagany Hutula kaganyň ogly Altan hem bolupdyr. Mongol rowaýatlaryna görä Temuçiniň kakasy Esugeý batyr Hutula kaganyň ýegeni bolupdyr. Bu garyndaşlyk Temuçine tagt hakyny güýçlendirmek we kanunlaşdyrmak üçin düzülipdir.

Rowaýatlarda batyrlar Temuçine “Haçan sen şa bolup ýörişe gideniňde biz ilkinjiler bolup çykyş eders, eger owadan gyz-gelinleri, ýugruk atlary ýesir alsak olary saňa bagş eders, aw-şikarda awlan haýwanlarymyzy saňa bereris diýip” kasam edipdirler. Temuçiniň özi hem gullugyndakylaryň üstünliklerinde özüniň hyzmatlaryny bildirmek üçin “Men süri-süri ýylkylary, mallary, halklary aldym we olary size berdim, Awlarda haýwanaly siziň tarabyňyza kowdum” diýipdir. Ýokarda aýdylanlardan mongol arestokratiýasynyň we ýolbaşçysynyň wezipelerini açyk girmek bolýar. Han öz adamlaryny ýörişlere äkidýär we ýeňişlerde alnan oljanyň iň gowy bölegini han özüne alýar.

Mongol aristokratiýasy Temuçini özlerine ýolbaşçy saýlan bolsalar, sada halk, baýlyk we şöhrat däl-de günlük azygy ugrunda göreşýänler başga bir şahsyýeti jajarat taýpasynyň serkerdeleriniň biri bolan Jamuhanyň töwereginde jemlenipdir.

Temuçin bilen Jamuha çagalykda dostlaşyp dogan okaşypdyrlar we olara andlar (doganlar) diýipdirler. Günleriň

birinde Jamuha andyna ýüzlenip “Eger bir dagyň eteginde dursak atbakanlar bize öý berer, derýanyň kenarda dursak goýun çopanlary iýere zat berer.” diýipdir. Bu sözler Temuçine düşnüksiz bolup olardan hiç hili many çykaryp bilmän dostunda bir şüphäniň barlygyny duýupdyr. Ejesiniň maslahaty bilen Temuçin dostundan aýrylypdyr. Jamuhanyň sözleriniň düşnüksizligine garamazdan akademik W.W. Bartold oňa şeýle düşündiriş berýär: Ýagny at bakanlar, arestokrat toparý, goýunguzy çopanlary ýönekeý ilat bolup gündelik hojalyk aladalary bilen gümra bolup ýören halkdyr. Jamuhanyň öňden görüjilik bilen aýdan sözleriniň netijesinde aýrylmaz iki dost bir-birine garşydaş bolup çykýar. Temuçin bir näçe taýpa serdarlary tarapyndan han diýip ygylan edilýär. Jamuhanyň töwereginde 1201-nji ýylda Temuçine we kerait Wan hanyňa boýun bolmak islemedik uluslar jemlenýär hem-de Jamuha gara-hytaý imperatorlaryna degişli bolan Gürhan titulyňy alýar. Mongol aristokratiýasynyň arasynda nägilelikler ýüze çykyp başlaýar. Nägilelikleriň esasynda hanlar bir-biriniň zýy bilen Temuçiniň töwereginden uzaklaşýar. Netijede Temuçiniň ýanyňa onuň ilkinji egindeşlerinden başga hiç kim galmaýar. Hutlug hanyň ogly Altan we gelip çykyşy boýunça Temuçinden derejesi beýik bolan adamlar özleriniň aldanandyklaryna düşünip Jamuhanyň tarapyna geçipdirler.

Kerait şasy bilen Temuçiniň arasyndaky sowuklyk has irräk başlapdyr. Çünki Wan-han Temuçiniň olar bilen garyndaşlyk açmak, Wan hanyň gyzyna öýlenme teklibine oňajsyz jogap alypdyr. Aristokratlaryň Temuçiniň töwereginden uzaklaşmagy sebäpli onuň ýagdaýy agyrlaşypdyrlar. Özünüň iň ýakyn adamlary bilen Baljun kölüniň töwereklerine göçüp gitmegi mejbur bolupdyr. Soňra onuň bu egindeşlerine baljuntular diýen ady alyp olaryň nesilleri bir näçe ýeňilliklerden peýdalanyndylar. Bu topar diňe bir mongollardan ybarat bolman eýsem Temuçiniň hyzmatynda bolan musulman täjirleri hem bolupdyr. Hyatý

çeşmelerinde Jafar hojaynyň ady agzalýar. Temuçine bu göreşde ýeňiji bolup çykmak başardýar. Wan han we onuň ogly naýmanlaryň tarapyna gaçypdyr we şol ýerde hem öldürilipdir. Şeýlelikde gündogar mongoliýada Temuçine hiç hili garyndaş galmandyr.

Emma Jamuha Temuçine garşy göreşi dowam etdiripdir we onuň garşysyna günbatar Mongoliýanyň naýmanlaryň hany Taýan hany ýaraglandyrypdyr. Taýan han hem onjutlary ýagny ak-tatarlary Temuçine garşy soýuz baglanyşmagy tekliپ edipdir. Emma onjutlar gündogar Mongoliýanyň hökümdaryna meýletin boýun bolmagy maklu bilipdirler. Naýmanlaryň harby güýji hem bir näçe ýyldan soňra dargapdyr. Jamuha garakçylar toparynyň ýolbaşçysyna öwrülipdir. Ahyrynda ol öz ýaranlary, egindeşleri tarapyndan Temuçine berlipdir. Orta asyr taryhçysy Reşid ed-Diniň berýän maglumatyna gabat gelmeýän mongol rowaýatlarynda, bu duşuşyk duşmanlaryň däl-de iki dostuň duşuşygy şeklinde berilýär. Jamuha öz islegi bolmasa-da ýüregindäki agyr duýgusy bilen Temuçine garşy ýarag göteripdi, emma ol dostuna ýakynlaşýan howp barasynda habarlary beripdir. Bu sebäpli hem Temuçin oňa öten geçenleri ýatdan çykarmaklygy we öňkiler ýaly ýene-de dostlaşmagy tekliپ edipdir. Emma jamuha oňa ýürekden dost bolup bilmejekdigini we hemişe ony bimaza edip durjakdygyny aýdýar we Temuçinden gan dökülmesiz ölüm jezasynyň berilmegini haýyşt edýär. Jamuhanyň bu haýyşy ýerine ýetirilipdir we jezadan soňra Temuçiniň buýrugy bilen ol dabaraly jaýlanypdyr.

Naýmanlaryň derbi-dagyn edilmeginden we Jamunanyň ele alynmagyndan soňra Mongol halkyny birikdirmek hem-de Çingiz hanyň çarwa imperiýasyny döretme prosesi tamamlandy diýseň hem bolar. Çünki “Tokay halklaryny” we beýleki ownuk taýpalary boýun egdirmek meselelerinde hiç hili kynçylyklar bolmandy.

Çingiz han sözün doly manysynda halkyň serdary bolmandyr. Onuň esaslandyran döwletiniň gurluşy aristokratik häsiýetli bolup, döwletniň esasy diregi ýokary gatlagyň wekilleri bolupdyr. Çingiz han özüniň ähli ýüzlenmelerinde halka däl-de diňe hanlara, ýolbaşçylara ýüzlenipdir.

Çingiz hanyň tagta çykmagy bilen berk tertip-düzgünü girizýär we her kime öz bellenilen ýerini görkezýär. Çingiz han 1206-njy ýylda naýmanlary derbi dagyn edip, Jamuhany jezalandyrandygyna we бүтін Mongoliýany öz häkimiýetine birikdirendiginden soňra goşunyň tertip-düzgünine täzelikleri girizilipdir. Goşun berk tertip düzgünde saklanyp ilki bilen Çingiz han gijeki sakçylaryň kepteutlaryň sanyny 800-e soňra 1000 adama çenli, gündizki sakçylaryň turgeutlaryň sanyny 1000-e, atyjylaryň horaileriniň sany 400-den 1000-e ýetirýär, gwardiýanyň sany 1000 adamdan 7000-e ýetirilip umumy sakçylaryň sany 10 müňe ýetirilipdir. Sakçylaryň gwardiýasy yzygiderlikde dört nobata goýlup, olaryň her haýsy üç gije gündiziň dowamynda nobatçylygy alyp barypdyrlar. Bu gwardiýada berk tertip-düzgünüň ýöredilip, eger kimde kim nobat günü ýerine gelmese birinji gezek 30 taýak, ikinji gezek 70 taýak, üçünji gezekde 37 taýakdan soňra gwardiýadan kowlupdyr.

Sakçylar gwardiýasy diňe hanyň gatnaşan ýörişlerine gatnaşypdyrlar. Bu gwardiýadan Çingiz hanyň serkerdeleriniň esasy topary saýlanyp alnypdyr. Bu guramanyň esasynda imperiýanyň harby güýçlerine ýolbaşçylyk edýän adamlary Çingiz hanyň hut özüniň synagyndan geçipdirler. Imperiýanyň ýokary arestokratlaryny naýomlar diýlipdir. “Beýik naýon” titulyňy Çingiz hanyň harby işlerinde esasy kömekçisi bolan körpe ogly Tuluý göteripdir. Şeýle-de naýon adyny Çingiz hanyň doganlary Temuga we Bithuteý hem göteripdirler.⁴⁴

Çingiz handan ön çarwa halklarynda bolşy ýaly goşun onluklardan, ýüzlüklerden, müňlüklerden we tümenlerden (on

---

⁴⁴ В.В. Бартольд. Сочинение. Т-І. Чиноизхан и монголы С. 143.

müňlük goşundan) ybarat bolupdyr. Çingiz hanyň goşuny esasy üç tümenenden ybarat bolup, çep ganatyň başynda Muhuli, sag ganatdaky tümeniň başynda Bugurjy, merkezinde hem Naýanyň ýolbaşçylygyndaky tümen ýerleşipdir.

Esgerleriň bir topardan beýleki topara özbaşdak geçmekleri berk ýazgarlypdyr, olara hat-da ölüm jezasy berlipdir. Şeýle jezalara esgeri kabul eden serkerde hem duçar edilipdir. Mongollaryň harby tilsimleri aw-zikar döwründe hem berk düzgünleşdirilipdir. Awyň düzgünlerini bozmaklyk ölüm jezasy bilen jezalandyrylypdyr. Soňra aw işlerini alyp barmaklyk Çingiz hanyň uly ogly Juça tabşyrylypdyr.

Mongollar harby işleri bilen bir hatarda raýat dolandyrylyşyny utgaşdyrmak işi örän agyr düşüpdür. Çingiz hanyň mongollary medeni derejesi boýunça beýleki mongol tireleri naýmanlardan we keraitlerden hem pes bolupdyr. Çingiz hanyň diwanynyň ilkinji medeni wekilleri musulman täjirleri bolupdyr.⁴⁵ Emma bularyň Çingiz hana eden täsirleri barada hiç hili maglumat ýokdur. Emma olaryň sakçylar gwardiýasynyň esaslandyrmagyndan we tertiplendirilmeginden öz goşantlaryny goşan bolmaklary ähtimaldyr. Mongollaryň arasynda hat-ýazuw işini ýola goýmagy 1206-njy ýylda naýmanlaryň basylyp alynmagyndan soňra naýman hanyň möhürdarynyň uýgur Taşatunyň ady bilen baglanşyklydyr. Oňa köşkde Çingiz hanyň möhürini goragçysy we hanyň ogullaryna uýgur hat-ýazuwyny öwretmeklik tabşyrylýar. Jüneýniniň maglumatlaryna görä tatarlaryň öz elipbiýi bolmandyr. Şol sebäpli hem mongol ýazarlary hat sowady uýgurlardan öwrenmeli bolupdyr diýip belleýär. Hanyň möhüri iki görnüşde bolup “al-tagma” we “gök-tagma” şeklinde ulanylypdyr. Al tagma örän köp ýerde ulanylypdyr emma gök tagma wajyp resminalar üçin seýrek ulanylypdyr. Şeýlelikde mingollaryň ilkinji mugallymlary we döwlet işgärleri uýgurlar bolupdyr.

---

⁴⁵ Şol ýerde. s. 452.

Uygurlar mongollar bilen birlikde basylyp alnan ýerlere Hytaýa we musulman ýurtlaryna gelipdirler.

Medeni halklar bilen ýakynlaşmagy mongollaryň çarwa döwletiniň esasy düzümine täsir etmedi. Temuçin naýmanlaryň arasynda uýgur tamgaçysyny (döwlet möhürini goraýjysyny) tapýar we ondan möhür ulanylyşyny hem-de hat ýazuwyň gereklidigini öwrenýär. Soňra bu uýgury öz gullugyna alýar we oňa atly-abraýly maşgalalardan bolan ýaş mongollary şol sanda Çingiz hanyň öz ogullaryny uýgur hat ýazuwyny öwretmeklik buýurýar. W.W. Bartold öz işlerinde mongollary hytaý täsiriniň bolmandygyny nygtaýar.⁴⁶

Oturymlý halklary dolandyrmak üçin Çingiz hana sowatly adamlar gerekli bolupdyr. Emma mongollaryň arasyndan sowatly adamlary tapyp bilmändirler. Köp sanly ýörişler we urşlar, döwleti dolandyрма işleri Çingiz hanyň özüne gerekli bilimlari özleşdirmegine hiç hili wagt goýmandyr. Çingiz hanyň döwürdeşleriniň bellemegine görä ol ene dilinden başga hiç hili dil bilmändir. Emma indiki nesilleriň bu meseleden uzakda bolmagy üçin gerekli çäreler görmäge çalyşypdyr. Çingiz han indiki nesilleriň (mirasdüşerleriniň) döwleti başga millet wekillerine mätäçsiz dolandyrmalaryny isläpdir. Çingiz hanyň bu ajaýyp pikirleri bir sebäbe görä amala aşyp bilmändi. Ol hem sizilizasiýanyň çarwaçylyk hojalygy bilen birlikde ýöredilip bolmajakdygyndadyr. Emma Çingiz hanyň döwründe daşky medeniýeti özleşdiren we bir näçe dillerde gürläp bilýän ýaş mongollar orta çykypdyr. Emma olaryň sany döwletiň ähli medeni wezipelerini doldyrdan az bolupdyr. Şol sebäpli hem bu wezipeler mongol hökümdarlygynyň süňňüne çenli uýgurlaryň, parslaryň we hytaýlaryň elinde bolupdyr. Çingiz han uýgur siwilizasiýasyna öz ünsini beripdir. Belki-de bu ýagdaý uýgur medeniýetiniň çarwalara ýakyn bolandygyndadyr. Uýgur hat ýazuwy

---

⁴⁶ В.В. Бартольд. Сочинение. “Образование империи Чингиз-хана” М., 1968, т-5, s. 261.

mongollaryň abraýly ýokary gatlagyň maşgalalaryndan bolan ýaşlaryň ählisine deň derejede öwredilipdir. Bu medeniýetiň özleşdirilmegi mongollaryň birligine we çarwa döplerine oňaysyz täsir etmändir. Çingiz hanyň mirasdüşerleri öz çagalaryny okatmakda hiç hili düzgüni saklamandyrlar. Ilkinji Kagan Uçydeýiň maşgalasynda ogullarynyň biri hristian-uýgur terbiýesini beýlekileri musulman döplerine laýyklykda terbiýe alypdyr. Bu ýagdaý soňra ogullaryň arasynda oňuşyksyzlygy döredipdir. Çingiz hanyň imperiýasynyň birligi we jebisligi onuň ölüminden soňra hem 30 ýyl çemesi dowam edipdir.

Çingiz hanyň impeiýasynyň emele gelmegi diňe bir taýpalaryň we halklaryň arasyndaky syýasy gatnaşyk bolman eýsem şol döwrüň durmuş gatnaşyklarynyň, çarwalaryň we oturymly halklaryň arasynda göreşlere hem bagly bolupdyr. Çingiz han aristokrat bolup, ýönekeý halk onuň garşydaşy, özüne Gürhan adyny alan Jamuhanyň töwreginde jemlenipdir. Jamuha Çingiz hanyň garşysyna düşman ýollaýardy, emma Çingiz han we onuň egindeşleri bu göreşleriň ählisinden ýeňiji bolup saýlanmagy başardy. Taryhy maglumatlara görä 1204-1205-nji ýyllaryň gýşynda Çingiz hanyň Zabaýkalýada ýaşan naýmanlaryň garşyna bolan söweşde ýeňiş gazanan döwründe Jamuha ýesir düşýär we jezalandyrylýar. Musulman taryhçysy Juweýni, mongollaryň 1220-nji ýylda Buharanyň eýelenişi baradaky berýän maglumatlarynda, Çingiz handan gaçyp musulmanlaryň tarapyna geçen Gurhan atly batyr barada gürrüň edýär. Bu maglumatlaryň esasynda Jamuha mongolýadaky şowsuzlyklaryndan soňra Türkistana gaçyp gelendigini bellemek bolar.

Mongolýadaky wakalaryň netijesinde Türkistan düzlüğine “Tatarlaryň” hereketi başlandy. “Tatar” şol döwürde halkyň dilinde mongollara berilen atdyr. Bu ady mongol basybalyjylaryna hytaýlylar, musulmanlar we ýewropalylar hem beripdir. Mongoliýadaky özara göreşler diňe 1208-nji ýylda mergitleriň we günbatar mongoliýada ýaşan naýmanlaryň

gutarnykly ýeňilişi netijesinde tamamlanýar. Bu taýpalryň ikisi hem ýurduň günbataryna uýgurlaryň ýurduna göçüpdirler. Bu ýerde Çingiz han uýgur hat ýazuwy bilen tanyşýar we soňra bu hat ýazuwy öz halkynyň arasynda hem ýaýradýar.

Başda gara-hytaýlylaryň ýapjasy bolan Uýgurlar 1209-njy ýylda özüniň Çingiz hana gullugyny yglan edýär. Naýmanlaryň başynda duran Kuçlyk gara-hytaýlylaryň hemaýatyna, Semirçýanyň günorta bölegine göçüpdirler. Emma demirgazyga giden Merjitler 1216-njy ýylda Çingiz hanyň goşunlary tarapyndan Aral deňziniň gündogarynda, Turgaý ýerlerinde derbi-dagyn edilýär. 1211-nji ýylda Semireçýanyň musulman hökümdary Arslan han garlykly gara-hytaýlardan bölünip aýrylýarlar we Çingiz hanyň gullugyna geçýär. Mongollaryň gündogardaky üstünlikleri 1211-nji ýylda Çingiz hanyň Hytaýyň demirgazygynda höküm süren Szin nesilşalygyna garşy başladan urşy sebäpli togtadylýar. Munuň esasynda Kuçlugyň Orta Aziýada esaslandyran döwleti bir näçe ýylyň dowamynda höküm sürmegine mümkinçilik berdi.

Käbir maglumatlara görä Kuçluk Gürhan bilen ýakynlaşypdyr. Başga bir maglumatlarka görä ol soltan Muhammet we musulman hereketleriniň ýolbaşçylary bilen soýuzdaş bolupdyr. Kuçlugyň soňky hereketleri Gürhan şeýle hem musulmanlar bilen arasynyň bozulanlygyna şaýatlyk edýär. Gürhan Kuçluk tarapyndan ýesir alnypdyr we Kuçluk onuň adyndan dolandyrypdyr.

Kuçlugyň soltan Muhammet bilen çaknyşyklary gara-hytaýlylaryň imperiýasyny paýlaşmaklyk esasynda bolan bolmagy ähmiýetlidir. Esasy göreşler Syrderýada we Kaşgarda bolupdyr. Musulman dünýäsiniň günbataryna hristýan haç göterijileriniň ýöriş edýän döwründe musulmanlara gündogardan hristýanlaryň çozuşlary hem bolupdyr. Musulmanlaryň garşydaşy hakykatdan hem hristiýandy. Musulman çeşmelerine görä Kuçluk naýmanlaryň bir bölegi bilen hristiýanlygy kabul edipdirler.

Kuçluk öz ýurdunyň içinde hem musulmanlara garşy göreşleri alyp barypdyr. Musulmanlar bilen soýuzdaş bolan döwründe ol Gurhan tarapyndan zyndana atylan Kaşkar hany ýesirlikden boşadylypdyr. Emma han Kaşgara dolananyndan soňra ýerli arestokratlar tarapyndan öldürilipdir. Ol dostunyň aryny almak maksady bilen dört ýylyň dowamynda Kaşkar ýerlerine çapawulçylykly, talaňçylykly ýörişleri gurapdyr we soňunda Kaşkar ilatynyň özüne boýun bolmagyny gazanypdyr.

Bu wakadan soňra Kuçluk musulmanlara garşy çykyp olara duşmançylykly garapdyr. Ýslam dini, musulmançylyk Orta Aziýada ýaýramagyndan soň ilkinji gezek yzarlamalara sezewar edilipdir. Musulmanlaryň jemagat köpçülikleýin ybadatlary gadagan edilipdir. Musulmanlardan hristiýanlygy ýa-da butparazlary kabul etmeklerini, iň bolmanda öz musulman giýemlerini hytaý geýimlerine çalşyrmaklary talap edilipdir. Musulmanlaryň käbiri jezalandyrylypdyr. Akademik W.W. Bartol bu yzarlamalary we jezalandyrmalary Lýudowik XIV gugenatlara garşy alyp baran çärelerine meňzedýär. Muňa mysal edip şeýh Ala eddin hotanlynyň öz gurduran medressesiniň gapysyna çüýlenip jezalandyrylandygyny belläp geçýär.⁴⁷

Garahanly döwletiniň öňki ýerlerinden Soltan Muhammet Kuçlugyň haýryna Ferganadan el çekmäge mejbur bolupdyr. Musulman çeşmelerine laýyklykda soltanyň bu ýerlere, Kuçluga galmazlygy üçin häli-şindi talaňçylykly ýörişleri edendigi belleniýär. Emma 1221-nji ýylda hytaýly Çan-Çun bu ýerlerde giren şäherleriň hiç birinde talaňçylygyň yzlarynyň ýoklygyny belleýär. Şol döwürde Köneürgenç türkmen döwletiniň serhetleri W.W. Bartoldyň işlerinde Syr derýanyň kenarýakalaryndan Hojentde çenli. Döwletiň çäklerine ne samanilere ne-de garahanlylara degişli bolan Sauran derýasynyň aşaky akymlyary, şeýle hem sygnak (häzirki

---

⁴⁷ В.В. Бартольд. Сочинение. “Образование империи Чингиз-хана” М., 1968, т-2, s. 139.

Synak-gürgen harabaçylygy) we onuň töwerekleri degişli bolupdyr. Soltan Muhammet Syr derýanyň aşaky akymlaryna bir näçe gezek gelip şol ýerden hem demirgazyga ýörişleri gurapdyr. Şeýle ýörişleriň birinde 1216-njy ýylda Turgaý ýerlerinde soltan goşunlary bilen mergitleri yzarlap barýan Çingiz hanyň uly ogly Juçiniň goşunlarynyň arasynda çaknyşyk bolup geçýär. Söweşden soňra mongollar gije yza çekilipdirler.

Bu çaknyşyga iki topar hem düşüşmezlik hökmünde garap, dowam edip gelýän parahatçylykly gatnaşyklaryny bozmaklyga bahana bolmandyr.

1211-nji ýyla çenli mongol goşunlary günbatara Semireçiýa çenli ýetip bu ýerleriň demirgazyk bölegini hem döwletiň hasabyna goşupdyrlar. Şol ýylda Hytaýa garşy başlan uruş zerarly Çingiz han ähli güýj şol ýere ugrukdurmaga hem-de günbatara gaçyp giden naýmanlary we mergitleri az wagtlyk hem bolsa öz günine goýmaga mejbur bolýar. Çingiz hanyň Hytaýdaky ýeňişleri 1215-nji ýylda Pekiniň eýelenmegi bilen tamamlanýar. Bu ýeňiş Çingiz hanyň abraýyny belentlere göterýär. Hytaý özüniň baýlygy bilen musulmanlary hem gyzyklandyrypdyr.

§3. Mongollaryň günbatara ýörişleriniň başlanmagy. Merkezi we Orta Aziýanyň Mongollar tarapyndan eýelenmegi

Çingiz hanyň impeiýasynyň emele gelmegi diňe bir taýpalaryň we halklaryň arasyndaky syýasy gatnaşyk bolman eýsem şol döwrüň durmuş gatnaşyklarynyň, çarwalaryň we oturymly halklaryň arasynda göreşlere hem bagly bolupdyr. Çingiz han aristokrat bolup, ýönekeý halk onuň garşydaşy, özüne Gürhan adyny alan Jamuhanyň töwreginde jemlenipdir. Jamuha Çingiz hanyň garşysyna düşman ýollaýardy, emma Çingiz han we onuň egindeşleri bu göreşleriň ählisinden ýeňiji

bolup saýlanmagy başardy. Taryhy maglumatlara görä 1204-1205-nji ýyllaryň gysynda Çingiz hanyň Zabaýkalýada ýaşan naýmanlaryň garşyna bolan söweşde ýeňiş gazanan döwründe Jamuha ýesir düşýär we jezalandyrylýar. Musulman taryhçysy Juweýni, mongollaryň 1220-nji ýylda Buharanyň eýelenişi baradaky berýän maglumatlarynda, Çingiz handan gaçyp musulmanlaryň tarapyna geçen Gurhan atly batyr barada gürrüň edýär. Bu maglumatlaryň esasynda Jamuha mongolýadaky şowsuzlyklaryndan soňra Türkistana gaçyp gelendigini bellemek bolar.

Mongolýadaky wakalaryň netijesinde Türkistan düzlüğine “Tatarlaryň” hereketi başlandy. “Tatar” şol döwürde halkyň dilinde mongollara berilen atdyr. Bu ady mongol basybalyjylaryna hytaýlylar, musulmanlar we ýewropalylar hem beripdir. Mongoliýadaky özara göreşler diňe 1208-nji ýylda mergitleriň we günbatar mongoliýada ýaşan naýmanlaryň gutarnykly ýeňilişi netijesinde tamamlanýar. Bu taýpalryň ikisi hem ýurduň günbataryna uýgurlaryň ýurduna göçüpdirler. Bu ýerde Çingiz han uýgur hat ýazuwy bilen tanyşýar we soňra bu hat ýazuwy öz halkynyň arasynda hem ýaýradýar.

1211-nji ýyla çenli mongol goşunlary günbatara Semireçiýa çenli ýetip bu ýerleriň demirgazyk bölegini hem döwletiň hasabyna goşupdyrlar. Şol ýylda Hytaýa garşy başlan uruş zerarly Çingiz han ähli güýj şol ýere ugrukdurmaga hem-de günbatara gaçyp giden naýmanlary we mergitleri az wagtlyk hem bolsa öz günine goýmaga mejbur bolýar. Çingiz hanyň Hytaýdaky ýeňişleri 1215-nji ýylda Pekiniň eýelenmegi bilen tamamlanýar. Bu ýeňiş Çingiz hanyň abraýyny belentlere göterýär. Hytaý özüniň baýlygy bilen musulmanlary hem gyzyklandyrypdyr. Horezm soltany Muhammet hem Hytaýy basyp almak isläpdir. Emma ony mongollaryň önürtilänligi baradaky habar gelýär.

Soltan Muhammediň tagallasy bilen Çingiz hana ilçiler ugradylypdyr we olar Çingiz han tarapyndan 1215-nji

ýylyň ahyry ýa-da 1216-njy başynda Pekinde kabul edilipdir. Çeşmeleriň berýän maglumatlaryna laýyklykda soltanyň ilçi ugratmakdan maksady Çingiz hanyň Hytaýa basyp alanlygyny tassyklamakdan ybaratdy diýip belleniýär. Emma bu saparyň beýleki syýasy we ykdysady sebäpleri hem bar diýip çaklamak bolar. Soltan Muhammediň Kuçlug bilen arasynyň bozulmagy zerarly öňki gündogar Türkistanyň üstünden Hytaýa baryan kerwen ýolunyň ýapylmagydyr. Emma Çingiz hanyň basyp alan ýerleriniň üsti bilen täze ýolda kerwen gatnawyny ýola goýmaga mümkinçilik berýärdi. Hakykatdan hem soltanyň wekilleri bilen birlikde ýa-da onuň yzysüre Türkestandan kerweniň gelenligi belleniýär. Emma bu kerweniň haýsy ýol bilen Çingiz hana barandygy we onuň niredede kabul edilendigi barada hiç hili anyk maglumatlar ýokdyr. Çingiz-han “soltan Muhammedi günbataryň soltany, özüni hem gündogaryň soltany” diýip hasaplaýandygyny ilçilere bildiripdir. Soltanyň ugradan ilçilerine garşylyk edip Çingiz-han 1218-nji ýylda türkeстана, soltan Muhammede öz ilçilerini ugradýar. 1219-njy ýylda Çingiz hanyň günbatara ýörişi döwründe Semiriçýanyň demirgazygyna we ondan hem Irtişa ýöreyär. Belki-de bu ýol 1218-nji ýylyň ýazynda Mongoliýadan soltana gelen ilçileriň we kerweniň ugry bolan bolmagy ähmiýetlidir.

Çingiz hanyň ugradan ilçileriniň başynda onuň gullugynda bolan üç sany musulman durýardy. Ilçileriň esasy teklipleri diňe asuda we howpsuz kerwen gatnawyny ýola goýmakdan ybarat bolupdyr. Soltan bu tekliplere öz razylygyny beren hem bolsa, Çingiz hanyň soltana “ogly” ýa-da ýapjasy hökmünde ýüzlenmesi zerarly soltan kemsidilipdir. Ilçileriň gelip-gitmesinden gysga wagtdan soňra Syrderýanyň gündogarynda ýerleşen serhetýaka Otrar şäherine ählisi musulman bolan 450 täjirden we üsti harytly 500 düýeden ybarat bolan kerwen gelipdir. Otrarda täjirler içalylar hökmünde saklanýar we gyrylýar, harytlar hem talanylýar. Diňe bir düýe idedijä gaçyp halas bolmak hem-de Mangoliýa

barmak başardýar. Bu waka barada, Otradaky soltan dikmesiniň jogapkärçiligi we soltanyň öz jogapkärçiliginiň derejesi barada dürli maglumatlar berilýär. Emma Çinhiz-han wakanyň günäkärlerini özlerine berilmesi talaby bilen soltana öz ilçilerini ugradýar. soltana gelen üç ilçiniň birini ýa-da ählisini öldürmek barada soltan buýruk beripdir. Bu wakalar we hakykatlar göz önüne tutulsa, mongollaryň türkistana ýörişi soltanyň işleri zerarly başlanlygyny akademik W.W. Bartold belleýär. Ol şeýle bellemek bilen alymlaryň köpçüligi tarapyndan kabul edilen, Çingiz hany soltana garşy halyfyň çagyryşy pikirinden el çekýär.

1218-nji ýylda Otrar wakasyndan soňra Çingiz han serkerdesi Jebe-naýony Kuçlugyň garşysyna ugradýar. Jebe-naýon diňe erkinligiň tarapdary hökmünde çykyş edip, herkime ata-babalarynyň dinini ýaşamaga rugsat beriljekdigini aýdýar. Bu sebäpli hem Semireçyanyň günorta bölegi, Fergana we Kaşkar gan döküşiksiz diýen ýaly mongollara boýun egipdir. Kuçlugyň musulman gullukçylary we ýapjalary mongollaryň tarapyna geçipdirler. Kuçluk Kaşgardan Saryköle (Juneýjiniň işlerinde Badahşana) gaçypdyr. Emma onuň yzyndan ugradylan kowgynyň ýetmegi bilen öldürilipdir. Kaşgaryň ilaty üçin mongollaryň gelmegi hudaýyň ýalkamagy bolupdyr. Bu ýerlerde ýaşan gara-hytaýlylaryň galan bölegi musulman geýimlerini geýip, olara garyşyp gidipdirler. Musulmanlary kapyrlaryň elinden halas etmek soltana başartman, bu işi mongol serkerdesi tarapyndan üstünlikli amala aşyrylypdyr. Bu wakalardan soňra soltan Muhammede halky we goşuny musulman dünýäsiniň kapyrlaryň çozuşlardan goramaklygy üçin bir ýere jemlemek kyn düşüpdür. 1217-nji ýylda soltanyň Halyfyň garşysyna ugradan goşunynyň Kürdistanyň daglarynda sowukdan we kürtleriň partizançylykly hereketleri zerarly heläk bolmagy ruhanylar tarapyndan Allanyň jezasy hökmünde ýorumlamalary sebäpli soltan bilen ruhany gatlagyň arasynda oňsuzlyklar döräpdir. Mundan başgada soltan Horezmi

dolandyran ejesi Türkan hatynyň töweregine jemlenen türkí arestokratlar bilen hem garşydaş ýagdaýda bolupdyr. 1216-njy ýylda soltan Kubrewi derwiş akymyny esaslandyryjy Nejm ed-din Kubranyň şägirdi meşhur şeýh Mejid ed-din Bagdadyny Türkan hatynyň tarapdary bolandygy üçin öldürmekligi buýurmagy sebäpli dini wekilleriniň we musulman dünýäsiniň soltana bolan nägileligi has hem artypdyr. Mundan başga-da Otrarda musulman täjirleriniň gyrylmagy soltan bilen musulman täjirleriniň arasynyň bozulmagyna getiripdir.

Çingiz hanyň günbatara ýörişlerinde musulman täjirleri ýolbeletler hökmünde çykyş edip geçiljek ýerleriň geografik ýagdaýyny öwretmekde esasy maslahatçylar bolup çykyş edipdirler.

1219-njy ýylyň güýzünde Çingiz hana öz goşunlary bilen Semireçýanyň demirgazyk böleginde iki musulman hökümdarlary Arslan han garlyk we Suknak-tegin goşuldylar. Şol ýere öz goşunlary bilen uýgur idukiti Baurçik hem ýetişdi. Çingiz han ýylyň tomsuny irtysyň kenarlarynda geçirdi. Bu ýörişe 1211-nji ýylda Hytaýa ýörişi ýaly Çingiz hanyň ogullary hem gatnaşýardy.

Elbetde, soltan duşman goşunlarynyň gündogardan ýakynlaşyp gelýänini bilýärdi. Emma olara garşylyk görkezmek üçin gerekli çäreleri geçirmegi başarmady. Soltan bilen ejesi Türkan hatynyň arasyndaky oňuşyksyzlyklar ýurduň jebisligini bozupdy. Mundan başga-da ýurduň dolandyrys birligi hem bozulyp bir weziriň ýerine ýurduň dolandyrys ulgamyna alty adamdan ybarat bolan topar döredilipdi.

Duşman bilen söweşmek üçin halkdan bir ýylda üç ýylyň salgytlary ýygnaýpdy. Emma toplanan serişdeler maksada laýyk harçlanmady. Soltan bu serişdeleriň hasabyna Samarkandyň we onuň eteklerinde gala galdyrmaklygy maksat edinen hem bolsa bu işleri başlamak hem başrtmandy. Horezmşalar döwletiniň soltany Muhammede ýurdy abanýan howpdan goramak üçin goşun we söweşe taýýarlyk işlerini

geçirmeklik oňa ýurduň içindäki goşunyň we halkyň arasyndaky abraýa päsgelçilik berýärdi. Eger Syrderýanyň boýunda duşmana garşylyk görkezmek üçin jemlenen goşun ýeňiş gazanan ýagdaýynda harby güýjüň öz üstüne howp abanmajakdygyny bilýärdi. Şol sebäpli hem goşun böleklere bölünip şäherlerde ýerleşdirilipdi. Mongollaryň Türkistany açyk meýdanda söweşmezden basyp almagyny ýokardaky sebäplerde düşündirmek bolar. Mongollar diňe galalary zabt edipdirler. Bu meseläni mongollaryň az sanly goşunlary hem üstünlikli görmegi başarypdylar. Otrar şäherinden Syrderýanyň ýokary akymyna ugradylan goşunyň sany bary-ýogy 5000 den gowrak aadam bolupdyr. Bu topardan başga Çingiz han 1219-njy ýylda Otraryň eteginde iki topary ogullary Çagataý we Ubedeýiň ýolbaşçylygyndaky goşuny Otraryň zawty üçin galdyrdy, uly ogly Juçynyň ýolbaşçylygyndaky goşun bolsa Syr derýanyň aşaky akymy boýunça esasy goşundan bölüp aýyrdy. Toparyň ikisi hem öz wezipelerinden 1220-nji ýylyň Gurbansoltan aýyna çenli üstünlikli tamamladylar. Çingiz han esasy güýç bilen gyzyl gummy geçip Nur-ata ol ýerden hem Buhgara we Samarkanda ýöreyär. Buhara 1220-nji ýylyýdan aýynda eýelényär. Çingiz han 1220-nji ýylyň Nowruz aýynyň aýagynda Samarkandyň etegine gelýär. Bu ýerde oňa Otrary eýelän iki ogly hem goşulýar. Samarkant şäheri synanyndan soňra goşunyň bir bölegi Hojent şäherine ugradylýar. Hojendiň emiri Teýmir-Mälik mongollara berk gaýtawul berýär. Şäheriň zabtyna 20500 mongol we 50000 ýesir gatnaşypdyr diýip aýdylýar.⁴⁸ Şäherler çin zabtynda obadyr kentlerden alnan ýesirler goşunuň önünden sürmek mongollaryň harby tälimlerinden biridi. Ýesirler duşmanyň ýaý-oklaryndan goranmak üçin galkan hökmünde ulanylypdy. Kähalatlarda ýesirler harby nyzama goýlup, olara tug paýlap goranjylara sanlaryny agdyk görkezmek ýaly tälimleri hem ulanypdylar. Haçanda Teýmir-Mälik şäherden

---

⁴⁸ В.В. Бартольд. Сочинение. С. 143. Т-2.

gaçyp gitmege mejbur bolanda gämilere münüp Syrderýa bilen aşaky akymy boýunça ýüzüp mongol gabagyndan çykmagy başarypdyr. Soňra ol gämiden düşüp atly Horezme gelipdir.

Çingiz han tomsuny Karşide geçirdi. Şol ýylyň güýzünde Termezi 1221-nji ýylda Amyderýany geçip Balhy eýeledi. 1221-nji ýylda Juçuniň, Çagataýyň we Ugedeýiň goşunlary Horezmi eýeläpdirlər. Çingiz hanyň kiçi ogly Tuluý şol ýylda Horosanyň şäherlerini, şol sanda Merwi hem weýran edipdi. 1220-nji ýylda Soltan Muhammedi yzarlamak üçin ugradylan goşun günbatar aralaşyp 1223-nji ýylda Kalkanyň eteginde rus goşunlaryny derwi dagyn edip Hazar deňziniň demirgazyk düzlükleriň üstünden Çingiz hana dolandyrypdyr. Bu goşunyň bir bölegi Wolga bolgarlarynyň düzen duzagyna heläk bolupdyr.

Musulman mongollary diňe bir berk gaýtawul bermek bilen çäklenmän eýsem kä ýerlerden mongollary kowup çykarmagy başarypdyrlar. 1220-nji ýylda Teýmir-Mäligiň goşuny Horezmden Aral deňziniň gündogardaky düzlükleriň üsti bilen ýöriş edip mongol goşunlaryny (häzirki Jaşkent şäheriniň) Şehrkent (häzirki Jankent şäheriniň harabaçylyklary) şäherinden gysyp çykarmagy başarypdyrlar. 1222-nji ýylda az wagtlyk hem bolsa mongol agalygyndan azat bolmagy başaran Merwden Buhara ýöriş guralypdyr. Bu hereket 1223-nji ýylda doly basylyp ýatyrlypdyr. Bu döwürde Çingiz han öz ogullary bilen Syr derýanyň gündogarynda ýerleşýän Kulanbazy düzlüginde bolup haýallyk bieln öz ýurduna tarap dolanýardy.

Bartold öz işinde soltan Muhammet we onuň nebereleriniň ýurduň çäginde bolup geçýän wakalara gatnaşygynyň pes bolanlygyny belleýär.⁴⁹ 1220-nji ýylda soltan şunlary bilen Amyderýanyň boýunda ýerleşen Kerif galasynda ýerleşip, mongollary ol ýerde saklamak ýüregine düwüpdür. Emma mongollar Samarkandy eýelänlerden soňra mongollar goşunlarynyň kelife gelmeginden ozal galadan çykyp gidipdir.

---

⁴⁹ В.В. Бартольд. Сочинение. С. 143.

Soltan uguzrsuz gaçmalardan soňra Hazar deňziniň adalaryndan birinde gizlenipdir. Ol şol ýyl ýagny 1220-nji ýylda hem aradan çykypdyr. Soltanyň ejesi Türkän hatynyň oglunyň gaçandygy baradaky habary alandan soňra ol hem Horezmi taşlap gidipdir. Çingiz han Türkän han bilen ogly soltan Muhammediň arasyndaky oňuşyksyzlykdan habary bolup Türkän hatyny öz tarapyna çekmegi we Türkän hatyny öz ýörüşiniň diňe soltandan Otrardaky täjirleriniň ölmüniň aryny almak üçin başlandygy hem-de Türkän hatynyň dolandyryan welaýatlaryna degmejekligini ynandyrmaga çalyşypdyr diýip W.W. Bartold öz işinde ýazýar. Türkän hatyn öz ýakynlary bilen Horezmi taşlanyndan soňra Mawerennahrda iki galany eýeläpdir. Emma galalaryň ikisi hem 1220-nji ýylyň tomsunda mongollar tarapyndan eýelenip Horezm şalar nesilşalygynyň şazadalary öldürilipdir, şa maşgalalaryndan bolan gelin-gyzlar ýesir alnyp ýörişden soňra Mongoliýa äkidilipdir. Hazar deňziniň adalarynyň birinde gizlenen soltanyň ýanynda üç ogly bolupdyr. Soltan aradan çykandan soňra onuň ogullary Horezme dolanypdyrlar. Soltanyň uly ogly Jelal ed-din soltan diýlip yglan edilipdir. Emma goşunyň oňa bolan nägile garaýyşlary sebäpli Jelal ed-diniň soňra onuň doganlarynyň hem Horezmden çykyp gitmeklerine sebäp bolupdyr. Gürgençde Türkän hatynyň garyndaşlaryndan biri özüni soltan diýlip yglan edilipdir. Horezm şalar döwletiniň paýtagty Gürgenç gýçli garşylyklardan soňra mongollar tarapyndan eýelenipdir. Görkezilen garşylyk sebäpli şäheriň ilaty, gulçulyga sürlen gelin-gyzlardan, çagalardan we hünärmentlerden galany gyrlypdyr. 1221-nji ýylda soltan Jelal ed-din Owganystanda söweşipdir. Emma Hint derýanyň kenarýakasýnda Çingiz hanyň esasy goşuny bilen bolan söweşden soňra aman galan goşuny bilen Hindistana aşypdyr. Soltan Jelal- ed-din 1231-nji ýyla çenli Persiýanyň we Zakawkaziýanyň syýasy durmuşynda uly rol oýnapdyr. Emma ol Horezme we Türkistana aralaşmandyr. Soltan Jelal ed-din

mongollaryň hatyrasynda uly yz galdyrypdyr. Soltan diýlende mongollar onuň kakasy däl-de Jelal ed-diniň özüni belläpdirler, hat-da Otradaky täjirleriň gyrgynçylykly hem Jelal ed-dine ýönkelipdir. Döwrüň şaýady Hytaý taryhçysy Çan-Çunyň syýahatlarynyň esasynda biz Türkistanyň mongol çozuşlaryndan soňky ýagdaýy barada maglumatlary bilýaris. Çan-Çun 1221/22-nji ýylyň gýşy Samarkantda geçirip, 1222-nji ýylyň ýazynda Owganystana Çingiz hanyň ýanyna gidipdir. Şol ýylyň tomsunda ýene Samarkanda az salym ýaşap güýzde ýene-de Owganystana gidýär. Şol ýylyň Garaşsyzlyk aýynda Çingiz han bilen Amyderýany geçipdir. Mongollar özlerine ýesir düşen senetçileriň we ussalaryň güýji bilen zaýlanan ýollary düzedipdirler. Ýollary we köprüleri gurdurmak işi Çingiz hanyň ikinji ogly Çagataýyň tagallasy bolup Orta Aziýanyň esasy bölegini özüne beriljekdigini bilipdir. Ol Çingiz hanyň diriliginde bu ýerde häkimiýetini tertipleşdirme işlerini hem alyp barypdyr. Çagataýyň abraýy Kuljin ýerlerinde bolupdyr. Almalykda ýerli hanyň ýanynda mongollaryň wekili bolupdyr. Musulman şäherlerinden diňe Samarkant musulman bolmaýan gara hytaýly dikme dolandyrypdyr. Ýerli musulman ilatyň garşysyna dine garaýyşlar esasynda bolmasa-da Kuçlugyň geçiren çärelerine meňzeş syýasat ýöredilipdir. Musulmanlar hereket etmeýän emläge diňe garahytaýlylar, hytaýlylar we tungutlar bilen ylalaşygy bolmasa eýeçilik etmäge mümkinçilik berlipdir. Samarkanda mongollar bilen gelen köp sanly hytaýly hünärmentler ýaşapdyrlar. Emma şäher durmuşy adaty musulman şäheri bolmagyna galypdyr. Anna günleri erkekler we aýallar jemagat bolup ýerine ýetirilýän juma namazyny kylmak üçin metjitlere howlугypdyrlar. Hat-da ol wagt ybadaty ýerine ýetirmeýänler ýerli polisiýa tarapyndan jezalandyrylypdyr. Bu ýagdaý polisiýa gullugynyň musulmanlaryň elinde bolnadygyny aňladýar. Çan-Çunyň maglumatlaryna görä mongol ýörişlerinden öň şäherde 100 müňden gowrak maşgalanyň ýaşandygy, emma çozuşlardan

soňra onun dörtten biriniň galandygy bellenilýär. Şäher bazarlary bol harytly we öňkiler ýaly gyzgalaňly bolupdyr. Emma şäherde açlyk hem bolupdyr. Şäheriň eteklerinde hojalygy tozan daýhanlardan düzlen garakçy toparlar hem bolupdyr.

Wakalaryň yslam taryhyndaky wajyplygyna garamazdan musulman taryhçylary mongollaryň Otraryň diwarlarynyň önünde haçan peýda bolandyklary barada anyk maglumatlar bermeyärler. Juweýniniň maglumatlaryna görä Otrar baş aýyň dowamynda, içgi gala hem ýene bir aý goranypd jemi alty aýyň dowamynda gabawda bolupdyr. Şäher eýelenenden soňra galany zabt etmek üçin goýlan goşun 1220-nji ýylyň Nowruz aýynda Samarkandyň eteginde Çingiz hanyň esasy goşunyna goşulypdyr. Bu maglumatlardan Otraryň gabawy 1219-njy ýylyň Ruhnama aýynda başlandygy çaklamak bolar. Emma Juweýniniň Otraryň gabawy baradky berýän maglumatlary bilen akademik Bartold ylalaşmaýar.

Otraryň eteginde Çingiz han öz goşunlaryny birnäçe bölege bölüp, bir bölegi Otraryň zabtyna, Juçiniň ýolbaşçylygyndaky goşun Syrderýanyň aşaky akymy boýunça, başga bir topar (5 müň esgerden ybarat bolan) Syrderýanyň yokary akymy boýunça Benakent we Hojendi eýelemek üçin ugradylypdyr. Çingiz han ogly Tulaý esasy goşun bilen Buhara tarap ýöreyär. Otrar şäheriniň synmagyndan ozal şäheriň emeldary Bedr ed-din Amit we dikmesi Safi Akra Çingiz hanyň tarapyna geçipdir. Çingiz han Bedr ed-dinden ýurduň syýasy gurluşy, soltan we ejesi Türkan hatynyň arasyndaky oňsuzlyklar barada maglumatlary alýar. Ýöriş döwründe Çingiz hana we onuň ogullaryna musulman täjirleri ýol beletlik edipdirler. Çingiz hanyň ýörişleriniň ugurlary onuň bu ýerleriň geografiki ýerleşşi barada ýeterli maglumatlary bilenligini aňladýar.

Wakalaryň döwürdeşi Ibn al-Asir we Juzjanynyň gürrüňlerine görä Çingiz han Buharanyň etegine 1220-nji ýylyň

Baýdak aýynda gelipdir. Emma Juweýni 1220-nji ýylyň Nowruz aýynda gelenligini belleýär. Buharanyň goragçylarynyň goşun sany barada çeşmelerde dürli-dürli maglumatlar berilýär. Juzjänä görä 12 müň atly, Juweýnä görä 20 müň, Nesewä görä 30 müň adamdan ybarat bolup şäheriň baş naçalnigi soltanyň atbakary Ihtiýar ed-din Guzly we Ynanç han ogul hajib bolupdyr. Beýleki harby naçalniklerden Hamit Pura, Söýünç han we Çingiz handan gaçyp Muhammediň gullugyna geçen Gurhan atly biri barada Juweýni öz işlerinde belleýär. Emma soňra şahsyýet baradaky maglumatlaryň hakykatdygyna Jweýniniň özi hem şüphelenýär. Şäher gabagynyň üçülenji güni Ynan han öz goşunlary bilen şäheri taşlap gidýär. Ynan hanyň yzyndan mongol ugradylan kowgy zerarly ol özüniň az sanly goşuny bilen Amyderýany geçmegi başaýar. Hamit Pur söweşde wepat bolýar. Garakçylar tarapyndan taşlanan şäher ilaty mongollara boýun bolmaga razy bolýar. Şäherden mongollardan ýanyna ugradylan ilçileriň başynda Bedr ed-din kazy han durupyr. Mongol şäheri Ibn al-Asire görä Baýdak aýynyň 10-na, Juzjänä görä 16-na giripdirler. Emma şäheriň içgi galasy 400 atly tarapyndan ýene 12 gününň dowamynda goralypdyr. Şäher ilaty soltan goşunlary üçin taýýarlanan azyklary mongollara bermäge we içgi galaň daşyna gazylan garyny gömmäge mejbur edipdir. İçgi gala basylyp alynandan soňra onuň ähli goragçylary gyrylypdyr. Şäheriň baý täjirleri Otrar pajygasyndan soňra soltan tarapyndan özlerine soltan harytlaryny yzyna bermäge mejbur edilipdir. Soňunda şäher ilatyna üstlerinde bolan geým bilen şäheri taşlamaga mejbur edilip yzlaryndan olaryň emläkleri talanypdyr. Buýruga boýun bolman şäherde galanlar hem gyrylypdyr. Şäher talanandan soňra ýakylpdyr.

Buharadan Samarkanda ugran mongol goşunlary öz ýanlary bilen köp sanly ýesirleri sürüpdirler. Ýesirleriň ýagdaýy örän agyr bolup olar pyýada mongollarynyň atly

goşunlarynyň yzyny eýermeli bolupdyrlar. Yza galan ýesirler hem öldürilipdir.

Buhara bilen Samarkandyň arasyndaky berkitmelerden diňe Daburija we Sari pul galalary garşylyk görkezipdirler. Mongollar Zaranşan derýasynyň iki kenary bilen hem ýöräpdirler.

Mawerennahryň esasy şäheri bolan Samarkandyň goragyna soltan uly ähmiýet beripdir. Şol sebäpli hem şäheriň goragy üçin köp sanly goşun güýji jemlenipdir. Juweýniniň maglumatlaryna görä şäherde 110 müň goşun jemlenip olardan 60 müň türkmen, 10 täjik we 20 pil bolupdyr. Nesewiniň maglumatynda goşun sany bary-ýogy 40 müň, Ibn al-Asirda 50 müň, Juzjânä görä 60 müň goşun jemlenipdir. Şäher goragçylaryň başynda Türkan hatynyň dogany Tugaý han durupdyr.

Çingiz han Samarkandyň etegindäki Göksaraý köşgünde düşläpdir. Mongollar şäheri goragçylary aldamak üçin ýesirleri harby nyzama düzüp hem onluga bir baýdak paýlanypdyr. Bu ýagdaý mongollaryň goşun sanyny ummasyz köp görekezipdir. Ýesirleriň sany Çagadaý we Ugadeýiň Otrardan getiren ýesirleriniň hasabyna artypyr. Şäher gabagynyň başilenji günü ilat we onuň goragçysy Türkiler boýun bolmagy makul bilip, kazy we Şeýh al-Yslamy ýolbaşçylygynda işçileri ugradypdyrlar. Şäher eýelenenden soňra ol talanypdyr. Ilatyň bir bölegini mongollar öz ýany bilen sürüpdirler, ilatyň hünärment bölegi 30 müň adam Çingiz hanyň ogullaryna berlipdir. Şäher ilatynyň galan bölegi barmaklyga rugsat berilipdir. Emma olar 200 müň dinar jerime töledilipdir. Çan-Çunyň maglumatlaryna görä şäheriň öňki ilatynyň diňe dörtden bir bölegi galypdyr. Samarkandyň eýlenmeginden soňra Çingiz han öz goşunynyň hereketlerini tigtadypdyr. Onuň syr derýanyň aşaky akymy bilen ugradan Juýçiniň ýolbaşçylarynaky goşun hem üstünlikli hereket edýärdi. Ýürduň demirgazyk-günbatar ýerlerini basyp

almaklygy Juýça tabşyrylypdyr. Çünki bu ýerler onuň ulusynyň hasabyna geçmelidi. Ibn al-Asiriň we Juweýniniň aýtamagyna görä Samarkandyň synmagyndan Çingiz han Ferganany eýelemek üçin goşun ugradypdyr. Şeýle goşun Hopjendi eýelemek üçin hem ugradypdyr. Hojendiň gawagçylarynyň sany Otrardan, Buharadan, Samarkantdan we eýelenen beýleki şäherlerden we obalardan alnan ýesirler hasabyna agdyk görkezilipdir. Juneýniniň maglumatlarynda mongol goşunlarynyň sany 20 müň, ýesir sany 50 müň adamdan ybarat bolupdyr. Hojen şäherini goragçylaryň başynda Teýmir Mälik bolupdyr. Emma ol şäheri gorap bilmän Syrderýanyň adalarynyň birinde berklenipdir. Ol bu ýerden özüniň gaýduwsyzlygyny we gahymançylygyny görkezipdir. Öňünde Teýmir Mälik mongollaryň gabagyndan çykyp Horezme gelmeklik başardypdyr. Teýmir Mäligiň we Jelal ed-diniň görkezen gahrymançylyklary umumy iş üçin peýdaly bolmandyr. Bu gahrymanlar mongol tatarlaryna garşy durup biljek güýji jemlemegi başartmandyr. Emma mongollaryň hatarynda şahsy gahrymançylyk görkezen adamlar çykmandyr. Çünki goşun serşkerdeleri we esgerleri diňe hökümdara Çingiz hanyň buýrugyna boýun bolupdyrlar.

Horezmşah Muhammet mongollara Jelal ed-diniň görkezen garşylygy ýaly garşylyk hem görkezip bilmeýdi. Mongollaryň Mawerennahyrdaky hereketi döwründe Horezmşah Muhammet öz goşunlary bilen Kelif we Andhud galalarynda garaşypdyr. Belti-de mongollaryň Amyderýany geçmegine päsgelçilik bermek islän bolmagy ähmiýetlidir. Samarkandyň eteginde Çingiz han öz goşunlary bir näçe bölege bölüp, Ibn al-Asiriň maglumatlaryna görä Jebäniň, Sabudanyň we Tahaçur Bahaduryň ýolbaşçylygyndaky üç tümen ýagny 30 müňlük goşun Amyderýany geçip ilata degmän galalary eýelemän diňe Horezmşah Muhammedi yzarlamak üçin ugradypdyr. Çingiz han bu netijä sultan goşunlarynyň gowşaklygy baradaky habary alandan soňra gelipdir. Sultan goşunlaryndan garahytaýlylardan

7 müňlük goşuny we Gundugyň hökümdary Ala ed-din bölünip aýrylypdyr. Olar Çingiz hana soltan goşunlary baradaky maglumatlary getiripdirler. Soltan Yragy dolandyran weziriniň ogly Ruku ed-diniň maslahatyna eýerip Yrakda goşun ýygnamaklygy beren maglumaty eýermek isläpdir. Juweýniniň maglumatlaryna görä Jelal ed-din öz atasyny bu niýetden elçekmegini, iň bolmanda goşuny özüne goýmagyny isläpdir.

Jebanyň we Sundudaýyň goşunlarynyň geçmezinden ozal Horezmşah Amyderýanyň kenaryny taşlap soltan bu ýerde goýup giden goşuny san taýdan örän az bolup, mongollaryň derýany geçmelerini hiç hili päsgelçilik berip bilmändir. Mongollaryň derýany geçmeleri barada, Ibn al-Asiriň we Plano Karpiniň her birinden tapawutly maglumatlaryny akademik W.W. Bartold öz işinde peýdalanyndyr.

Mongollaryň derýany geçenligi baradaky habary soltan Nişapurda wagtynda 1220-nji ýylyň Gurbansoltan aýynda alýar. Bu habary alan soltan şatlyk bilen günbatara tarap hereket edip şäherleriň hiç birinde hem uzak eglenmänligi Bistan şäherinde soltan diwan wekillerinden emir Täj ed-din Omar Bitama iki sandyk gymmat baha daşlary Ardahan galasyna ugradypdyr. Nesewiniň sözlerine görä bu gala “Dünýäde iň berk galalaryň biri” bolup soňradan bu ýere soltanyň öz galyndylary hem jaýlanypdyr. Emma bu galada hazynalary goramak başartmandyr. Netijede galanyň mongollar tarapyndan eýelenmeginden soňra bu sandyklary Çingiz hana ugradylypdyr. Soltan Reýiň üsti bilen Kazbine gaçypdyr. Bu ýerde onuň ogly Ruku ed-din Gurşanji özüniň 30 müňlük goşuny bilen durupdyr. Soltan Jebanyň we Subdaýyň goşunlary derbi-dagyn etmäge mümkinçilik alypdyr. Emma ol bu mümkinçilikden peýdalanyň bilmändir. Mongollaryň ýakynlaşmagy netijesinde soltan öz ogullary bilen Karun galasyna gidýär. Emma ol ýerde bir gün bolandan soňra bir näçe atly bilen Baýdak ýoluna düşüpdir. Ol özüniň yzarlaýan

mongollary aldap Serjahan galasyna gelyär we ol ýerde ýedi gün bolandan soňra ol ýerden Kaspi düzüniň kenaryna gelyär.

Soltanyň gizlenen adasy kenarýaka Abeskun şäheriniň ýakynynda ýerleşip ol hem Gürgen şäherine üç günlük ýol uzaklygynda ýagny Gürgen derýasynyň sakasyndadyr.

Soltanyň gizlenen adasy Gürgen derýanyň sakasyndaky Gürgen şäherinden üç günlük ýol uzaklykda bolan kenarýaka Abeskun şäheriniň ýakynynda ýerleşipdir. “Belki bu ada Aşur-Ada adasy bolan bolmagy ähtimaldyr” diýip belleýär.⁵⁰

Soltanyň adada näçe wagt bolandygy belli däldir. Nesewiniň gürründeş bolan soltanyň egindeşleriniň berýän maglumatlaryna görä, soltan ada gelmezden ozal öýkenini sowukladypdyr we onuň bu keseli bejerilmesiz hala gelipdir. Ömrüniň soňky günlerinde soltan özüne hyzmat eden egindeşlerine hormatly atlary we ýerli jomartlyk bilen paýlapdyr. Emma onuň bu serpaýynyň bu döwürde hiç hili ähmiýeti bolmandyr. Nesewiniň maglumatlaryna görä soltanyň bu permanlaryny soňradan Jelal ed-din tarapyndan tassyklanypdyr. Soltanyň aradan çykan günü barada anyk maglumat ýokdur. Juzjanyň maglumatlaryna görä soltanyň aradan çykan wagty Hijri 619-njy ýylyň Şewal aýynda, ýagny 1220-nji ýylyň Bitaraplyk aýy. Döwlet şanyň maglumatlaryna görä Hijri 617-nji ýylyň Zulkada aýnyň 15-ne ýagny 1221-nji ýylyň Türkmenbaşy aýydyr. Maglumatlaryň ilkinjisi has ýakyn, mongollar 1221-nji ýylyň başynda Horezmiň zawtyna barypdyrlar. Nesewiniň maglumatlaryna görä soltan aradan çykandan soňra oňa kepen almak üçin hem pul bolmandyr we onuň egindeşleriniň biri öz egnindäki köýnegini çykaryp ýapandygyny belleýär. 1220-nji ýylyň ýazynda Çingiz han Mawerennahry doly diýen ýaly öz döwletiniň hasabyna goşupdyr we bu ýerlerde durmaşy dikeltmek üçin çäreleri geçirip başlapdyr. Samarkantdan Buharany dolandyrmak üçin

---

⁵⁰ В.В. Бартольд. Чиноизхан и монголы С. 493.

mongol dikmesi Nusa-Waskak ugradylypdyr. Ýylyň tomsunda Çingiz han Nesef diýen ýerde geçirip goşyna hem dync beripdir. Şondan soňra Nesef we onuň töwerekleri mongollaryň ýazlyga çykýan ýerine öwürilipdir. Ýylyň güýzünde Çingiz han Termeze ugraýar. Termizi goramaklyk sejastan goşunlaryna tabşyrylyp goragçylaryň ýolbaşçysy Nesewä görä Fahr ed-din Habaş Inan an-Nesewi, emma Juzjaniniň maglumatlaryna görä Zeňni B. Abu Hafs bolupdyr.⁵¹ Emma goragçylaryň sany barada hiç hili maglumat berilmeýär. Şäher boýun bolma teklibini kabul etmändir we 11 günlük gabagdan soňra eýelenipdir. Şäher ýykylypdyr we onuň ilaty hem uçdan tutma gyrlypdyr.

1220-1221-nji ýylyň gysyny Çingiz han Amyderýanyň kenarynda geçiripdir. Derýanyň kenarlary beýleki uly derýalaryň kenarlary ýaly çarwalar üçin gyslamak üçin amatly bolupdyr. Netijede bu ýerde çagataýlaryň paýtagtlarynyň biri bolan Saly Saraý şäheri döräpdir.

Horezmi we onuň töwereklerini dolandyran Türkan hatynyň öňüne wepaly goşunlaryň kömegi bilen Çingiz hanyň goşunlarynyň uly zeper ýetirip biljekdigi. Mundan howatyr eden Çingiz han Danyşment Hajybi onuň ýanyna ilçileri ugradýar. Bu ilçilik bilen ol Türkan hatyn bilen söweşmek isletmeýändigini, diňe ogly Muhammediň eden etmişlikleri we kemçilikleri sebäpli söweşýändigine hem-de Türkan hatyny goramagyndaky ýerlere degmejekdigini billirmek isläpdir. Emma onuň bu sözleri soňradan ýerine ýetirilmejegi anyk danyşmendiň gelmegi bilen Türkan hatynyň soltanyň Amyderýanyň boýundan uzaklaşandygyny bilýär we oglunyň bu hereketine eýerip Horezmi taşlap gidýär. Juweýniniň maglumatlaryndan Türkan hatyn ilki bilen Türkmenistanyň günbatar böleginde ýerleşen Ýazyr galasyna, ol ýerden hem Mazendrama gidýär. Ol ýerde Larjan we Ilal galalarynda ýerleşýär. Galalaryň ikisi hem mongollar tarapyndan eýelenýär.

---

⁵¹ В.В. Бартольд. Чиноизхан и монголы С. 495.

Galalar dört aýlyk gawagdan soňra suw ýetmezçiligi sebäpli boýun bolmagy mejbur bolupdyr.

Türkan hatyn Horezmden çykyp gidenden soňra şähere raýat dolandyrylyşy Aly atly birine geçipdir. Ol özüniň ýalançylygy bilen Kuhi durigan (ýalan baýry) adany alypdyr. Harby güýçleriň başynda kimiň durandygy bellenenilmeýär. Buharadaky güýjiň sany 90 müň adama ýetipdir.⁵² 1220-nji ýylyň tomsunda Horezm we Teýmir Mäligiň gelmegi bilen ol goşuna ýolbaşçylyk edipdir. Şeýle harby güýji ele alan Teýmir Mälik Jüýçiniň goşunlaryna garşy we mongollaryň elinden Ýaňykenti hem basyp alypdyr. Emma ol ýeňiş miwelerinden peýdalanyp bilmändir. Ýaňykenti eýeländen soňra Teýmir Mälik yzyna Horezme dolanypdyr. Onuň bu hereketi goşun hereketiniň serkerdeleri bilen oňuşmanlygyny görkezýär. Şähere diwanyň iki çinowniginiň, Muşrit Imad ed-din hem-de wekil Şeret ed-diniň gelmegi şäherde raýat dolanşygynyň düzgünleşmegine ýardam edipdir. Olar soltanyň gelmegi baradaky habary getiripdirler. Bularyň yzy bilen şazadalar Jelal ed-din, Orlag şa we Ak şa şähere gelipdirler. Olar soltanyň ölümüne çenli adada bolup atalaryny jaýlanlaryndan soňra 70 atly bilen Mangyşlaga ol ýerde hem paýtagta gelipdirler. Olar soltanyň aradan çykandygyny, ölüminden öň tagt mirasy Orlag şanyň ýerine onuň razylygy bilen Jelal ed-din bellenenligi habaryny getiripdirler. Emma Jelal ed-diniň soltan bolmagyna emirleriň hiç biri razy bolmak islemändirler. Nägileleriň başynda Gutlug han titully Tuji pälwan durup onuň gullugynda 7 müň atly bolupdyr. Jelal ed-dine garşy dil düwüşügi guralyp ony ýesir almak we jezalandyrmak isläpdirler. Emma Jelal ed-din ynanç hanyň duýdurylmagy bilen bu dil düwüşükden habary bolup, Teýmir Mälik we 300 atly bilen Horezmden çykyp Horosana gidýär. Jelal ed-diniň şäherden çykyp gideninden üç gün soňra Orlag şa we Ak şa tatarlaryň ýakynlaýandygyny eşidip şäherden çykyp gidipdir. Gürgenjiň goranyşy taryhda

---

⁵² В.В. Бартольд. Чиноизхан и монголы . с. 499.

bolup geçen uly wakalaryň biridir. Tagt ugrundaky göreşler harby güýçleri böleklän bolsa bu ýerde nesilşalygyň wekilleriniň şäherden çykyp gitmegi netijesinde harby serkerdeleriň arasynda agzybirlik dikeldilipdir. Beýleki emirleriň razylygy bilen Türkän hatynyň garyndaşy Humar Tejin soltan diýlip yglan edilipdir. Juweýniniň maglumatlarynda paýtagty garyndaşlaryň arasynda Ogul-Tajib, Al-Buka pälwan we Aly Durugi agzalýar. Uly şäheri zabt etmek üçin Çingiz hana has köp harby güýç gerekli bolupdyr. Horezmi eýelemek üçin günorta gündagardan Çagataýyň we Ugedeýiň goşunlary, demirgazyk gündogardan Juýçiniň goşunlary herekete geçipdir. Nesewiniň sözlerine görä Gürgebiň etegine ilki bilen Täji begiň ýolbaşçylygyna Awangard aňtawçy topary, soňra Bugurji naýonyň ýolbaşçylygynda Çingiz hanyň öz goşuny soň hem Çagataýyň goşuny gelipdir. Juýçiniň goşunlarynyň gelmezinden öň şäheriň eteginde jemlenen mongol goşunlarynyň sany 100 müňe ýetipdir.

Paýtagtyň gabawy Reşid ed-dine görä 7 aý, Abu el-Asira görä 5 aý, Nesewiniň maglumatlaryna görä 1221-nji ýylyň Gurbansoltan aýynda eýelenipdir. Şäheriň gabag döwründe mongollar köp ýitgi çekipdirler. Çekilen ýitgileriň sebäbini Juçi bilen Çagataýyň arasyndaky düşünmezlik we oňsuksyzlyk sebäpli bolupdyr. Çünki Horezm Juçiniň ýerleriniň hataryna geçmelidi. Bu sebäpli hem obadan we uly şäheri abat saklamak üçin Juçi ilat bilen gepleşikler geçirmäge çalyşypdyr. Ogullarynyň oňsuksyzlygyny eşiden Çingiz han Horezmi eýelemek üçin aýrylan goşunyň başyna Ugadeýi belläpdir. Şäher eýelenenden soňra ilat bir ýere jemlenip olaryň arasyndan hünärmentleri saýlap alypdyrlar. Çagalar we aýal gyzlar ýesir edilip sürülipdir, ilatyň galan bölegi hem uçdan tutma gyrlypdyr. Gürgenjiň ykbaly beýleki şäherleriňkä garanynda has pajygly bolupdyr. Beýleki şäherlerde ilat gyrgynçylygy döwründe gaçmagy gizlenmegi, jesetleriň

arasynnda ýatyp duşman gidenden soň turmagy we aman galmagy başarypdyrlar. Şäher eýelenip ilaty gyrlandan soňra mongollar bendi ýykyp şäheri suwa gark edipdirler. Netije şäheriň binalary weýran bolupdyr. Mongollardan aman galan ilatyň bir bölegi gark bolup, bir bölegi hem weýrançylygyň aşagynda galypdyr. Weýrançylygyň netijesinde şäherde diňe iki sany bina “köne köşk” Köşk-i Akçah we soltan tekesik aramgähi aman galypdyr.

Horezm şazadalarynyň paýtagtdan çykyp gidendiklerini eşiden Çingiz han Horosanyň şäherlerinde gözegçi toparlary goýmaklygy buýruk beripdir. Nusaýyň eteklerinde duran 700 mongol atlylarynyň üstüne duýdansyzlykdan Jelal ed-din 300 atly bilen çozuş edýär. Bu zarba duýdansyz we güýçli bolupdyr. Hat-da mongollar ähli zatlaryny taşlap gaçyp gitmäge mejbur bolupdyrlar. Emma olardan az sanlysy aman galmagy başardypdyr. Nesewi bu ýeňiş musulmanlaryň ilkinji ýeňişi diýip hasaplaýar. Bu ýeňiş Jelal ed-dine we onuň egindeşlerine atlaryny täzeläp Nişapura sag-aman gelmelerine mümkinçilik beripdir. Emma şazadalar Orlag şa we Ak şanyň ykbaly şowly bolmandyr. Olar mongol goşunlary tarapyndan gabaga alnyp heläkçilige ugradylypdyr. Juweýnä görä şazadalarynyň ikisi hem ýesir alnyp iki günden soňra jezalandyrylypdyr.

Çingiz han öz goşunlaryny Amyderýadan 1221-nji ýylyň ýazynda doly geçirip Balhy eýeläpdir. Şäher meýletin boýun bolan hem bolsa Çingiz han beren wadasynda durman ilaty gymmagy buýrupdyr.

Jelal ed-din Nişapurdan Gazna şäherine gelipdir. Ol ýerde goşunjegläp mongollara garşy geçipdir. Nesewiniň maglumatlaryna görä Jelal ed-diniň 60-70 müň goşuny bolup ol Perwanyň eteginde düşläpdir. Ol ýerde Pakistandaky Waliýan (Waliştan) galasyny gabaga alan mongol goşunlaryny derbi-dagyn edipdir. Bu söweşde mongollar müňe golaý ýitgi çekipdirler. Jelal ed-diniň garşysyna 30 müň goşun bilen Şihi

Hutuku naýon ugradylypdyr. Goşunlaryň arasynda Perwanadan bir farsak uzaklykda söweş bolup geçipdir. Söweş iki gün dowam edip Jelal ed-diniň ýeňişi bilen tamamlanypdyr. Şihi Hutubyň özüniň az sanly goşuny bilen Çingiz hana dolanyp barypdyr. Perwanyň etegindäki söweş bu uruşda mongollaryň ikinji uly şowsuzlygydyr. Çingiz han bu ýeňişleri baradaky habary rahatlyk we şowhunlyk bilen kabul edipdir. Şihi Hutuby naýana hem indiki söweşlerde seresap hereket etmegi tabşyrypdyr.

Reşid ed-diniň maglumatlaryna görä Çingiz han söweş meýdanyny görüp serkerdelerine nädogry ýeri eýelemeklerinden ýazgarypdyr. Jelal ed-din tarapyndan hiç hili garşylyksyz Çingiz han Gaznany eýeläpdir. Çünki Jelal ed-diniň goşunyna olja paýlaşygy sebäpli ýüze çykan oňsuzlyklar sebäbi Seyid ed-din agrak, Aram-melik we Musaffar melik onuň ýanyndan aýrylypdyr. Jelal ed-diniň ýanyna diňe Amin al-Melik öz goşunlary bilen galypdyr. Aýyk meýdanda mongollara garşy almaga harby güýji bolmadyk Jelal ed-din Hind derýasynyň boýnuna çekilipdir.

Hind derýasynyň boýnundaky aýgytly söweş Nesewi görä 1221-nji ýylyň Sanjar aýynyň 24-ne bolup geçýär. Nesewiniň sözlerine görä musulman goşunlarynyň merkezi Jelal ed-diniň ýolbaşçylygynda mongol goşunlaryny tozduryp hat-da Çingiz hanyň özi hem gaçmaga başlapdyr. Emma ätiýaçda duran 10 münlük mongol atlysy söweşiň mongollaryň haýryna tamamlanmagyna ýardam edipdir. Bu söweşde Jelal ed-diniň 7-8 ýaşly ogly mongollaryň eline ýesir düşüp öldürilipdir. Özüniň maşgalasynyň beýleki agzalarynyň mongollarynyň eline düşmez ýaly suwa gark etmegi tabşyrypdyr. Jelal ed-diniň özi derýany atynyň üstünde ýüzüp geçipdir. Bu aty Tiflisi basyp alýança öz ýanynda saklapdyr. Emma ony hiç wagyt münmändir. Soltan bilen derýanyň aňrky kenara 4 müňe golaý esgeri geçipdir. Üç günden soňra oňa ýene-de 300 atly goşulypdyr.

Çingiz han Hind derýasyny geçip Jelal ed-dini yzarlamagy gerekli hasaplamandyr. Soňra soltany yzarlamak üçin 20 müň goşun ugradylypdyr. Bu goşun Multan şäherine çenli ýetip jöwzaly yssylar sebäpli şäheri eýeläp bilmän yza çekilipdirler. 1221-nji ýylda Çingiz han Talhandan Horosanyň şäherlerini eýelemek üçin Tuluýy ugradypdyr. Ol Jüweýniniň sözlerine görä bu ýörişe goşunyň onda birini ugradypdyr. Emma Tuly eýelenen ýerlerden goşun toplam esger sanyny 70 müňe ýetiripdir. Tulug özüne berlen tabşyrygy üç aýyň dowamynda Horasanyň üç uly şäherini (Merw, Hrat, Nişapur) eýelemek bilen doly ýerine ýeýtiripdir. Merw 1221-nji ýylyň Baýdak aýynyň 25-ne eýelenipdir. Şäher ilaty 400 hünärmentden galany uçdantutma gyrlypdyr. Nişapur hem şeýle ýagdaýa sezewa edilipdir. Şäheriň eteginde ýaý oky bilen Toňçaryň wepat bolmagy netijesinde şäher eýelenenden soňra (400 hünärmentden galany) gyrlyp, şäher doly ýykylypdyr, onuň ýeri hem sürlükdir.

1221-nji ýylyň II ýarymynda Jelal ed-diniň ýeňişleri Horosanyň şäherlerinde halkyň tolgunmalarynyň başlanmagyna, şeýle gozgalaňlar Merwde hem Hratda bolup geçipdir. Emma bu gozgalaňlaryň ählisi mongollar ýagny olaryň ýerlerindäki wekilleri, dikmeleri tarapyndan basylyp ýatyrlypdyr.

Jüweýniniň gürrüň bermegine görä Çingiz han Jelal ed-din Hind derýasynyň aňyrsyna gaçyp gitmeginden soňra 3 aý çemesi wagt derýanyň kenarynda Seýf ed-din Agragyň we Azal Mäligiň goşun böleklerini dargatmak üçin galypdyr. Ol özüniň yza ýoluny Hindistanyň, Gimalaýyň we Tibetiň üsti bilen geçmegi isläpdir. Bu maksat bilen ol soltan Şems ed-din Iltutmuşyň ýanyna Delä ilçileri ugradypdyr. Emma bu ilçileriň tabyn edilişi barada taryhçy hiç hili maglumatlar bermeýär. Emma Tulguç şasynyň gozgalaň baradaky habary ony gelen ýoly bilen yza gaýtarmagy ýüregine düwür.

1222-nji ýylyň güýzünde Çingiz han Amyderýany geçip gyşyny Samarkantda geçiripdir. 1223-nji ýylda ol gündogara tarap ýöräpdir we Bulanbaşy düzlüginde gurultaý geçiripdir. Mongollar tomsuny bu düzlükde geçiripdirler. 1223-nji ýylyň başynda Çingiz han Syrderýany hem geçipdir.

Reşid ed-diniň we Ýuan-çao-bi-siniň maglumatlaryna görä Çingiz han Mongoliýa 1225-nji ýylda dolanyp barypdyr.

Çingiz han günbatar ýurtlaryny doly eýelemezde yza dolanypdyr. Onuň ogullary, Juçiden galany, gündogara dolanypdyrlar. Juçi özüne berlen ýerlerini Merkeze bagly bolman dolandyrmak islegi ataly-ogluň arasynda oňsuksyzlyga ýetipdir. Juçi öz egindeşlerine Çingiz hanyň aklyny ýitirendigini we ony öz döwründe öldürmek isleýändigini bildiripdir. Bu gürrüňleri eşiden Çagataý atasyna ýetiripdir. Ol hem öz gezeginde Juçini awy berip öldürmekligi tabşyrypdyr. Ata we ogluň arasyndaky oňsuksyzlyk baradaky maglumaty Reşid ed-din berýär. Reşid ed-dine görä Juça demirgazyk ýerlerini eýelemeklik tabşyrylypdyr. Emma ol ýarawsyzlygy sebäpli ýörişe gidip bilmejegini bildiripdir. Günbatara gelen mongollaryň biri Juçini aw döwründe görenligini habar beripdir. Bu habary alan Çingiz han ogluň özüne boýun bolandygyndan ýüz döndürýändigini kanagatyna gelip Çagataýy we Ugedeyi onuň garşysyna ugradypdyr. Emma bular ugramazdan ozal Juçiniň aradan çykanlygy baradaky habar gelip ýetipdir. Juçiniň haçan ýogalandygy barada anyk maglumatlar bolmasa hem soňraky çeşmelerde onuň atasyndan alty aý öň ýagny 1227-nji ýylyň Baýdak aýynda ýogalanlygy aýdylýar.

Çingiz han 1227-nji ýylyň Alp Arslan aýynda 72 ýaşynda aradan çykýar. Ol öz nesillerine eýelenen ummasyz ýerlerden başga onuň dolandyryş düzgünlerini hem miras goýupdyr.

§4. Hulagu hanyň Eýrana ýörişi. Eýran Hulagular döwletiniň düzüminde

XII-XIII asyrda aýry-aýry feodal mülkleriniň arasyndaky göreş we olaryň içinde atabeg maşgalalarynyň talaplary ýagdaýy hasda çylşyrymlaşdyrypdyr.

1220-nji ýylda Çingiz hanyň leşgerleri Jebe we Subetey hanlygy ýolbnaşçylygynda Eýrana çozup girdi. Bu goşun Horezim Mazanderan we başgada demirgazyk Eýran şäherleriniň üsti bilen Zanowkazil geçipdir we Derbent geçelgesinden aşyp, Halka derýasyan barýan we esasy güýçlere goşulýar.

Mongol basybaljylarynyň bir topary Töli hanyň ýolbaşçylygynda Horezim şäherini basyp alýar. Köp şäherler ýumrulýar we ýykylýar. Mysal üçin Nişapur ýeri tekizlenip arpa ekilýar. Bu ýerde mongollar güýçli garşylyga duş gelýär. Mongollar 1231-nji ýylda Töwrizi 1237-nji ýylda Ispihany boýun egdirýärler.

Eýran doly suratdsa 1253-1256-njy ýyllarda Hulagu hanyň göreşinden soň mongollar tarapyndan basylyp alynýar. Şol ýörüşiň netijesinde mongollar Alamut galasyny hem basyp alýarlar we ismailitleri derbi dagan edýä. 1261-nji ýylda Hulagy Ilhan unwanyny kabul edýär. Eýran topragynda mongol agalygynyň dikeldilmegi bu ýrduň öndürüji güýçleriniň peselmegine getirdi. Mongollar köp ilaty gurýarlar. Köp hünärmenleri gullara öwürýärler. Mongollar daýhanlary talamagy iň ýokary ýollaryny agtaryp tapdylar. Salgyt ýygnamakda eden etdilikdi.

Mongollaryň arasynda aýratyn hakykaty peýdalanmagyň bir topar boluplyk ol hem tarhanlar. Olar dokuz gezek sud edilipdir. Oljany hiç kim bilen paýlaşmandyrlar. Salgyt tölemändirler.

Halga döwletiniň ýer eýeçiliginiň birnäçe görnüşleri bolupdyr. Diwany (döwlet ýerleri) inju (han maşgalanyň ýerleri) mülk ikta we başgalar.

Soňra hulagularyň yslam dini kabul etmegi ýerli Eýran emeldarlary hem ruhanylary bilen ýakynlaşmagy netijesinde ýerli feodal baýlar öz ellerinde örän köp baýlygy jemlediler. Onuň üstesine Wakf emlägi (esasn ekilýän ýerden Kerwensaraýlardan hünärmentçilik kärhanalaryndan hem dükanlaryndan ybarat bolan) iň gurply edaralaryň birine öwrülýär.

Eýran emeldarlary mongol agalyk ediji gatlagynyň yslamy kabul etmegi şerti bilen Ilhan häkimýetini berkitmek we türk mongol çarwa begleriniň döwleti ýumurmak bilen baglansykly Separafist hereketleriniň önüni almak isläpdirler.

Döwlet hat gatnadyjy gullugyny döredip, poçta harajatlaryny öz üstüne alýar.

Gazan hanyň permany boýunça ekine ýaramly taşlanan ýerleri ekmäge rugsat bermek we ol ýeri işleýänlere salgyt ýeňilliklerini bermek salgytdan we hünärmentçilikden söwdadan alynýan tamga salgydyny azaltmak, aýry-aýry ýerlerde wagtlaýyn ýatyrnak barada perman çykarylýar. 1203-nji ýylyň Permany boýunça mongol goşunlaryna mirasa geçmek hukugy bilen iktaý ýerleri paýlanýar. Bu iktalar mülükleriň başlyklaryna berilýär. Soňra ýüzlüklere we onluklara paýlanýar. Ikta eýeleri goşun gullugyny ýerine ýetirmäge we ýerleriň işlenişine jogap beripdirler.

Gazan hanyň permany bilen ussahanda gul zähmeti gadan edilipdir.

Ýeke täk pul birligi gizirilipdir (bir derhe 2, 5 gram küşe barabar) bolupdyr. Ýeke täk uzynlyk we agram birlikleri gizirilipdir. Suwaryş desgalarynyň gurluşugyna köp serişde goýberilipdir emma bu çäreler diňe bölek-bücek ýerine ýetirilipdir. XIV-asyryň 30-njy ýyllaryndan başlap döwlet çöküp ugrapdyr we özara feodal uruşlar zerarly bir topar

özbaşdak beglikler emele gelipdir. Mazatlariler (1333-1393) farsada we günorta welaýatlarda Jelaýylar (1340-1410) Bagdatda, çopanlar (1344-1356) Töwrüzde we başgalar 1337-nji ýylda günbatar welaýatlarda Serwedarlar hereketi başlanypdyr. Soňra bu ýerler Teýmir tarapyndan basylyp alynýar (1380-1393) 1383-nji ýylda Sebsewarda gozgalaň turýar. Bu gozgalaň Teýmir Tarapyndan basylyp ýatyrylypdyr. 2-müň adam diriligine gurulýan jaýyň diwarlaryna basylypdyr. 1387-nji ýylda Jelehanda halk gozgalaňlary basylyp ýatyrylypdyr. 70-mün adamyň kellesinden minara gurulupdyr.

Teýmir älemde ölerden soň onuň nebereleriniň arasynda özrara göreş başlanypdyr.

Şeýle şertlerde Eýranyň demirgazyk günbatarynda çarwa türkmenleriniň Garagoýunly döwleti emele gelipdir.

Emele gelen ýagdaýda köp sanly dini akymlyry baýdagy, astynda halk hereketi ýokary göterilýär. Olaryň arasynda “harpçylar” özlerini rudikal çagyryşlar bilen tapawutlanypdyr.

Soňra günorta günbatarda Muhammet Muşaşanyň ýolbaşçylygynda halk hereketi bolup geçýär. (1441) Ol öz çykyşlarynda basym Mähtiniň peýda boljakdygyny ýer ýüzünde adalatyň we deňligiň berjaý boljakdygyny aýdýar. Muhammet Hunneýza bilen Şufteriň aralygynda ýaşayan arap taýpalaryny birleşdirip, teokratik döwlet gurýar. Şeýle şertlerde XV asyryň ahyrynda Sefewi maşgalasy ýokary göterilip ugraýar. Olar öz keramatly gelip çykyşlaryna daýanyp, çarwa türkmen taýpalarynyň kömegi bilen häkimýeti eline alýarlar. 1502-nji ýylda Ysmaýyl Eýran tagtyna çykýar.

X-XV asyrlarda Eýran medenýeti ýokary derejä göterilipdir. Bu ýerde Ibn Sina (980-1097), Biruni (973-1050), O.Haýyam , Nasyr Adalin Tusi (1201-1272) ýaly alymlar ýaşap geçipdir.

Soltaniýyl şäherinde Uljaýtu hanyň sekiz gyraňly Türbesi gurulupdyr.

VIII asyrda miniutýura eserleri täzeden janlanyp ajaýyp eserler döräpdir. Çeper eserler gülläp ösüpdür. Firolof, O. Haýýam, Sadi , Hafizi, Jamy ýaly şahyrlar ýaşapdyr we döredipdir.

IV. BAP   XIV-XVIII ASYRLARYŇ EÝRAN TARYHY

§1. Dwrüň çşmeleri. Teýmirileriň köşk taryhçylarynyň işleri.

Berlen döwürde pars taryhnamasy köp sanly awtorlaryň eserleri bilen görkezilen. Olardan kábiri Reşid-ed-din Hemedana meñzejek bolupdyrlar.

Öňi bilen XV asyr Hyratda Teýmir soltanlarynyň köşgünde peýda bolan köşk taryhnamasynyň mekdebini bellemek gerek. Bu mekdebiň wekilleri, köşk taryhnamaçylary Nyzam-ed-din Şamy (asly şamly) we Şeref-ed-din Ýezdi bolupdyr. Olar resmi tabşyryklar boýunça Teýmiriň dolandyryşy we basypalyşlarynyň taryhy boýunça işleri düzüpdirlər. Şamyniň işi 1404-nji ýylda Ýezdiniň işi 1424 ý. tamamlanypdyr, iki iş hem bir atlandyryşda “Zafar-nama” (“Ýeňiş kitaby”) ady bilen ýazylypdyr. Bu iki iş hem bize gelip ýetmedik resmi ilki başdaky çeşmeler esasynda düzülen, hemde Teýmiriň we onuň töweregindäkileriň şahsyýetini ideallaşdyrylan görnüşde suratlandyryr. Muňa garamazdan bu iki iş Eýranyň XIV as.ah-XV as. baş. taryhy boýunça gymmatly çeşmeler bolup durýar. Ýezdiniň işine, Eýranyň we Merkezi Aziýanyň Çingiz hanyň döwründen Teýmire çenli taryhynyň beýany bilen giriş goşyulypdyr (diňe bir golýazmalar saklanypdyr). Şamynyň işi ýönekeý dilde Ýezdiniň işi agyr we tagamsyz dilde ýazylypdyr.

1419 ý. töweregi ählumumy taryh boýunça W.W.Bartold tarapyndan açylan we şertli “Isgenderiň ononimi” diýilip atlandyrylýan eser düzülipdir, ol parsyň namestnigi, Teýmiriň agtygy şazada Isgender üçin ýazylypdyr. Gijiräk eseriň awtorynyň anyklanypdyr. Muin ed-din Natanzi. Onuň işi esasan bize gelip ýetmedik türk dili ilkinji çeşmä esaslanýar. Natanziniň işinde köp türk we mongol sözleri bar, türk dilli

çarwalaryň täsiri duýulýar. Işde mongol döwletleriniň we Teýmiriň imperiýasynyň harby we diplomatik taryhy beýan edilen.

Teýmirler taryhnamasynyň in görnükli wekili Hafiz-i Abru bolupdyr. Ol Teýmiriň, soňra onuň ogly soltan Şahruhyň gullugynda durupdyr, soňkynyň köşgünde Hyratda hem öň işlerini ýazypdyr. (1430 ý aradan çykypdyr) Hafiz-i Abru: a) 1420 ý. taryhy ekskursly we ykdysady häsiýetli baý maglumatly XV as. baş. Eýranyň we beýleki ýakyn Gündogar ýurtlarynyň iki tomluk doly geografiki beýanyny: bu gymmatly çeşme bize doly däl düzümde wed az sanly golýazmalarda ýetdi; b) Tabarynyň pars terjimesinden we Reşid-ed-diniň hem-de Nyzam-ed-din Şamynyň taryhy işlerinden durýan “Mejmu’e” (“Ýygyndy”) atly taryhy göçürmäni; c) dört tomda “Majma ad-Tawarih” (“ýylýazgylarynyň ýygyndysy; hem-de “Jubdat at tawarih” – “Ýylýazgylarynyň maňyzy” ady bilen belli) atly ählumumy taryh boýunça uly taryh iş düzüpdir. Hafiz-i Abrunyň eserleri ýönekeý dili, ilki başky çeşmeleri giň peýdalanýanlygy, beýanyň dogrulygy, sosial-ykdysady häsiýetli maglumatlaryň gyzyklylygy bilen tapawutlanýar.

Hafiz-i Abrunyň yzyny dowam etdiriji Abd-ar-rezzak Samarkandy (1413-1482 ý) bolupdyr. Ol ilki tomluk göwrümlü “Matla-as sadaýn wa majma-al-bahraýn” atly taryhy işi düzüpdir. Bu eseriň 1426 ý. çenli wakalarynyň beýany, Hafiz-i Abrunyň “Majma-at-tawarih” işine esaslanýan göçürme bolup durýar, galan bölegi bolsa (1470 ý. çenli) asyl nusgalyk häsiýetini göterýär. Abd-ar-rezzak Samarkandynyň işi sosial-ykdysady häsiýetli maglumatlaryň, senanamalaryň ýagty beýany bilen tapawutlanýar. Bu gymmatly eser Pakistanda (iki tomy) neşir edildi.

Özüniň 1442 ý. “Mujmal-i Faşihi” atly taryhy işni teýmirler soltany Şahruha begyşlanan Fasihi Hafsly hem şol mekdebe degişli bolupdyr. Bu iş gornüşi boýunça hronika ýakyn, wakalar ýýyllar boýunça beriýär we diliniň ýönekeýligi

bilen tapawutlanýar. Bu çeşme wakalaryň hronologiýalarynyň dogrulygy hem-de XIV-XV as. şahyrlarynyň we syýasy işgärleriň terjimehallary we häsiýetnamalary mynasybetli gymmatly bolup durýar. Fasihi bize gelip ýetmedik ilkinji çeşmeleri ulanypdyr.

2.Şol mekdebiň wekilerinden gündogarda, hem-de uzak wagt Ýewropada-da uly meşhurlykdan Mirhond lakamly, Muhammet ibn Hawendşa (1433-1498 ý) peýdalanyndyr. Ol Hyratda beýik gadymy özbek şahyry we teýmirler soltany Huseýin Baýkarynyň weziri-Alişir Nowaýy tarapyndan döredilen edebiýat-alymlar toparyna degişli bolupdyr. Mirhand “ählumumy taryh” boýunça “Rauzat-as-safa” (“arassalyk bagy”) atly sekiz tomluk, girişli we netijeli, iri göwrümlü işin awtory.

XV as. II ýarymynyň wakalaryny beýan edýän diňe VI tomuň bir bölegi we VII tom, biz üçin asyl nusga we ilkinji çeşme bolup durýar, galan tomlary-köp sanly irki ilkinji pars we arap çeşmelere esaslanýan göçürmedir. Ýöne maglumatyň hakykylygy we maglumatlaryň dogrulygy boýunça Mirhan Hatiz-i Abrn we Abd-ar-rezzak Samarkandydan köp aşakda durýar.

Mirhondyň işi doly göwrümde gündogarda pars asyl nusgada-da we urk terjimede-de köp neşirleri geçirdi. Ýewropada-da Mirhondyň işiniň diňe aýratyn bölümleri özi hem göçürme we az gymmatly. Ilkinji tomlaryndan neşir edilipdir. IX as. haçanda Ýewropada bu neşirler çykarylýarka Mirhondyň işiniň göçürme häsiýetli entek anyklanylanokdy. Gijiräk bu anyklanandan soň, Mirhondyň işiniň ilkinji çeşmeleri neşir edilip başlapdyr, Mirhondyň işiniň özi indi ähmiýetini ýitiripdir (V-VII tomlardan başga).

Mirhondyň yzyny dowam etdirijisi onuň agtygy Alişir Nowaýynyň edebiýat toparyna degişli bolan Hondemir hususan Gyýas-ed-din Huseýni (1475-1536 ý) bolupdyr. Teýmirler döwletiniň çarwa özbekler tarapyndan dargadylmagyndan soň,

Hondemir bir wagtynda Eýranda Sefewiler nesil şalygyny esaslandyryjy şa Ysmaýyl I gullugynda bolupdyr, ömrüniň ahyrynda bolsa Hindistanda, “Beýik mogollar” imperiýasyny esaslandyryjy Baburyň köşgünde ýaşapdyr, şol ýerde hem ölüpdür. “Rawzat-as-safadyň” VII tomuny tamamlamakdan başga-da, Hondemir uly bölegi boýunça göçürme we diňe III tomuň bir bölegi asyl nusga bolan, “ählumumy taryh” boýunça “Habib-as-siýýat” (“ömrü beýanlaryň dosty”) atly üç tomluk ýygynyndynyň awtory bolupdyr. Işde timuridlere we sefewidlere garşy garaýyş geçirilen. Beýan etme 1524 ý. çenli ýetirilen. Bu XV as. ah- XVI as. baş. Eýranyň taryhy boýunça esasy çeşmeleriň biridir. Hondeminiň beýleki işi – “Haulat-as-siýýar” esasan “rauzat-as-Safanyň” gysgaldylan görnüşi bolup durýar.

Akgoýunly döwletiniň taryhy üçin, Mirhondyň we Hondemiriň işlerinden başga-da, XV asyryň II ýarymynyň awtorlarynyň işleri-Abdullah al-Bagdadi al-Giýasiniň “Tarih-i Giýasi” we Fazlullah ibn Rubihanyň “Tarih-i Amani” hronikalary uly ähmiýeti eýelenýär.

Hyratda “Tazkirat-aş-şu aranyň” (“Şahyrlar barada ýadygärlik ýazgy”) awtory döwletşä hem ýaşapdyr bu iş pars şahyrlarynyň terjimehallarynyň ýygynyndysy. Döwletşä senenamalarda we faktlarda örän ýalňyşdyr we ynamsyzdyr, onuň deregine onuň kitabynda sosial-hojalyk babatda köp maglumatlar berilen.

Özüniň syýasy gönükdirilmesi boýunça ähli sanalan taryhçylar diýen ýaly, kemkäs derejede Teýmirler imperiýasynyň tarapdarlary bolupdyrlar, olar teýmirler soltanlarynyň syýasatyny bezäpdirler. Olaryň duşmanlaryny bolsa garalapdyrlar. Bu taryhçylardan degişlilikde obýektiw häsiýetleri Hafiz-i Abru we Abd-ar-rezzak Samarkandydyr.

Şeýle-de aýratyn welaýatlaryň we şäherleriň taryhy boýunça işleri ýazan, pars taryhnamasynyň wekilleri hem agzamak gerek. Olardan “Rauzat al-jannat fi-tarih medinat al-Hyrat” (“Hyrat şäheriniň taryhyndaky jennet bagy”) atly işiň

awtory Muin-ed-din Isfizari, bu işde-Hyrat şäheriniň we onuň welaýatlarynyň 1470 ý. çenli ýetirilen neşir edilmedik taryhy bilen, uly bölegi göçürme (Seýfi Herewiniň “Hytadyň taryhy” we beýleki çeşmelere esaslanyp) we diňe soňky bölümi asyl nusgadyr: şeýle hem Isfizariniň işinde Hyrat welaýatynyň XV asyryň geografiki beýany bar; 1476 ý. çenli ýetirilen “Tarih-i Tabarystan wa Ruýýan wa Mazendaran” we “tarih-i bilýan wa Deýlemistan” işlerin awtory jahir-ed-din Maraşi iň uly ähmiýeti eýeleýär.

Berlen döwürde Hafiz-i Abrunyň agzalan işinden başga iri görwürmlü geografiki eserler bolmandyr.

Resminama çeşmelerden: 1361 ý töweregi jelaýarlar galatany Uweýs Muhammet ibn Hinduşa Hahçewanyň dolandyryşynda düzülen-“Dastur al-kitab fitaýn al-maratib” resmi resminamalaryň ýygynyndysyny bellemek gerek. Ýygynyda soltanyň dürli çinlere we wassallara hatlaryň, ýerlere bellemek we eýeçilige bermek barada soltan şahadatnamalaryň, salgytlaryň ýygnaýyşy barada we salgyt çäklendirilmeleri barada, raýatlaryň arzalarynyň we başga nusgalaryny getirilýär. Şeýle hem resminama çeşmelerine W.W.Bartold tarapyndan açylan XV-XVI asyra degişli resminamalaryň ýygynyndysy inşaa-ýyllyklar, gowşurulan şahadatnamalar we başgalar degişlidir.

Ýokarda seredilen ähli eserler, aýdylyşy ýaly, pars dilinde, ýöne köplenç arap ady bilen ýazylan. XIV asyrlar Eýranda, eýýäm arap dili taryhy edebiýatyndan pars dili tarapyndan doly çykarylady.

Berlen döwür üçin XV asyrdaky Eýranyň taryhy boýunça möhüm çeşme ähmiýetli bolan diňe bir arap dilindäki iş bellemek bolar. Teýmiriň goşunlary tarapyndan ýesir alnan we köp wagt Samarkantda ýaşan, Damaskly Siriýa araby Ahmet ibn Arapşa (1388-1450 töweregi) arapça – “Ajaib al-makdur fi-ahbar Teýmir” (“Чудеса предопределения в известиях о Тимуре”) – Teýmiriň dolandyryşynyň taryhy boýunça iş

ýazypdyr. Ibn Arabşa Şeref-ed-din Ýezdi we Teýmiriň beýleki taryhçynamalarynyň garanynda Teýmire we onuň daşary we içerki syýasatyna duşmançylykly garaýar, we onuň işinden peýdalanmaklyk öwrenijilere Teýmiriň taryhyna kritiki garamaga mümkinçilik berýär. Ibn Arabşanyň işiniň esasy ähmiýeti şundadyr.

Eýranyň taryhy üçin ermeni taryhçylaryndan «Langteýmiriň («Teýmir we onuň nesilleriniň taryhy») işi awtory Towma Mesopesi (Tomy Mesopely, XV as.) möhümdir. Onda Teýmiriň we onuň ogly Şahruhyň dolandyryşynyň garaşsyz traktowkasy berlen we Günbatar Eýranyň taryhy boýunça birnäçe maglumatlar getirilen.

Ýewropa syýahatçylarynyň habarlaryndan – Eýranyň üsti bilen Samarkande Teýmiriň köşgüne baran (1403-1405 ý.ý.) kastiliýaly (Ispaniýada) ilçi Kawihonyň hem-de Günbatar Eýranyň we Häzerebegjanyň hökümdary Uzyn Hasan Akgoýunlynyň köşgündäki wenesian işçileri Katerino Jeni (1471-1473 ý.ý.), Josafat Barboro (1471-1478 ý.ý.) Amwroseý Kontariniň (1474-1476 ý.ý.) ýazgylary, syýahatlarynyň beýany gymmatly çeşmelik ähmiýete eýedir. Bu ähli ýazgylarda XV asyrdaky Eýranyň ykdysady we sosial gatnaşyklary hakynda maglumatlar berilýär.

Şeýle hem Twerli rus täjiri Afanasiý Nikitiniň ýazgylary – «Üç deňiz aňyrsyna syýasat» işi uly ähmiýetli bolup durýar, ol Häzerebegjanda, Eýranda, Hindistanda we Tursiýada (1466-1472 ý.ý.) bolup görükdir. Eýranda Afanasiýa Nikitin 1467-1469 ý.ý. (Amul, Kaşan, Ýezd, Kerman, Ormuz şäherlerinde) we 1472 ý. (yzyna Hindistandan, Ormuz, Şiraz, Ýezd, Isfahan, Kum, Soltaniýe we Tabriziň üstünden geçýän ýollar bilen gaýdýar) bolupdyr. Afanasiý Nikitiniň beýany örän gysylan, ýöne dogrulygy we gymmat materiallaryň köplügi bilen tapawutlanýar. Afanasiý Nikitin – Eýran we goňşy ýurtlar boýunça syýahaty beýan eden ilkinji rus, ol türk we pars dillerinde oňat gürläp bilipdir.

§2. Sefewileriň döwrüne degişli taryhy çeşmeler.

XVI asyryň soňky ýüzýyllyklar pars dilindäki taryhy eserlere örän baýdyr. Esasan bu Sefewi taryhy gönükdirmesi bolan köşk taryhnamaçylarynyň döredijiligidir.

Sefewiler döwletiniň döreşiniň wagty üçin (XV asyryň ahylary XVI asyryň başy) iň möhüm pars çeşmeleri: anonim “Tarih – şah Ismail-i Sefewi” we Hondemiz (1475-1536 ý.ý.) trapyndan ýazylan ähliumumy taryh boýunça Habib as-siýýar” (“Ömürbeýanlaryň dosty”) atly uly işiň III tomynyň dördünji bölümi bolup durýar. Bu iki iş hem Sefewileriň tarapdarlarynyň garaýyşlary bilen ýazylan. Faktlaryň baýlygy boýunça Hondemiriň işi iň möhümlileriň biri.

Ýahýa Kazwini (1481-1555) dört bölümden (kysm) ybarat bolan, “Kulub at tawarih” (“Ýylýazgylaryň ýüregi”) ähliumumy taryh görnüşli işi düzüpdir, olardan soňky bölüm Ysmaýyl şa I dolandyryşyna bagyşlanypdyr. İş örän gysylan emma maglumata örän baý. Bu iş Ýewropada meşhur bolan we Günbatar Ýewropa dillerine terjime edilen ilkinji taryhy eserdir.

Hurşah ibn Kubad al-Huseýn, pars, köp wagt Hindistanda ýaşan we şol ýerde Ahmet Nogarda dolandyran nyzamşalaryň nesişalygynyň gullugynda durupdyr. Öz soltanynyň ilçisi hökmünde Hurşaf 1546 –njy ýylda Eýrana gelýär we şol ýerde köp wagtlyk gelýär. Ol 1565-nji ýylda Hindistanda aradan çykypdyr. Hurşaf “ Tarihi ilçî – ýi Nyzamşah” (Nyzamşanyň ilçisiniň taryhy) atly ähliumumy taryh görnüşde uly taryhy işi düzdi. İş VI bölüme (makala) bölünen; XVI asyryň I ýarymynyň wakalaryny VI bölümde beýan edipdir.

“Tazkir-i şah Tahmasp” şa Tahmasp I-niň dolandyran döwriň wakalary barada ýadygärlik ýazgy, onuň düzülişini günbatar Eýrany öwrenijiler (Teýfel, Horn, çap edilen teksti nemis terjimesi “Tazkire”) onuň özüne degişli edýärler. Rus

eýrany öwreniji W.A. Żukowskiý, Hornyň neşirini inkär etmek bilen çykyş edip “Tazkiriniň” Peterburg golýazmasynyň syny esasynda bu eser Şa Tahmaspyň ýatlamalary ýa-da gündeligi däl-de, bu şanyň 1561-nji ýylda Eýrana gelen türk ilçileri bilen gürründeşliginiň beýanydygyny subut etdi. “Tazkiredede” Sefewi – Osman gatnaşyklary bilen baglanyşykly wakalar beýan edilen.

Horndan başga “Tazkiriniň” teksti XIX asyryň belli pars alymy Muhammet Hasan –Han Marageý Sani – ad- Dowle tarapyndan neşir edildi. (1885-nji ýyl)

Kazwinli kazy Ahmet ibn Muhammet al-Gafary al-Kazwini, Kanuny öwreniji we taryhçy iki taryhy eserini awtory bolup durýar. “Nigaristana” (Surat galereýasy) Musulman Gundogaryň dürli nesişalygyna degişli we beýleki çeşmelerde bolmadyk birnäçe maglumatlary düzuminde bolan, 300-den gowrak hekaýalaryň we taryhy degişmeleriniň ýygyndysy we “Nusahi Jehanariý” (Dünýäni bezeýjiniň taryhy) 1564-1565 ý. çenli ýetirlen ähliumumy taryhy görnüşli eserdir.

Gaffariniň “Nigaristany” golýazmalaryň uly mukdarynda saklanyp galypdyr.

Pudak Kazwini 1576-njy ýyla çenli ýetirlen ähliumumy taryh boýunça “Jawahir al-Ahbar” (habarlaryň düri.) atly gysylan kiçi görümlü işi düzüpdir. Asyl nusgalyk jäsiýetini diňe Sefewiler nesişalygyndan bolan iki şanyň dolandyryşyna bagyşlanan soňky bölüm göterýär. Iş ýeke-täk golýazmada saklanyp galypdyr.

Eýranyň we golaý ýurtlaryň XVI asyr taryhy boýunça in möhüm çeşmeleriniň biri türkmen belli emir Gyzylbaş rumly taýpasyndan bolan Hasan beg Rumlynyň ähliumumy taryhy boýunça işi bolup durýar. Onuň işi pars dilinde emma arap sözbaşysy bilen “Ahsan at-Tawarih” (ýylýazgylaryň in oňady), XII uly jiltde jemlenipdir. Emma olardan bize diňe XI-XII jiltleri (1405-1493 we 1494-1578 ýý. wakalarynyň beýany) gelip ýetdi. Hasan beg Rumlynyň işi ýönekeý dilde ýazylan,

beýan etme jikme-jikme ýyllar boýunça berlen her ýylyň astynda, şol sanda aýyrlan syýasy işgärleriň, derwüşleriň, alymlaryň we şahyrlaryň terjimehallary barada gymmatly baha ýetip bolmajak maglumatlar berlen. Işde Eýranyň aýrattyn welaýatlarynyň içerki taryhy barada, halk gozgalaňlary hem-de Eýrandaky çarwa taýpalary barada, ýer haklary we ş.m. köp maglumatlar berilen.

XVI asyrdan Eýranyň kürt halkynyň we golay ýurtlaryň taryhy boýunça Şeref han Bitlisiniň “Şeref nama” işi möhüm çeşme bolup durýar. Ýazar kürt, öz döwründe Günorta Ermenistandaky Bidlis (Bitlis) welaýatynyň emeldary bolan, emirlikleri osman Tursiýasy tarapyndan alnan, Eýrana göçen ruzeki kürt çarwa taýpasynyň mirasdüşer Serdarlarynyň neslinden bolupdyr. Şeref han Eýranda Sefewiler köşgünde doglupdyr we terbiýelenipdir hem köp ýyl olara gulluk edipdir.

Eýranda XVI asyryň 80-nji ýyllarynda özara dawalary Şeref-hany Tursiýanyň gullugyna geçmeklige iteryär, olardan ol ýöne öz miras emirligi-Bidlisi alypdyr. Şol ýerlerde ol özüniň 1596 ý. özüniň “Şeref-nama” iki tom atly uly işini düzüpdir. Birinji tom kürt çarwa taýpalarynyň we kürt nesilşalygynyň taryhyny, hem-de Bidlis emirliginiň jikme-jik geografiki beýanyny we taryhyny, ikinji tom bolsa, 1290-njy ýyl aralygynda Eýranda, Tursiýada, Merkezi Aziýada bolup geçen wakalaryň jikme-jik beýan edilen, bu ýerde asyl nusgalyk maglumatlar köp, hususan beýleki çeşmelerde bolmadyk Eýranyň içerki taryhy baradaky maglumatlar. Işde Eýranyň we Kürdüştanyň feodal gatnaşyklary barada, salgyt ulgamy barada maglumatlar berilen.

Sanalanlardan başga, XVI asyrdan, dogry biz üçin öz ähmiýetli bolan birnäçe beýleki taryhy bolan taryhy eserler hem ýazypdyr.

XV asyrdan Eýranyň taryhynyň, hususan onuň syýasy ösüşine, döwlet gurluşyny we maliýesini, hem-de Sefewid döwletiniň daşary syýasy taryhyny öwrenmeklik üçin ýewropa

artykmaçlykda italýan täjirleriniň, syýahatçylarynyň we diplomatlarynyň ýazgylary uly ähmiýete eýedir.

Eýranyň XV asyrdan we XVI asyryň aralygynda daşary syýasy we içerki taryhy üçin weniýan hronikaçysy Marino Sunitanyň 1496 ý. başynda 1533 ý. Ruhnama aýna çenli resmi diplomatik resminamalaryň we habarlaryň esasynda gündünden ýöreden jikme-jik dünýä syýasatynyň ýazgylary, “gündelikleri” (Diýariýi) möhüm çeşme bolup durýar. Beýleki ýewropa awtorlaryndan Eýranyň ykdysadyýeti we içerki gurluşy barada maglumatlara näbelli weniýaly täjir (1514, onda Tawriz şäheriniň jikme-jik beýany), weniýalylylar, inlis täjirleri Jenkinson (1561 ý), Jonson (1565-1566 ýý), Deket (1568-1574 ýý) we beýlekiler berýär. XVI-XVII asyrlarda Moskwa Rusy bilen Eýranyň diplomatik we söwda gatnaşyklarynyň ýadygärlikleri XIX asyryň ahyrlarynda rus gündogar şynasy N.I.Wesellowskiý tarapyndan neşir edildi (üç tomy).

2.XVII asyrdan Eýranyň taryhy boýunça pars dilli taryhy eserler örän köp (aýratyn welaýatlaryň taryhy boýunça işleri we “ählumumy taryh” görnüşli eserleri hasaplanyňda, 25 gowrak). Bu işleriň uly bölegi neşir edilmedik, terjime edilmedik we az öwrenilen. Berlen bapda diňe in möhüm çeşmeler bellenen

Şa Abbas I-niň dolandyran döwründe Eýranyň taryhy boýunça beýleki işlerden: Münejim (astrolog) Jelal-ed-din Muhammet Ýezdiniň 1571-nji ýyldan 1611 ý. çenli döwri öz içine alýan “tarih-i Abbasy” (“Abbasyň taryhy”), we Mürze beg Junabadiniň Sefewileriň dolandyryşyndan başlap şa Abbas I ölümüne çenli Eýranyň taryhy “Rauzat as-sefewiýe” (“sefewileriň bagy”) işi uly ähmiýete eýedir.

Muhammet Masum ibn Hojagi Isfahani şa Safiniň dolandyryşynyň (1629-1642 ýý) taryhy düzüpdür. Bu işiň diňe iki golýazmasy mälim.

Muhammet Taryh Wahid, şa Abbas II-niň köşk taryhnamaçysy 1656 ý. çenli ýetirilen “tarih-i şah Abbasi-Sani”

(“Şa Abbas II-niň taryhy”) atly, onuň şalygynyň hronikasyny düzüpdir. Awtoryň esasy ünsi köşk ýaşayşyny, söweşleri we başga beýan etmeklige gönükdirilipdir, ýöne işiň dürli ýerlerinde ýer haky, salgyt syýasaty we başgalar barada köp gyzykly maglumatlar berilen.

Muhammet Ýusup Kazwini Walih, öňki Kazwininiň dogany, şa habarna-malaryny düzüji “ählumumy taryh”, boýunça ägirt uly işiň awtory bolupdyr-“Hud-i Barin” (“Jennet”). Iş sekiz tomdan durýar (“Rauze” “Jennet”), olardan öňki sefewiler döwründe Eýranyň taryhyny berýär. Iş 1667-1668 ý. çenli ýetirilen. Tekstiň doly neşiri ýok, diňe 1938 ýylda pars taryhçysy Suheyli Hamsari Muhammet Ýusufyň işiň VIII tomunyň altynjy bölümini çap etdi, onda şa Sefiniň dolandyryşynyň (1634-1642 ýý) taryhynyň tamamlanyşy berlen.

Şeýh Huseýin ibn Şeýh Abdal Zahidi, Sefewiler nesil şalygynyň asly Şeýh Sefi-ed-diniň mugallymy, Sufi-derwüş Şeýhi Zahid Gilyanyň (1300 ý. aradan çykdy) nesli, eýýäm garrançagynda, Süleýman şanyň dolandyryşynda (1666-1894 ýý), “Silsilat an-nasab-i Sefewiye” (“Sefewileriniň maşgalasynyň nesil daragty”) atly Şeýh Sefi-ed-diniň terjimehalyny we sefewileriň giniologiasyny düzüpdir. Şeýh Sefi-ed-din baradaky terjimehal maglumatlar XIV asyryň II ýarymynda derwüş Ibn Bazzaz tarapyndan düzülen “Safwat assefa” (“arassalygyň arassalygy”) ýazgysyndan we beýleki çeşmelerden alnan. “Silsilat-an-nasabyň” esasy gymmatlygy onda 1488-1600 ýý. ýer eýeçiligine we salgyt ulgamyna degişli berlen şahadatnamalaryň nusgalarynyň getirilmegi hem-de sefewileriň ardebil metjidiniň XVII asyryň mutawilliýesi bolan Şeýh Abdal Jahidiň hojalyk işine degişli nusgalaryň getirilmegidir.

XVII asyryň II ýarymy XVIII asyryň başy üçin Muhammet muhsiniň “Jubdat-at-tawarih” (“ýyl ýazgylarynyň maňzy”) atly uly işi möhümdir. Bu iş XIX asyryň başlarynda

iňlis taryhçysy Molkalmy “parsyň taryhy” üçin esasy çeşme bolup gulluk edipdir.

Aýratyn ýerleriň taryhy boýunça XVII asyrlarda eserlerinden Gilýanda şa gullugynda duran we “tarih-i gilýan”- 1517 ýyldan 1629 ý. çenli Gilýanyň taryhy boýunça iş düzen Abd-al-faltah Fumeniniň işi uly gymmatlyga eýe bolup durýar. Bu iş Gilýanyň ýerli taryhy boýunça hususan feodal gatnaşyklary boýunça köp maglumatlary özünde jemleýär. Furniniň şa maşgalasynyň ýerlerindäki dayhanlaryň Gilýandaky halk gozgalaňy baradaky jikme-jik ekskurs möhümlidir. Awtor sefewileriň tarapdary we halk hereketi barada örän duşmançylykly gürrüň berýär. Fumininiň şiniň pars teksti akad. B.Dom tarapyndan neşir edilen.

Golaýdaky ýyllarda ylmy barlag topara öň elýeterli bolmadyk “tazkirat al-muluk” (“şalar üçin ýadygärlik ýazgy”) arap atly pars çeşmesi girdi. Bu näbelli awtor tarapyndan düzülen sefewi dolandyryjlarynyň umumy düşündirişi. Eýsem, bu iş 1725 ý ýazylan hem bolsa, ol Eýranyň içerki taryhy boýunça XVII asyryň çeşmesi bolup durýar. Bu işiň Stambulda kitaphanasynda saklanan ýeketäk golýazmasy, birinji jahan urşundan soň, iňlis okupasion häkimýeti tarapyndan alnypdyr we Britan Muzeýine berilipdir.

“Tazkirat-at-muluk” baş bapdan durýar: 1) ruhy gullukçylar barada, 2) emirler hakynda (harby begzadalar barada), 3) mukarablar barada (köşk gullukçylary), 4) maliýe emeldarlary barada, 5) paýtagt Isfahan şäheriniň adminstrasiýasy hakynda. Bu çeşmäniň gymmatlygy onda döwlet gurluşy we onuň aýratyn ugurlary hem-de sefewileriň maliýesi barada ýeterlik doly göz-öňüne getirme berýär. Iş resmi resminamalaryň we arhiwleriň esasynda we awtoryň şahsy ýatlamalary boýunça düzülen.

Bu çeşmelerden başga, XVIII hem-de XVIII as. Eýranyň taryhy boýunça köp sanly resminama çeşmeleri hem

saklanypdyr (arhiw maglumatlary, şa namalary we beýleki resmi resminamalar).

XVII resmi resminamalara aýratyn ýygynyldardan, şa Abbas II döwründe Abbas I-niň dāp-dessurçysy (eşyk agasy) Reýde beg Iwagly tarapyndan düzülen “majymal-al-in-şa” (“Hatlaryň jemi”) ýygyny belläliň. Ýygyny II tomda durýar (Juz). Birinji özüde XI-XVI as. hökümdarlaryň hatlaryny, berlen şahadatnamalary we beýleki resminamalary saklaýar, ikinji-edil şonuň ýaly ýedi Sefewileriň döwriň resminamalary saklaýar.

Baý pars dilli sefewi resmi resminamalar Ermenistan döwlet saklawhanalarynda “Matenadaran” Ýerewan şäherinde we Gruziýanyň döwlet muzeýinde, Tibilistde saklanýar. Aýratyn pars dilli resmi resminamalary Taşkendiň, Bakunyň, Tibilisiniň we beýleki şäherleriň arhiw saklawhanalarynda saklanýar.

Sefewiler döwletiniň we Eýranyň XVII as. taryhy üçin ermeni çeşmeleri hem uly ähmiýetlidir. Olardan esasan eçmiadzin alym monahy Arakel Töwrizliniň (dawrežasi) 1662 ý. tamamlanan “Grik patmutýans” (“taryçylaryň kitaplary”) atly giň göwrümlü işi gymmatlydyr. Iş esasan golaý ýurtlaryň, hususan Azerbaýjanyň we pars Yragyň taryhy boýunça ekskurslar bilen, 1601 ýyldan 1662 ý. çenli sefewileriň hökümdarlygy astynda ermeni halkynyň taryhyna bagyşlanan. Awtor sosial-ykdysady häsiýetli köp faktlary, hem-de sefewi, şeýle-de osman Turkiýasynyň salgyt ulgamy barada habar berýär.

Ermeni Eçmiadzin ybadathanasynyň ýewropa ermeni koloniýalary bilen giň aragatnaşyklary mynasybetli, Arakel töwrizliniň işi eýýäm, 1069 ý. ermeni dilinde Amsterdamda çap edildi. Şeýle-de akad. M.Brosseniň fransuz terjimesi hem bar.

3. Eýranyň ýewropa ýurtlary bilen diplomatik we söwda aragatnaşyklarynyň giňeldilmegi bilen baglanşykda XVII asyrdan, Eýranda we oňa golaý ýurtlarda bolup gören ýewropa

syýahatçylarynyň, täjirleriniň, diplomatlaryň we hristiýan (kotolik) misionerleriniň örän köp ýazgylary saklanyp galypdyr. Bu ýazgylar Eýranyň ilatynyň ekerançylygyny ýagdaýyna, agrar gatnaşyklaryna, daýhanlaryň feodal boýun egijiligine, esasan şäherlere, haryt öndürjilige we söwdanyň beýanyna hem-de sefewi dolandyryş toparlaryna, diňe durmuşa we däbe degişli umumy giň göwrümlü maglumatlary berýärler. Esasy mazmunly ýazgylary düzenler: italýan Petrodella Walle (1617-1627 ýy) inlis Tomus Herbert (1627-1629), almanlar (nemes) Adam Oleari (1636-1638) we Engelbert Kempfer (1684-we indiki ý.) fransuzlar täjir Tawerniýe (J.B.Tawerniýe, XVIII as. 40-60 ýyllar) täjir Janşarden (J.Şarden, 1664-1670 we 1671-1677). katolik monarhlar missonerler Rafael Dýuman (Rafael Dýumans, Eýranda 50 ý gowrak boldy, 1645-1696) we P.Sansal (P.Sansel 1683-1691 ý) Rus täjirlerinden uly ähmiýete täjir A.F.Katowyň “Pars şalygyna gezelenç barada” ýazgylary eýe, hem-de XVII asyr rus diplomatlarynyň habarlary uly ähmiýete eýedir. Bu ähli ýazgylar neşir edilen.

XVII asyrdan Eýranyň käbir beýanlary dürli awtorlaryň we syýahatlarynyň ýazgylaryndan geçirmegini hödürleýärler. “Par şalygynyň” şeýle beýleki goland delet (delaýet) düzüpdür. Aýratyn orny don Huan Parsly tarapyndan ispança düzülen eýranyň beýany eýeleýär. Eýran ilçihanasynyň (sefewi) kiştibi hökmünde 1599 ýylda Ispaniýa gelen gyzylybaş baýat taýpalaryndan bolan azerbaýjanly Urujbegi şeýle atlandyrypdyrlar. Ol hristançylygy kabul edýär we mydamalyk Ispaniýada galmaklyk isleýär. Ýewropa okaýjylary üçin, özüniň Eýranyny düzüp, don Huan parsly diňe bir öz hususy bilimlerini we ýazgylaryny däl-de, eýsem ýewropa çeşmelerini hem (diplomatlaryň we syýahatçylaryň ýazgylary) ulanypdyr.

§3. Eýranyň XVIII asyr taryhyna degişli çeşmeler.

XVIII asyryň pars taryhnamasy biziň üçin möhüm çeşme ähmiýeti bolan köp işleri berdi.

XVIII a. ilkinji dört onýyllyklary üçin, edil XVII a. ahyry üçin möhüm ähmiýetli çeşme Nedir şanyň beýik mustowfiýi (baş gaznaçy ýa-da maliýe ministri) Muhammet Muhsin tarapyndan onuň tabşyrygy boýunça ogly Ryzaguly han üçin 1741-1742 ýyllarda düzülen “Zubdat at-Tawarih” (Taryhlaryň maňyzy) işi bolup durýar. Bu iş ählumumy taryh görnüşli, gysylan ýöne sefewi döwletiniň pese gaçmagy we gowşamagy hakyndaky hem-de Nedir şanyň döwletiniň (Owşar türkmenleriniň döwleti) berkarar edilmegi baradaky gürrüňleri berýän işdir. Bu iş soňky sefewileri garalaýar we Nedir şany arşa çykaryp (ideallaşdyryp) suratlandyrýar.

Şeýh Muhammet Aly Hazin (1692-1766) öň agzalan şeýh Zahit Gilýanyň nesli, öz döwrüniň belli alymy zologiýa boýunça işleriň we döwrüniň meşhur şahyrlarynyň terjimehallary barada işiň ýazarydyr. Ol köp syýahat edip 1740 ýyl töweregi öz terjimehalyny ýa-da ýatlamalaryny düzüpdir “Tazkerat al-ahwal-i şeýh Hazin, kehud newişte ast” (“özüniň ýazmagynda şeýh Haziniň ömür

beýany”) atly işi düzüpdir. Bu iş Eýranyň XVIII as. 20-30 ýý. taryhy boýunça gymmatly çeşmeleriň biri bolup durýar. Ýazar ýurduň hojalygynyň pese gaçyşlygy, Eýranyň we onuň aýratyn welaýatlarynyň türk we owgan çozuşlary döwründe agyr ýagdaýyny daşky basybalyjylara garşy gönükdirilen halk hereketelerini suratlandyrýar.

Nedir şanyň dolandyryşy we basybalyşlary barada XVIII asyr Eýranda we Hindistanda ýörite ýigrimiden gowrak pars dilinde taryhy işler ýazylypdyr. Bu işlerden iň gymmatlylary Mürze Mehdi hanyň we Muhammet Kazymyň işleridir. Mürze Muhammet Mehdi han Astro ady bilen belli, käbir maglumatlara görä Sefewiler maşgalasyndan gelip

çykypdyr. Bu oňa Nedir şanyň şahsy kätibi bolup gulluk etmäge päsgel bermändir. Mürze Mehdi han- bilimli dilçi (filolog), türk dillerini bilýär “Singlah” özbek pars sözlüginin ýazary. Nedir şanyň buýrugy boýunça Yewangeliýini pars diline terjime etmeklige gatnaşan, Mürze Mehdi han Nedir şanyň dolandyrşynyň taryhy boýunça “Tarih-i Nadiri” (Nediriň taryhy) atly uly işi düzüpdir. Bu iş gündogar we ýewropa ýurtlarynda uly abraýa eýe bolýar.

Mehdi han öz eserlerinde bilgeşleýin XIV asyryň baş. taryhçy Wassafa öýkünipdir.

Nedir şanyň ynanýan adamsy hökmünde Mehdi han öz döwrüniň ähli syýasy wakalaryndan habarly bolupdyr, ýöne olary örän seresaplylyk bilen beýan edipdir.

Mehdi hanyň beýleki işi “Dürreý-i Nadiri” (“Nediriň dür dānesi”) birinji işiň bir görnüşi bolup durýar we mazmuny boýunça oňa meňzeş. Şeýle-de ol birnäçe golýazmalarda saklanyp galypdyr we Eýranda we hindistanda atly litogarfik neşiri başdan geçiripdir.

Şeýle-de Mehdi han tarapyndan resmi resminamalaryň ýygyny düzülýär. Bu toparda Nedir şanyň bellenen gullukçylar baradaky käbir kararlary, diplomatik resminamalar, wakf hormat hatlary, habar we hatlar giripdir. Ýazar resminamalary olaryň mazmuny üçin däl-de, konselýar edebi nusgasy hünde saýlapdyr.

Uzak wagt Mehdi hanyň işleri öwrenijiler tarapyndan Nedir şanyň döwrüniň taryhy boýunça esasy çeşme hökmünde seredilipdir. Akad. W.W.Bartold tarapyndan bu döwrün taryhy boýunça has gymmatly täze çeşme ylma girizildi. Bartold Muhammet Kasymyň işini ähmiýeti boýunça döwrün ähli çeşmelrinden üstün çykýan düýpli çeşme diýip hasap edýär.

Muhammet Kazymyň işiniň diňe üç jiltlik golýazmasy bize mälimdir. Ilki başda bu golýazmanyň diňe soňky iki jildi tapylypdy, şonuň üçin işiň ady hem belli dāldi. Beýik watançylyk urşundan öň şol golýazmanyň birinji jildi hem

tapylyp Muhammet Kazymyň işiniň “Alemaray-i Nadiri” (“Älemiň bezegi Nedir”) ady mälim boldy.

Muhammet Kazymyň işiniň birinji jildi Nedir şanyň tagta geçemgine çenli Eýranyň taryhynyň wakalary, ikinji jiltde- 1736-1743 ýý wakalary, üçünji jiltde – Nedir şanyň dolandyrşynyň (1743-1747 ý) soňky ýyllarynyň wakalary beýan edilýär.

Muhammet Kazym ýaşlykdan şa gullugynda durup, ähli döwlet arhiwlerine rugsady bolupdyr. Onuň “Alemaray-i Nadiri” işi resminamalar bilen oňat tanyşdygyny görkezýär. Esasan hem salgyt gullugynyň we şol döwürde Eýranyň maliýe ýagdaýy bilen baglanşykly resminamalardan peýdalanyndyr. Dogry, Muhammet Kazym Nedir şanyň tarapdary bolup çykyş edýär, emma wakalary suratlandyrmakda Mehdi hana garanynda has dogruçyl. Muhammet Kazym onuň käbir çärelerine garşy çykmakdan hem boýun gaçyranok. Hususan, Nedir şanyň salgyt syýasatyny, Muhammet Kazym uly adalatsyzlyk hasaplapdyr. Nedir şanyň ýörişleriniň beýany bilen bir hatarda ýurduň durmuş ykdysady ýagdaýlary barada hem maglumatlar berilýär.

Muhammet Kazymyň işi –Eýranyň XVIII asyryň I ýarymynyň taryhy boýunça iň bir gymmatly çeşme, Eýranda Nedir şanyň ölüminden soň dörän özara dawalaryň we göreşleriň taryhy üçin, Abu-l Hasan ibn Muhammet Emin Gülistanyň iki jiltlik “Mujmal tarih-i ba’da Nadiriýe” (“Nedirden soňky taryhyň ýazgylar ýygyny”) atly işi çeşme bolup hyzmat edýär. Işiniň birinji jildi 1747-1750 ýý. wakalary, ikinji jilt –Ahmet şa Durranyň we owgan döwletiniň esaslandyrylmagynyň taryhyny beýan edýär.

Ysphyhan begzadalaryndan gelip çykan Mürze Muhammet Sadyk Musewi Namy (1790 ý. aradan çykan) “Tarih-i gitiguşaý” (Älemi boýun egdirijiniň taryhy) başgaça “Tarih-i Zendiýe” (Zendleriň taryhy) atly Kerim han zendiň (1750-1779 ý.) tamamlanmadyk resmi taryhyny düzüpdir.

Ýazar öleninden soň onuň işiniň iki dowamyny, wakalaryň beýanyňy 1794 ý. çenli ýetirilip, Mürze Abd al-Kerim we Muhammet Raza Şerazy düzüpdir. “Tarih-i gitiguşay” agzalan dowamy bilen Eýranda neşir edilipdir.

Aly Ryza Abd al-Kerim Şyrazy Kerim hanyň ölüminden (1779 ý) Lutf- Aly hanyň wepat bolmagyna (1794 ý.) çenli zend nesilşalygynyň taryhy boýunça iş düzüpdir. Ol hem “Tarih-i Zendiýe” diýip atlandyrylypdyr.

Abu-l Hasan ibn Ybraýym Kazwini Gajarlar nesilşalygynyň esaslanmagyna ýagny 1796-1797 ý. çenli sefewileriň, owşarlaryň, zendleriň döwründäki Eýranyň taryhy boýunça “Fawaid-i Sefewiýe” (Sefewiler barada gürrüň) işi düzdi.

Abd ar-Rezzak beg Dumbili (1762-1827) gelip çykyşy boýunça Dumbili taýpasyndan bolan kürt, Eýran tagtynyň mirasdüşeri Abbas Mürzä gulluk edipdir. Gajar nesilşalygynyň ilkinji iki wekili-Agamuhammet şa we Fataly (Fetih Aly şa) şanyň 1813-1814 ýý çenli ýetirilen, dolandyran ýyllarynyň taryhy boýunça “Maasir-i sultaniýe” (soltan ýadygärlikleri) atly işi düzüpdir. Bu iş Eýranyň XVIII asyryň ahylary XIX asyryň başlarynyň syýasy taryhy boýunça möhüm çeşme bolup durýar.

Başga-da ýazara dumbuly kürt taýpasynyň taryhy boýunça “Tarih-i danabile” (Dumbulylaryň taryhy) eseri hem degişlidir.

Ermeni çeşmelerinden Eýranyň taryhy üçin Agwanly patriarh katolikos ýesaýi Hasan Jelalýan (Ýesaý kotolikos 1728 ý. aradan çykan) tarapyndan düzülen Agwaniýanyň (Garabag) taryhy boýunça işi düzüpdir. Bu işde şa Soltan Huseýniň salgyt syýasaty barada jikme-jik maglumatlar getirilen.

Rus çeşmelerinden XVIII as. belli rus döwlet işgäri, 1715-1717 ý. Eýranda ilçi bolan Artemiý Walynlynyň gündeligi has möhümli gündelik şa soltan Huseýn döwründe Eýranyň hojalyk pese gaçyşynyň sefewileriň döwlet

gullugynyň dargadylmagynyň göni suratlandyrşyny berýär, şäherler, söwda, XVIII asyryň baş. halk we azat edijilik hereketleri barada köp maglumatlar berýär.

Şa Tahmasp II döwründe rus ilçisi S.Awramowyň gündeligi az göwrümlü ýöne ol hem köp maglumatlary berýärdi.

Çeşme hökmünde F.I.Saýmonowyň “Kaspi deňziniň suratlandyrylyşy” atly kitaby möhümdir. P.G.Butkowskyň “1722 ý. 1803 ý. aralygynda Kawkazyň täze taryhy boýunça maglumatlar” işi hem käbir ähmiýeti eýeleýär. Bu iş ilkinji çeşmelere, şol sanda bize gelip ýetmedik çeşmelere esaslanýar. Bu kitapda diňe Kawkaz ýurtlarynyň taryhy boýunça däl, eýsem Gilýanyň we Mazendaranyň taryhy boýunça-da maglumatlar jemlenen; onda syýasy taryh we ykdysadyýet boýunça köp maglumatlar getirilýär. Emma ýazar köplenç ilkinji çeşmeleri görkezmeýär.

Günbatar syýahatçylarynyň, diplomatlaryň we missionerleriň XVIII as. Eýran hakyndaky ýazgylary örän köp. Iuda Faddeý Krusinsky, polýak, Isfahanda lezult ordeniniň katolik missioneri, özüniň “Tnagira wertensis belli Persiki hristoria” atly ýazgylarynda latyn dilinde Sefewi döwletiniň ykdysady we syýasy pese gaçyşynyň Eýranda 1711-1728 ý. özara göreşleriň we halk gozgalaňlarynyň suratlandyrylyşyny berýär.

§4. Sefewi döwletiniň emele gelmegi.

Sefewiler nesil şalygy Eýranyň Demirgazyk-günbatarynda döremek bilen soňra бүтін ýurdy öz agalygyna ýakyn edipdir. Sefewi döwletiniň döre,egi gyzyň baş hereketi diýilýän dini sufizik akym bilen baglanyşyklydyr. Bu nesil başlygynyň we dini tarykatyň ady Sefi uddin Ishak diýen piriň (1252-1334) ady bilen baglanyşyklydyr. Mukaddes Ruhnamada bu döwlet Türkmenleriň guran döwleti diýlip görkezilendir. Rowaýata görä Sefi-ud-din ýedinji faýy ymamy Musa Kasymyň 21-nji arka soňraky neberesi bolmaly.

Sefi-ud-din newereleri XV asyrdan Ardabil welaýatynyň iň täsirli we baý maşgalasyna öwrülýärler.

Sefewi ordeniniň esasy daýanjy bolup XV asyrdan başlap Häzirebegiň we Kiçi Aziýanyň çarwa taýpalary hyzmat edýärler. Sefewi ordenini ýokary göteren Türk-Türkmen taýpalarynyň sany ilki başda ýedi taýpa bolupdyr Şamlu, Rumlu ustajly afşar, gajar, tekellu we zulkadar. XV asyrdan başlap olar Gyzyň başlar diýip at alypdyr. Olar kellerinegyzyň reňkli gap geýipdirler we telpeginini (Lopbysynyň) töweregine şaýy jymamlarynyň sanyna görä 12 sany gyzyň lwnta örüpdirler. Gyzyň başlar sakalyny syrypdyrlar we uzyn murt goýberipdirler. Syrylan kellelerine çokul goýberipdirler.

Eger ilkinji Sefewi pirleri dini taglymatlaryny ündeýän parahatçylykly adalar bolan bolsa olaryň hataryna höwesjaň türkmen çarwa müritleriň gelip goşulmagy bilen ol söweşjeň harby güýje öwrülipdir, “kapyrlara” garşy mukaddes uruşlara başlapdyrlar. Şol uruşlara gitmek bilen gyzyň başlar her gezek Şirwanyň üstinden geçipdirler we onuň hojalygyna ilatyna köp zyýan ýetiripdirler. Şirwanşahlar bilen gyzyň başlar arasynda bolan şeýle uruşlarda Sefewi pirleri we Serdarlary Jüneýit we Haýdat öldiripdirler (1488)

1484-nji ýylda Akgoýunly patyşasy Ýakup Ardabidi eýeläpdir we Haýdaryň ogullaryny ýesir alypdyr. Olaryň iň

,kiçisi Ismaýili gyzył başlary gizläpdirlir. (Giliýanda) XVI asyryň başlarynda Eýran bitewi ýeke täk döwlet goýmandyr, ol köp sanly ownukly irili mülklere fiodal beglik begliklerine dargapdyr. Ýurtda has iri çak syýasy birlikler Günbatarda Akgoýunly döwletleriniň galyndylary Gündogarda Temirler döwletleriniň bölekleri bolupdyr.

Şeýle ýagdaýdan peýdalanan gyzył başlar 1499-nji ýylda 12-ýaşly Ismaýylyň serdarlygynda herekete başlaýarlar. Şol ýylyň ahyrynda Şirwanşah Ferruh Ýarsaryň goşunlaryny ýeňip Şemahaly, 1501-njy ýylda bolsa Bakuwy eýeleýärler.

1501-nji ýylda gyzył başlar Töwrizde Albandyň goşunlaryny derwi dagyn edýärler. Bu ýerde 12 şaýy ymamny ýatlap Hutba okadýar. Şol wagt töwriziň ilatynyň 2/3 sünni ekeni .

1503-nji ýylda Şah Ysmaýylyň Myrat akgoýunlynyň goşularyny derwi-dagyn edýär. Kazbin Kum, Kaşan, Isfahan, Firaz , Ýezd we Kerman ýerlerini eýeleýär. 1506-1511-nji ýyllarda Ermenistan, Kurtistan we Arap Yragy basylyp alynýar. 1510-njy ýylda Merwiň ýanynda bolan urşda Emseýban öldirilýär, onuň goşuny çym –pytrak edilýär we Horasan hem Sistan Sefewi döwletine birleşdirilýär.

Şeýlelikde Sefewiler dinastiýasy berkarar bolýar (1502-1736) Bu döwleti Sefewiler ýa-da Gyzył başdöwleti diýilýär.

Bu döwlet XVI asyryň ahyryna çenli çarwa türkmen taýpalaryň elinde bolýar. Şonuň üçin ony Eýranyň milli döwleti hasap etmek bolmaz. Mukaddes Ruhnamada bu döwletiň türkmen döwleti diýilip atlandyrylmasy adalatlydyr. (yerlilidir). Onda uzak wagtyň dowamynda Eýranlylar ikinji derejeli rol oýnapdyrlar.

Köşgiň we goşunyň dili türkmen (Azerbeýjan) dili bolupdyr. Şah ysmaýyl türkmen dilinde goşgylyr ýazylypdyr. Emma resmi dil fars dili bolup galypdyr.

Umumy mezhepli fizim hemmeler üçin hökmany döwlet dinine öwrilipdir. Summizim rodikal şu akym ary tarapundan

ýanallypdyr. Döwletin şasy şol bir wagtda hem Sefewiýe ordeniniň piri (Şeýhi) hasaplanypdyr. Sefewiler döwletinde çarwa taýpalarynyň begleriniň agalyk ediji güýje öwrilipdir. (Türk we Kürt fiodalary) çarwa tire-taýpalaryň baştutanlary döwletden peýdalanmak üçin giň meýdanlar (terr) (ülke) alypdyrlar. Welaýatlaryň hökimdarlary begler-beglikler we etrap ýolbaşçylary häkimler şol taýpalaryň beglerinden bellenipdir. Şol ýerler köplenç şah tarapyndan tassyklanyp mirasa geçipdir. Ýurtlardan çarwa taýpalaryň ýerleri bilen bir hatarda ýer eýeçiliginiň öňden gelyän görnişleri: Döwlet ýerleri (Diwany) şah maşgalasynyň ýerleri (Hasse) wakf, mülk we soýurgal ýer eýeçiligi hem saklanyp galypdyr. Ýöne diwan, hosse ýurt ýerleriniň tutýan orny artypdyr mülk we soýurgal ýerleriniň möçberi azalypdyr. Sefewiler döwletinde uly bolmadyk ýer paýlary mirasa geçmezden salgyt almak hukugy bilen paýlanypdyr.

Ol ýerlere „Tiul“ diýilipdir. Çarwa ilatyň ýagdaýy (çünni olar opolçeniýede gulluk edipdirler) oturymly raýatlaryňka garanynda ep-esli ýeňil bolupdyr. Daýhanlar köp sanly salgyt borçlary bermäge mejbur bolupdyrlar. Şäherlerden tanho salgydy alynypdyr.

Eýranda şaýy döwletini ýeňip üstün çykmagy Osman döwletinde uly injalyksyzlyk döredipdir. Çünki Kiçi Aziýanyň ilatynyň esasy köpçiligi dürli şaýy sektolaryna degişli bolupdyr. 1511-nji ýylda Kiçi Aziýada şaýylaryň gozgalaňy (Hasan – ogly) bolup geçär. Şah Ýsmaýyl bu gozgalaňy goldamandyr. Baýazik II ogly Selim I ýowuz gozgalaňy basyp ýatyrýar we şaýylardan gazaply oç alýar. 1513-nji ýylda 40-müň adam öldirilýär. Eýran bilen Türkiýanyň arasynda uruş başlanýar. Osmanlar Çaldyran söweşinde ýeňiş gazanýärlar we töwrizi eýeleärler. Urşlar soňra Süleýman kanunynyň döwrinde hem dowam edýär. Bu urşlaryň birinji döwri türkleriň arykmaçlygy bilen dowam edýär. (1514-1555) ol döwür Amasiýa ylalaşygygy

bilen tamamlanýär. Günbatar Ermenistan, Arap Yragy, Kürtstan Günbatar Gruzıya Turkiya geçýär.

Şah Ysmaýlyň öliminden soň Tahmasp I döwrinde döwlet gowşaýar we özara guruşlar başlaýar. Tahmas I ýer salgydyny köpeldipdir, Gündogar Gruzıyanyň ünsinden öz häkimýetini berkidipdir, 1538-nji Şirwany basyp alypdyr. Bu Turkiya bilen uruşyň öňini almaga çalyşypdyr. 1553-nji ýylda Wolga – Kaspi söwda ýolunyň açylmagy Eýranyň Ýewropa bilen söwda ykdysady gatnaşyklarynda uly waka bolupdyr. Indi Türkiýanyň üstinden sowulyp geçmäge mümkinçilik döräpdir.

Emma Eýranyň umumy içerki ýagdaýyndaky kynçylyklar tä Abbas I döwrine çenli dowam edipdir. Yurduň Gündogar Günbatar welaýatlary Türkler tarapyndan basylyp alynypdyr. Horasanyň köp bölegi Merw, Great, Meşhet şäherleri bilen özbek hanlary tarapyndan eýelenipdir. Beýik Mongol soltany Akbar Owganystanyň üstünde Eýran bilen duşmançylyk edipdir. İçerki urşlar we halk gozgalaňlary ýagdaýy hasda çylşyrymlaşdyrylypdyr.

Şeýle ýagdaýda Abbas I Turkiya garşy bilelikde çykyp çykyş etmek üçin Russiýa ýüz tutupdyr. Emma Russiýa aýgytly hereketden saklanypdyr.

Abbas I 1590-njy ýylda Turkiya bilen Stambul parahatçylyk şertnamasyna gol çekipdir. Bu Eýrana wagt utmak üçin gerek bolupdyr. Şoňa laýyklykda Gündogar Gruzıya, Gündogar Ermenistan Şirwan Azerbeýjan, Günbatar Eýranyň bir bölegi Hemedan we Jenjan şäherleri bilen Turkiya geçipdir.

Şondan soň Geratyň ýanynda aýgytlaýjy söweş bolupdyr we 1597-98 ý Farda, Nişapur, Meşhet , Great Merw şäherleri bilen bütün Horasan olardan arassalanypdyr.

Abbas I reforma (ozgertmeleri) Abbas I içeri syýasaty fiodal dagynyklygyny ýatyrnak, merkezi häkimýeti güýçlendirmek we eýrany bir döwlete jebisleşdirmek bolupdyr.

Sonuň üçin şah bitewi döwletiň tarapdarlary bolan emeldarlaryna, Fars emeldarlaryna, öňi bilen hem Horasanlylara daýanypdylar.

Eýran elementine daýanmak bilen Abbas döwletiň esasy önimçilik güýçlerini hem merkezi welaýatlara geçirmäge çalyşypdyr. Döwletiň paýtagty hem Ispyhana geçirilýär (1598)

Şah Abbas I salgyt ulgamyny özgertýär. Öňi bilen maldarçylykdan alynýan – Çoban begi salgydyny ýatyrylýar, beýleki salgytlaryň hem bir bölegi kemeldilipdir, bir bölegi wagtlaýyn ýatyrylýar. Ispihan bölegi wagtlaýyn ýatyrylýar. Ispihan we töweregi bir ýyl möhleti bilen ähli ýygymlardan boşdylar. Ýer eýeleri we daýhanlar ýer salgydyndan boşadylýar. Hasse we döwlet ýerlerinde işleýän daýhanlar kärende töleginden boşadylýpdyr. Şeýle ýeňillikler Horasana hem berilipdir. Türk akupasiýasyna sezewar bolan şäherlere hem salgyt imunitetini alypdylar. (Ordubad derbent) Bu çäreleriň hemmesidaýhanlaryň we şäher ilatynyň ýagdaýyny gowylandyrmak, ilaty gurplandyrmak üçin geçirilipdir.

Şah Abbasyň döwrinde Feodal ýygynlary bilen bir hatarda hemişelik goşun döredilýär. Olara tüpençiler köprijsi torçylar we gulamlaryň atly köprüsi (Ermeni we Gürji ýetginjeklerinden ýygynanan). Gyzyłbaşlaryň opalçeliýeni (hazynadan) 30 müň adama çenli azaldylýpdyr . Şah Abbas döwrinde Eýranyň goşynynyň sany jemi 120 müň adama ýetipdir. Şolaryň 44-müňisi hemişelik goşuny bolupdyr. Hemişelik goşunyň döredilmegi fiodal ýygynlarynyň ähmiýetini kemeldipdir, Gyzył başlaryň syýasy roluny azaldypdyr. Şah Abbas döwrinde merkezi häkimýet güýçlenipdir. Eýran elemnti güýçli orun eýeläpdir.

Merkezi Eýranyň roluny güýçlendirmek üçin bu ýere Gündogar Ermenistandan, Gruziýadan, Şirwandan ilat göçirilip eltilipdir.

Şah Abbas I döwrinde pul reformasy hem güýçlenipdir. Täze pul birligi Abbasy aýlanyşyga goýberilipdir. Şah Abbas I

Sünnileri yzarlapdyr çünki olary turkiýanyň we özbekleriň tarapdarlary hasap edipdir. Şah Kerwen ýollaryny howpsyzlandyrypdyr, kerwensaraýlar we täze ýollar gurdyrypdyr. Birnäçe şäherler salgytdan boşadylypdyr. Şol döwürde şäher gurluşygy uly möçwerlere baryp ýetipdir. Döwletiň paýtagty Ysphyhan şäheri täzelenipdir. Onuň ilaty 600 müňe ýetipdir. 1603-1607 ýyllaryň uruşlaryndan soň Eýran goşunlary turkiýadan oňki gideren ýerlerini gaýtaryp alypdyrlar: Azerbeýjan Gündogar Ermenistan we Gündogar Gruziýa, Gürjistan. 1623-nji ýylda şa Abbas I täze uruş netijesinde Turkiýadan Bagdady бүтін Arap Yragyny, Seziräni gaýtaryp alypdyr. Bu uruş 1639-njy ýylda tamamlanypdyr.

Şa Abbas I döwrinde Sefewi döwleti öz kuwwatynyň ýokary derejesine ýetipdir.

Döwlet gurluşy. Döwletde syýasy agalyk söweşgen türkmen harby çarwa beglerinden Eýran raýat emeldarlarynyň eline geçipdir. Çylşyrymly býurekratik aparat emele gelipdir.

Şah häkimýeti çäklendirilmedik derejede bolupdyr. Onuň ýanynda maslahatçy hukuk bilen uly (ýokary) mejlis hereket edipdir. Onuň düzümine 7 agza: Beýik wezir-etemad od-döwle; onuň orunbasary mejlis-newis; syýasy we beýleki meseleler boýunça ýokary emin (Sudýa) diwan begi; onolçeniýeniň başlygy (gyzylbaş) kurçi başy, gulam atly köpüsiniň başlygy kullar-agasy; atyjylar köpüsiniň başlygy tufangçi; köşk dolandyryjysy işyk-agasy-başy. Has gijiräk XVII asyryň ahyrynda ýokary mejlise ýene-de üç emeldar: maliýe diwanynyň başlygy-mostoubi al-mamalik; köşk edaralarynyň başlygy-nazire buýutat we şah awçy gullugynyň baştutany-mir şekar başy. Olaryň her haýsynyň öz diwany bolupdyr. Beýik wezir şahdan soň birinji adam bolupdyr, ol ähli diwanlar gözegçilik edipdir we uly şah möhrini göteriji bolupdyr.

Bütün ýurduň ýerleri iki bölege bölünipdir diwan welaýatlary we hasse welaýatlary ýerli hökümdarlaryň arasynda şahyň elgaramalary waliler iň ýokarda durupdyrlar.

Welaýatlarda beglerbegiler dolandyrypdyrlar. Etraplaryň häkimleri beglerbegilere garaşly bolupdyrlar.

Hasse welaýatlary aýratyn wezirler we amiller tarapyndan (maliýe emeldarlary) edara edilipdir. Bu ýerlerden gelýän girdejiler şah köşgüne haçlanypdyr.

§5. Eýran XVII asyryň ahyrynda XVIII asyryň birinji ýarymynda

XVII asyryň ahyrlarynda sefewiler döwleti syýasy we ykdysady taýdan gowşapdy. Oba hojalygyň senetçilik önüçiliginiň hem-de ýurduň umumy girdejisiniň pese gaçmagy ykdysadyýetiň gowşamagyna sebäp bolupdyr. Emma bu ýagdaýlar şa we emeldar gatlagynyň şahana ýaşayşyny we çäksiz isleglerini kanagatlandyrmaga päsgel bermeýärdi. Olaryň bu isleglerini kanagatlandyrmak meselesi ilatdan ýygnaýan salgydyň hasabyna alynyp barylýardy. Islegleriň artmagy salgyt möçberiniň ýokarlanmagyna sebäp bolupdy.

Şa häkimýetiniň salgyt syýasaty soltan Hüseyin (1694-1722 ýý. dolandyran) döwründe has-da agyrlaşypdy. XVII asyryň dowamynda ilatdan ýygnaýan salgydyň möçberi kem-kemden ýokarlandyrylypdyr. Emma 1698-1701 ýyllar arasynda salgyt möçberi 2-3 esse artdyrylypdyr.

Täze salgytlary girizmek üçin ilat ýazgylary geçirilipdir. Isaýi Ýahýa Jalalýanyň ýatlamagyna görä Häzirbegjanda we Ermenistanda ilat ýazgylarynyň nähili ýagdaýda geçirilendigi barada maglumatlary berýär.

1698-nji ýylda Häzirbegjanyň dikmesi Genji şäherine 1100 kömekçi we nokerleri bilen gelipdir. Obanyň içine dagylyp oba ýaşulularyndan birnäçesini aýry-aýry otaglarda soraga çekilipdir. Olardan ilatyň hojalygy, ekin ýerleri, bag-

bakjalary we ş.m. zatlar barada maglumatlar alynyp ýörite depdere bellenilipdir. Soragyň soňunda alynan maglumatlar deňeşdirilipdir. Ýazgy geçirijileriň çaklamasyna görä haýsy aksakal ýalňyş maglumat berenligi kanagatyna gelinse, ol aksakal ýaşuly agyr urgylara we gynamalara sezewar edilipdir.

XVIII asyryň ortalarynda Eýran sefewitler dinastiýasy tarapyndan dolandyrylan agrar feodal döwlet bolupdyr. Sefewit döwletiniň serhedine şol döwürde XVI-XVII asyryň başlarynda basyp alynan Zekawkaziýe Kawkazyň Orta Aziýanyň Merwe çenli bir bölegi Owganystanyň günbatar bölegi şonun bilen birlikde Gerat, Farrah, Kandagar hemem bütün Belujistan giripdir. Yran döwletiniň esasy pudakalary ekerançylyk, maldarçylyk bolupdyr. Ekerançylykda esasan bugaý bilen arpa ekilipdir. Ondan başga-da Eýranyň köp ýerlerinde pagta hem ekilipdir. Üzümpçilik hem-de miweçilik ösüpdir. Ýüpekçilik ösen derejä ýetipdir. Maldarçylykda esasan goýun geçi ösüpdür ýetişdirmekde çarwa taýpalary bolan kürt, lurs, beluj, türkmen, kaşgar taýpalaryň esasy käri bolupdyr.

XVII asyry ortalarynda Eýranda hünärmentçilik ösen derejä ýetipdir. Haly dokamakda Eýran belli bolupdyr. Şeýle hem farfordan, faýansadan edilen gap-çanaklar, sungatçylyk keramika, gyzyň, kümüş, mis öndürilipdir. Içerki we daşarky söwda gatnaşyklary ösüpdir. Şeýlelik-de Eýranyň ykdysadyýeti ösen derejeler ýetipdir, ýöne XVII asyryň ortalaryndan başlap oba hojalygynda, hünärmentçilikde söwdalar pese gaçyşlar ýüze çykypdyr. Ilatyň sany azalypdyr. Ykdysadyýetiň pese gaçmagynyň esasy sebäbi feodallaryň daýhanlara hem-de garamaýak halka bolan ekspluatasiýanyň güýçlenmegi bilen düşündirilýär. Bu bolsa oba hojalygynda öndüriji güýçleriň ösmegine päsgel beripdir. XVII asyryň ortalarynda Eýranda feodal öndürijili gatnaşyklary agdyklyk etmegine dowam edipdir. Ýere hme-de suwa bolan feodal hususyçylygy bolupdyr. Şah Abbas ýer-suw reformalaryny döredipdir we şondan soň döwlet ýerleriniň möçberi hasam

giňäpdir. daýhanlaryň öz ekin ýerleri bolmandyr. Olar diňe feodallaryň ýerinde işläp ýa-da ekin meýdanlary arenda alyp bilipdir. Daýhanlaryň hem-d feodallaryň arasyndaky hasyl orta asyrlardan döň bolup galan başlik formula boýunça bölünipdir: ýagny ýer suwa tohuma işçi mala hem-de işçi güýje daýhana alynan hasylyň $\frac{1}{3}$ ýa-da $\frac{1}{5}$ berilipdir. XVII asyryň II ýarymynda merkezleşen feodal monarhiýanyň başynda sefewit şahlary durypdyr. Şah döwletiniň çäklendirilmedik hökümdary hasaplanypdyr. Döwleti dolandyrmak üçin şah dürli wezipelerde adamlary belläpdir. Ýöne harby gulluga şahyň özi ýolbaşçylyk edipdir. Din döwletiniň jemgyýetçilik syýasy durmuşyna uly äsir edipdir. XVII asyryň ahyrynda sefewit patyşalaryň döwründe din köp meseleleriň çözülmegine täsir edipdir. Sefewit patyşalaryň demirgazyk-günbatar, günorta ýerlerinde basyp alan ýerleri kän bir berk bolmandyr. Bu ýerleriň halklarynda sefewit şalaryna bolan ýigrenç döräpdir. Basylyp alynan ýerleriň halklarynyň dini garaýyşlary hem dürli bolupdyr. Ýagny Eýranyň ilatynyň köp bölegi Şiizma uýsa Owganlar hem-de sefewidler tarapyndan basylyp alynan beýleki halklar sunitler bolupdyr. Şeýle hem bu halklaryň arasynda hristianlar hem az bolmandyr. XVII asyryň II ýarymyndan sefewidleriň döwleti syýasy ykdysady pese gaçyşlygy başdan geçiripdir. Bu bolsa onuň daşarky içkeri söwda gatnaşyklarynyň erbetleşmegine, söwdanyň pese gaçmagyna, onuň ykdysadyýetiniň pese gaçmagyna döwlete gelýän girdeýjileriň pese gaçmagyna getiripdir. Eýranyň ýagdaýynyň etbetleşmeginiň sebäbi feodallaryň gahar-gazabynyň güýçlenip halkyň arasyndaky närazylyklaryň bolmagy bilen düşündirilýär. Esasanam sefewid patyşasy soltan Huseýiniň (1694-1722) döwründe ýurtda şular ýaly ýagdaý bolupdyr. Halkdan ýygnanýan salgytlaryň sany iki üç esse artypdyr. Döwletiniň käbir ýerlerinde şäher ilatynyň hem-de daýhanlaryň närazylyklary bilen her dürli çykyşlary bolupdyr. Şeýlelikde XVIII asyryň başlarynda Eýran döwleti güýçli

krizisi başdan geçirýär. Sefewit döwletiniň bu ýagdaýyndan peýdalanylýp Kandagaryň töwereginde ýaşayan owgan, gilzaý taýpalary 1709-njy ýylda eýranlaryň höküm rowanlygyndan azat bolupdyr. Owganlaryň eýran hanlaryna bolan ýigrençlerini şeýel hem sunitler bilen šiitleriň arasyndaky duşmaçylygy göz önünde tutup gilzaý taýpalary 1722-nji ýyldan owganlardan düzülen 20-30 müň goşuny bilen Mir Mahmudyň baştutanlygynda Eýrana çozuş edýärler. Sekiz aýdan soň 1722-nji ýylyň 22-nji oktýabrynda owganlar sefewidleriň paýtagt şäheri bolan Isfagany eýeläpdirlir. Soltan Huseýin patyşa tagtdan agdarylýar Mir Mahmud özüni Eýranyň patyşasy diýip ygylan edýär. Isfaganydan soň Ku, Kaşan, Kazwin hem-de merkezleşen eýranyň beýleki şäheri hem basylyp alynýar. Ýöne Kazwine Humsariýa bolan ýörişlerde Eýran halky owganlary şäherden kowupdyr. Eýranyň demirgazyk sebitinde tagtdan agdarylan şahyň ogly şah Tahmasp özüni şa diýip ygylan edýär hem-de basyp alkyjylara garşy uly güýç toplaýar. Eýranadaky bolan ýagdaýdan peýdalanylýp Tusiýa hem öz ýörişlerini 1723-nji ýylda geçirýär. Ol Zakawkaziýa, Tibilise ýöriş edýär soňra demirgazyk-günbatar bölegini eýeleýär.

§6. Owganlylaryň Eýrandan kowulmagy, Nedir şanyň tagty basyp almagy we onuň içerki daşarky syýasaty

Eýranyň halk köpçüligi owgan basyp alyjylaryna garşa işjeň göreşini alyp barmagyny dowam etdirýärler. Owganlara garşy güýçler Eýranyň denirgazygyndaky welaýatlarynda Mazendaranda jemlenipdi. Türkmen tiresiniň Owşarlardan bolan Nedir şa olara ýolbaşçylyk edýär. 1729-njy ýylyň 29-njy setýabrynda Nedir şanyň ýolbaşçylygynda Eýran tiresinden Datganyň etegindäki urşda owgan goşunlary derbi-dagyn edilýär, we olar Ispyhana gaçyp gidýär. 1730-njy ýyla çenli owganlar eýrandan kowulyp çykarylýar. Şol başlap Nedir şanyň Eýranda hakyky häkimligi başlanýar. 1730-1735-nji ýyllaryň dowamynda Nedir şanyň

ýolbaşçylygynda türkmenleriň garşysyna üstünlikli uruş alyp baryp, olaryň olaryň basyp alan Eýran welaýatyndan kowup çykarypdyr. Nedir türkemeneleriň we owganlaryň garşysyna alyp baran göwreşiniň üstünliklerini ulanyp, 1736-njy ýylyň başynda gurlutaýa ýygnan han beglerine, din wekillerine özüni “Eýranyň şasy” diýip yglan etdirdipdir. Nedir şanyň içkeri syýasaty ýurdy ýolbaşçylyk etmekde merkezleşdirmeklige ymtylýandygy bilen häsiýetlendirilýär. Gyzyň baş han begleriniň ýerlerini mejbury suratda almagyň hasabyna, Nedir şa ýer bolan feodal döwlet eýeçiligini giňeldip daýhanlardan alynýan salgydy şäherleriň zähmetkeş halkyndan alynýan salgydy köpeldipdir. Nedir şa döwleti we döwlet gaznasyny artdyrmak maksady bilen ol basyplalyjylykly uruşlaryny dowam etdirdipdir. 1736-1739-njy ýyllarda Nedir şanyň goşuny Hindistana tarap ýöriş edýär, Delini talaýar we ilatyny gyrýar. 1739-1741-nji ýyllarda Buhara, Horezme tarap ýöriş edýär. 1737-1738 we 1741-1743-nji ýyllarda Nedir şanyň Omana ýöriş etmek synanyşygy bolupdyr. 1742-1743-nji ýyllarda Nedir şa özüniň hökumete garşy baş göteren Dehistan ilatyny özüne garaşly etmäge synanyşýar, emma ýeňlişe sezewar bolupdyr. 1743-1745-nji ýyllarda ol Mesopotamiýany basyp almak maksady bilen Turkiýa garşy netijesiz uruş alyp barypdyr. Bu gutarnyksyz uruşlar ýurdyň öndüriji güýleriniň peselmegine daýhanlaryň we şäher ilatynyň garyplaşmagyna getiripdir. XVII asyryň 30-40-njy ýyllarynda döwletiň aýry-aýry welaýatlarynda han-begleriň hökümetiň garşysyna yzygiderli gozgalaň etdiripdir.

Salgytlaryň ýokarlanmagy daýhan hojalyklaryny tozdurypdyr. Daýhanlar öndürýän önümlerinden artyk salgyt tölemäge mejbur edilipdir. Bu ýagdaýda diňe bir daýhan hojalyklary däl, eýsem senetçilik we söwda gatnaşyklary pese gaçypdyr.

Daýhanlaryň süteme garşy çydamsyzlygy netijesinde öz ýerlerini taşlap başga ýerlere gaçyp gitmäge mejbur

bolupdyrlar. Ýerleriň taşlanmasy işçi el güýjüniň ýetmezçiligine bu hem öz gezeginde önümçiligiň pese gaçmagyna alyp barypdyr.

Şa Huseýin döwründe – Dagystan, Kürdistan, Owganystan we beýleki welaýatlarda ýaşaýan – sünniler agyr sütümlere sezewar edilip başlapdy. Olaryň metjitleri athanalara öwrülip, sünni ruhanylary agyr jezalara sezewar edilýärdi. Agyr sütemler we yzarlamalar derwüş sopolaryň we “çetki” şaýylaryň wekilleri hem sezewar edilýärdi. Bu ýagdaý diňe bir şaýy akymyny güýçlendirmek bilen çäklenmän şa häkimýeti we şaýy ruhanylary ýurduň çäklerinde bolup biljek halk hereketleriniň baş aňýetine öwrülmezligi sebäpli bu çäreleri geçirýärdi. Emma bu çäreler halk hereketiniň başlanmagyny hem has-da çaltlandyrypdy. Sefewilere garşy esasy halk hereketleri Dagystanda we Sirmanda, Kürtleriň we Türkmenleriň ýaşaýan ýerlerinde has-da möwjäpdi. Bu ýerlerde agyr sütümlere sezewar edilen sünniler ýaşaýardy, ýa-da deň hukuksyz we artykmaç salgytlary töleýän hristianlar tarapyndan başladylýardy. Döwrüň gozgalaňlary dini häsiýete ýagny ezilýän sünniligi goramak, şaýylara garşy göreş ýa-da hristiýanlary musulmanlaryň süteminden azat etmek ýaly şygarlaryň astynda alnyp barylýardy. Sefewiler döwletiniň çetki welaýatlarynda ýerli emeldarlaryň arasynda hem şa häkimýetine garşy nägilelikler artýardy. Oturymly we çarwa han emeldarlar hökümet we dolandyryjylyk wezipelerden uzaklaşdyrylmagy we raýatlardan alynýan girdeýjiden mahrum edilmekleri sebäpli halk hereketlerini öz haýyrlaryna ulanmaga synanyşýardylar.

XVIII asyryň başlarynda halk hereketleri Ermenistanda we Gürjüstanda has-da möwjäpdi. Bu ýerler sefewiler döwletiniň in bir ösen we şol bir wagtyň özünde agyr sütümlere sezewar edilýän welaýatlarynyň biridi. Ýerli

ilat hristianlar we emeldarlar Russiýa bilen aragatnaşyk açmaga uly isleg bildirýärdi.

1700-nji ýylda ermeni mälikleri we hristian ruhanlary Russiýa hökümeti bilen gepleşikleri geçirmäge başlap, russiýa hökümetiniň şa sütäminden azat etmeklerini isleýärdiler.

1711-nji ýylda lezginleriň we dagystanyň beýleki halklarynyň gozgalaňy başlapdy. Ýerli emeldarlardan bolan Surhaý-han we sünni ruhanysy Hajy Dawut bu hereketi özlere boýun etmegi başarypdyrlar we bu herekete täzeçe basybalyjylykly häsiýet beripdirler. 1712-nji ýylda Surhaý-han we Hajy Dawudyň ýolbaşçylygynda Şemahu şäheri eýelenip talanypdyr. Şa häkimýetine bu gozgalaň basyp ýatyrmak başardypdyr. Emma 1719-njy ýylda bu gozgalaň täze güýç bilen başlapdyr. 1721-nji ýylda Surhaý-han we Hajy Dawut Şemahu şäherini täzedan eýeläpdirler we ol ýerde ýaşayan şaýylary gyrgyna beripdirler.

1715-nji ýylda kürtler aýaga galypdyr. Bu gozgalaň hem birnäçe ýyl dowam edipdir. Kürt gozgalaňçylary birnäçe gezek paýtagt Yspyhana howp awandypdyrlar. Maskatyň arap hökümdary pars aýlagynyň adalaryny özüne tabyn edipdir.

Hyrat welaýatynda özbekler bilen ylalaşan owganly abdaly taýpasynyň hany Asadulla-han 1716-njy ýylda gozgalaň başlapdyr.

1717-nji ýylda Muganide şahsewen (Şasöýen) taýpasy aýaga galypdyr.

1722-nji ýylda Dawut begiň ýolbaşçylygynda 1731-nji ýyla çenli dowam eden gozgalaň ermeniler tarapyndan başladylypdyr. Şol gozgalaňda gruziýanyň şasy Wahtang-VI ýolbaşçylygynda hem halk gozgalaňy başlapdyr.

1720-nji ýylda Lurlar, 1721-nji ýylda halaçlar hem gozgalaň edipdir. Sistanyň hökümdary Mälik Mahmyt şa hökümetine garşy çykyş edip, özüniň özbaşdaklygyny yglan

edipdir. 1723-nji ýylda ol Maşady we onuň eteklerini eýelemegi başarypdyr.

XVIII asyryň başlarynda bolup geçen halk hereketleriniň in ulularynyň biri Kandagar welaýatyndaky owgan-glizaýlaryň 1709-njy ýyldaky gozgalaňdyr. Bu hereket Kandagar şäheriniň galandary Mir Weýis tarapyndan alynyp barylýp “sünnileriň şaýy – şaha garşy göreşi” aňýeti esasynda başladylypdyr. Gozgalaňçylar Kandagary eýeläp şa dikmesi begler-begi Gürgen hany öldüripdirler. Mir Weýis iki gezek 1711 – 1712 – nji ýyllarda şanyň ugradan nokerlerini derbi-dagyn etmegi başarypdyr. Mir Weýisiň ölüminden soňra 1715-nji ýylda onuň dogany Mir Abdylla gozgalaňçylara ýolbaşçylyk edipdir we şa Huseýin bilen gepleşikler geçirmäge synaşypdyr. Emma owgan-glizaýlary onuň bu hereketlerinde dönüklük häsiýetini görüpdirler hem-de 1717-nji ýylda ony dildüwüşik netijesinde öldüripdirler. Onuň ýerine Mir Weýisiň ogly Mir Mahmyd eýelädir. Ol töweregine goşunyň uly toparyny jemläp halk hereketine basybalyjylykly häsiýet beripdi.

Şol bir wagtyň özünde 1716-njy ýylda owganlaryň başga bir taýpasy abdalylar Hyratda aýaga galypdyr. Şa goşunlaryny ýeňlişe sezewar edip Hyrady eýelemegi başarypdyrlar.

Mir Mahmyd 1720-nji ýylda Eýranyň jümmüşine ýörişe başlapdyr. Emma onuň bu ýörişi şowsuz tamamlanypdyr. 1721-nji ýylda Mir Mahmyd ýörişe täze güýç bilen Sistan we Kermanyň üsti bilen Yspyhana tarap ugrapdyr. Onuň bu ýörişlerini şa goşunlarynyň azlygy we tertipsizligi bilen ýeňilleşipdir. 1722-nji ýylda Yspyhanyň eteginde şa goşunlaryny derbi-dagyn edip täze Julfa şäherçesini eýeläpdir we Yspyhany gabawa alypdyr. Yspyhanyň eteklerindäki we şäheriň ýaşajylary owganlara garşy gahrymanlarça goranypdyrlar. Ýedi aýa çeken gabaw netijesinde şäher ilaty açlyga sezewar edilipdir. Şa

mirasdüşer Tahmasp mürfäniň paýtagty we şa täjini bermäge mejbur bolupdyr. Mir Mahmyt Ysphyany eýeläp özüni Eýranyň şalar-şasy diýip yglan edipdir. Owgan – gilzaýlary tarapyndan Eýranyň birnäçe uly şäherleri eýelenen hem bolsa olaryň häkimýeti bolnandyr. Gilzaýlaryň talaňçylykly hereketleri halk köpçüliginiň gahar-gazabyny has-da artdyrypdyr. Başda kazwinde owganlara garşy daýhanlar, şäher ilaty senetçiler we hünärmentliler aýaga galyp owganlar şäherden kowmagy başarypdyrlar. Eýranyň beýleki şäherlerinde we welaýatlarynda owganlara garşy şeýle göreşler alynyp barlypdyr.

Owganlaryň Yspandaky ýagdaýy hem öwerlikli bolmandyr. Gozgalaňlaryň önüni almak üçin 1713-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynda şa Huseýiniň garyndaşlaryny we Eýran emeldarlaryny köşge çagyryp olary (300-den gowrak adamy) ýok etmegi başarypdyr.

1722-1723-nji ýyllarda Eýran halkynyň owganlara garşy hereketleriniň belli bir merkezi we ýolbaşçysy bolmandyr. Ýurduň demirgazynda şa Huseýniň ogly Tahmasp II (1722-1732 ýý.) Eýran şasy diýilip yglan edilipdir. Emma Tahmasp II öz töwereginde ýeterli goşun güýçlerini birikdirmegi başarmandyr. Şol sebäpli hem owganlara garşy aýgytly hereketleri alyp barmaga synanşyk hem etmändir.

Tahmasp II Mazendaranda ýerleşip Astrabadyň begler-begi gajar taýpasynyň serkerdesi Fatih Ali han Gajaryň ýardamyndan peýdalanypdyr. 1725-nji ýylda Mir Mahmydyň ölüminden soňra onuň dogany Aşraf tagty eýeläpdir. Ol özüniň syýasy ukybyny ulanyp Eýrandaky häkimýetini güýçlendirmäge synanşypdyr.

Şol bir wagtyň özünde osmanly dölweti owganlaryň basybalyjylykly hereketlerinden hoşlanmandyr we Ysphyana öz goşunlaryny ugradypdyr. 1726-njy ýylda Aşraf

soltan hem öz gezeginde Eýran şalygyny ykrar etmeli we osmanly soltanynyň dikmesi hökmünde kabul etmeli bolupdyr.

Eýran halkynyň owganlylara we osmanlylara garşy göreşiniň Mazendaranda merkezleşmegi bilen has-da güýjäpdir. Bu hereketiň başga-da ökde we başarjaň serkerde Nedir guly durýardy. Ol gelip çykyşy boýunça gyzylyba taýpasyndan bolan Owşar türkmenleriniň taýpasyna degişlidi. Nedir 1888-nji ýylda Horasanda garyp maşgalasynda dogulypdyr. 18 ýaşynda Horezm özbekleri tarapyndan ejesi bilen birlikde ýesir äkidilipdir. Emma oňa ýesirlikden gutulmak başardypdyr. Horasana dolanyp gelenden soňra dürli emeldarlaryň esasan hem Sistanly Mahmyt mäligiň gullugynda bolupdyr. 1720-ýylda Eýranyň içindäki özara söweşler döwründe Nedir garakçylar toparynyň ýolbaşçysy hem bolupdyr. Soňra ol owşarlardan we Horasan türklerinden goşun düzüp, Kelat galasyny eýelemegi başarypdyr.

1726-nji ýylda Nedir guly şa Tahmasp II gullugyna çagyrylypdyr we Horasanyň dikmesi wezipesine bellenipdir. Nedir özüniň esasy garşydaşlarynyň biri hem Fath Ali han gojary ýolundan aýrypdyr. Soňra ol Sistanly Mahmyt mäligiň goşunlaryny derbi-dagyn edip, Maşady eýeläpdir. Owgan abdallaryny hem dargydyp 1729 ý. Hyraty we tutuş Horasany özüne tabyn etmegi başarypdyr. Nedir özüne Tahmasp-guly-han adyny alypdyr we Tahmasp II ähli ýerlerini dolandyrypdyr.

1729 ýylda Nedir owgan-gilzaýlary iki gezek Mihmandustede we Elbrus daglarynyň Derre-i Har jülgesinde derbi-dagyn etmegi başarypdyr. Aşraf türkler tarapyndan berilen top-däri ýardamy ony şowsuzlykdan halas edip bilmändir. 1729-ýylda Mürçehurte diýilen ýerde Nedir Aşrafyň goşunlaryny ýene bir gezek derbi-dagyn edipdir. Soňra Aşraf Ysphyany goýup gitmäge mejbur

bolupdyr. Ysphyhany taşlap gitmezden ozal şäheri talapdyr we öňki Eýran şasy Hüseyini öldüripdir.

Emma Nedir owganlylary özbaşyna göýbermändir. Ol olaryň yzy bilen pars welaýatyna öz goşunlaryny we 1730-nji ýylda olary ýene bir gezek derbi-dagyn edip dargadypdyr.

Owgan taýpalarynyň Gilzaýlaryň ýolbaşçysy Nediriň esasy garşydaşy bolan Aşrat buluç taýpalarynyň serkerdeleriniň biri tarapyndan gaçyşlyk wagtynda öldürilipdir. Nediriň harby üstünligi onuň diňe bir ugur tapyjylygy we ökde serkerdeligi bilen düşündirilmän eýsem ol halk köpçüliginiň goldanyny hem giňden peýdalanmagy we olardan köpsanly ýardamy alanlygy bilen subut edilýär.

Hazar ýaka ýerleriniň Russiýa tarapyndan eýelenmegi Ruslara gazanylan netijeleri bermändi. Alynan girdejiler çykadjylara görä ujypsyzdy we daşary gatnaşyklarda uly kynçylyklar ýüze çykyrýdyr. Şol sebäpli hem Rus şasy Pýotr I ölüminden soňra Rus hökümeti 1725-ýylda bu ýerleri şa Tahmasp II garamagyna bermeklik karary alnypdy. Emma şa Tahmasp II öz gezeginde şu ýerleri türkleriň ýörişlerinden goramaklyk şerti goýulypdy. 1730-nji ýylda Nediriň goşunlary türk goşunlaryny derbi dagyn edip Hemaden, Kermahza we günorta Azerbeýjan ýerlerini yzyna gaýtaryp alypdy. 1731-nji ýylda Nediriň Horasanda owganlara garşy alyp barýan hereketleri döwründe Tahmasp II türkleriň garşy ýöriş etmek bilen öz abraýyny ýokarlandyrmaga meýilleşdirýär. Emma türkler bilen bolan söweşde Eýran goşunlary derbi-dagyn edilýär. 1731-ýylda ýeňilşden soňra türkler bilen ylalaşyk baglaşmaga mejbur edilip lehler ýerleri türkleriň gol asdynda galmagyny dowam etdirýär. 1732-nji ýylda Reştde Rus-Eýran ylalaşygyna gol çekilýär. Ylalaşyk esasynda Eýran Russiýa Gylýany yzyna bermeklige boýun bolupdyr. Nedir şa Tahmaspyň türkler bilen baglaşan bu şertnamasyny masgaralaýjy diýip ygylan edipdir we bu

şertnamany kabul etmändir. Ol dessine geňeş geçirip Tahmasp II-ni tagytdan el çekmegini gazanypdyr we onuň 8 aýlyk ogly Abbas III Eýran şasy diýip yglan edilipdir, aslyýetinde bolsa hökümet Nediriň elinde bolupdyr.

1733-nji ýylda Nedir türk goşunlaryny Kerkugyň eyeginde derbi-dagyn edip d.g.Häzirbegjany,g.d.Gürjistany we d.g. Ermenistany (1734-1735ý.ý) osmanly nökerlerinden doly arassalapdyr.

Kawkaz ýurtlaryna ýöriş döwründe Nediriň goşunlary obadyr-kentleri talapdyrlar,müňlerçe ilat gulçulyga sürülip bu welaýatlaryň oba-hojalygyna, hünärmentçiligine hem-de söwda gatnaşyklaryna uly zyýan ýetirilipdir.

Türkler tarapyndan eýelenen galalaryň gabawy döwründe Nedir rus inženerleriniň we top atyjylarynyň uly toparyny peýdalanyppdyr. Emma bu işjeňlik Nedire Ruslaryň Hazar ýaka ýerlerini yzyna gaýtarmaklaryny talap etmegine päsgel bermändir Russiýa tarapy Nediriň talaplaryny ýerine ýetirilipdir hem – de Nediriň öz gezeginde türkler bilen hiç – hili ylalaşyga girmejekligi we olara garşy harby hereketleri bilelikde alnyp baryljakdy hakynda ylalaşypdyr. Bu ylalaşyk 1735 – nji ýylda Genjide baglanyşylypdyr. Bu şertler 1736 – njy ýylda Nedir tarapyndan bozulypdyr. 1736 – njy ýylda türkler bilen ylalaşylan Erzulum ylalaşygy netijesinde 1722 – nji ýylda indi Eýranyň ýerleriniň ählisi türkler tarapyndan yzyna gaýtarylyp berilipdir.

Eýran ýerleri owganlarda doly arassalanyp çäkleri öňki kaddyna getirilipdir. Emma içki we daşky göreşler netijesinde hojalyk önümçiligi doly tozdurylypdyr.

Nedir sefewiler nesilşalygynyň öz güýjini we täsirini ýitirenligini bilýärdi. 1736 – njy ýylda Nowruz aýlarynda fabatlar Mugani diýilen ýerde uly gurulan geçirilipdir. Bu gurlutaýa 20 müň emeldar we Eýranyň abraýly adamlary çagyrylypdyr.

Nedir ýygnananlara öz aralaryndan täze Eýran şalar şasyny saýlamaklygy tekliپ edipdir. Çünki onuň bellemegine görä şa Abbas III häkimiýeti dolandyradyrandar örän ýaşdy we özüniň bolsa bu işlerden ýadanlygyny hem – de bir çete çekilip dynç aljakdygyny aýdypdyr. Nedir şa bolmagyna şahsy akhanlygy hem – de gyzybaşhanlary garşy bolupdyrlar. Emma haçanda molla – baş sefewiler nesilbaşlygyna tagta galdyrylmasy teklibini berenden soňra Nediriň buýrugy bilen öldürilipdir. Şundan soňra gurlutaýa gatnaşanlaryň hiç biri Nedirden başga şa saýlanmaga milt edip bilmändir. Nedir birnäçe ýalbanlaryndan soňra özüniň şertleri kabul edilen ýagdaýynda şa täjini geýmäge razylyk bildiripdir. Onuň esasy şertleriniň biri şaýy süňni dawasynyň ýatyrylmagy bolupdyr. Gurlutaýa gatnaşýan şaýy ruhanylar Nedire aýykdan garşy çykyp bilmändirler we onuň bu şertini kabul etmäge we gollamaga mejbur bolupdyrlar. Netijede 1736 – njy Nowruz aýynda Nedir Eýranyň şahy diýip yglan edilipdir. Dört ýaşyndan Abbas III öz atasy Tohmasp II ýanyna Horasana ugradylypdyr. Emma olaryň 2 – si hem Nediriň buýrugy bilen öldürilipdir. Netijede 1736 – njy ýylda Sefewiler nesilşalygy synypdyr.

Nedir şa häkimiýet başyna geçenden soňra Eýranyň öňki çäklerinde dikeltmek bilen çäklenmän eýsem basybalyjylykly ýörişleri alyp barypdyr. Onuň dolandyran ýyllary basybalyjylykly ýörişlerde geçipdir. Ol ýurduň ykdysady çökgünligini ýörişleriň esasynda alynjak oljanyň hasabyna dikeltmek hem-de çarwa hanlaryny birleşdirmek isläpdir. Mundan başga-da türkmenlerden owganlardan we beýleki taýpalardan ybarat bolan goşuny saklamak üçin gerekli bolan harajatlary ýörişleriň hasabyna almak isläpdir.

1737-1738-ýyllaryň owgan taýpalary özüne tabyn etmekden soňra Nedir şa Hindistandan “Beýik Mogol” döwletine uruş yglan edipdir. 1739-ýylda Kornalyň eteginde “Beýik mogol” Muhammet şanyň goşunlaryny derbi dagyn

edip Deli şäherini eýeläpdir. Nedir şanyň Hindistandan alan oljasynyň hasaby 700 million rupiýa barabar bolupdyr.

1740 ýylda Nedir şa Buhara we Hywa hanlygyna garşy ýöriş edipdir. Buhara hany Abu I Feýr özüni Nediriň dikmesi diýip yglan edipdir. Hywa hany uzga çeken direnmelerden soňra Nediriň häkimýetini kabul etmäge mejbur bolupdyr. Nedir ol ýerden 30 müň Eýranly gullary we rus gullaryny we tussaglary azatlyga göýberipdir.

1741-1743-ýyllarda Nedir şa Dagystan hanlygyny boýun egdirmek üçin ýöriş edipdir. Emma bu ýöriş oňa hiç hili netije bermändir.

1743-1746 ýý. Nedir şa Osmanlylara garşy urşa başlapdyr. Bu uruşlar hem her iki tarapa hem üýtgeşik netije bermändir. Çünki bu döwürde Eýranda bolup geçen halk gozgalaňy sebäpli goşunyň bir bölegi halk hereketini basyp ýatyrmak üçin peýdalanyndyr.

1746- Ýylda Osmanly döwleti bilen baglanyşylan Kerden şertnamasyna laýyklykda her iki döwletiň çäkleri hem öňküligine galypdyr.

1737-1741- ýý. Nedir şa iki gezek Omany eýelemek üçin goşun ýygnapdyr. Emma bu ýörişler hem netije bermändir. Käbir maglumatlara görä Nedir şa Hazar deňziniň kenar ýaka ýerlerini eýelemäge synanşypdyr. 1743 – nji ýylda Hazar deňzinde Eýran flotyny gurmak synanşyklary Russiýa hökümetini alada goýupdyr. Şol sebäpli hem Rus goşunlary Kizlýarda jemlenipdir.

Pars aýlagynda Eýran häkimiýetini güýçlendirmek üçin Buşirde harby flot we top gurluşyk senagaty gurulypdyr.

Nedir şanyň alyp baran içeri syýasaty şowly bolmandyr. Alynýan girdeýjiniň köp bölegi goşun harajatlary üçin sarp edilipdir. Hindi hazynalarynyň bir bölegi harby işleri üçin harjалан bolsa beýleki bir bölegi Kelet galasynda saklanypdyr.

Merkezi hākimiýeti güýçlendirmek we döwlet gaznasyny baýlaşdyrmak maksady bilen Nedir şa wakyl ýerleriniň hem – de gyzybaş emeldarlarynyň ýerleriniň bir bölegi halk hereketleriniň täze güýç bilen başlamasynyň önüni almak isläpdir. Nediriň maksadyna laýyklykda şaýylyk bilen dört süňni mezhepleri birleşip täze başinji bir melhebi (Jaferiler mezhebi) esaslandyrmasyny isläpdir. Şeýle hem üç halifa nälet okamaklyk gadagan edilipdir. Şaýy we süňni wekilleri tarapyndan bu mezheb kabul edilen hem bolsa (zor bilen) ol diňe kagyz ýüzünde dowam edipdir. Hakykatynda bolsa şaýy – süňni garşydaşlygyny Nedir şa döwründe hem dowam edipdir. Jaferiler mezhebi resmi taýdan – osmanlylar, türkmenler, özbek hanlygy tarapyndan - kabul edilmändir.

Hindi ýörişlerinden soňra Nedir şa 1739 – njy ýylda perman bilen Eýranyň welaýatlarynyň ilatyny üç ýyllyk salgytdan boşadypdyr. Emma bu perman doly durmuşa geçmekden ozal Nediriň buýrugy bilen ýatyrylypdyr. 1743 – nji ýylda salgydyň ýatyrylan ýyllarynyň öweziniň hem doldyrylmagyny talap edipdir. 1744 – nji ýylda salgyt möçberleri artyrylypdyr. Muhammet Kazymyň işinde bellemegine görä salgydy töläp bilmeýän ýa – da tölemekden boýun gaçyran raýatlar gözüňden ýa – da dilinden mahrum edilipdir. Kābir welaýatlarda salgyt möçberini doly tölemek üçin raýatlar öz çagalaryny hat – da aýallaryny hem satmaga mejbur bolupdyrlar.

Nedir şanyň salgyt syýasaty raýatlaryň arasynda nägилilikleri artdyrypdyr. Bu nägилilikler gozgalaňlaryň başlamagyna sebäp bolup olar diňe bir Eýranda däl eýsem soňradan basylyp alynan ýerlerde hem bolup geçipdir. XVIII asyryň 40 – nji ýyllarynda ýurduň dürli künjeklerinde gozgalaňlar başlapdyr. 1740 – 1443 – nji ý.ý iki sany uly gozgalaň Şirwanda bolup geçipdir. Onuň başynda özüni Sefewi mirasdüşeri diýip yglan eden şazada Sam – Mürze

durupdyr. Bu gozgalaň zalymylyk bilen basylyp ýatyrylypdyr (1743 ý). Gürdüstanda hem gozgalaň bolup 1743 – 1744 – nji ýyllarda dowam edipdir. Uly gozgalaňlaryň biri Pars welaýatynda hem bolup geçipdir. Bu gozgalaňa Parsyň begler – begi Tagi han ýolbaşçylyk edipdir.

Bolup geçen gozgalaňlaryň köp bölegi Nedir şanyň ugradan nökerleri tarapyndan basylyp ýatyrylypdyr. Emma 1746 – njy ýylda ýurduň g/o – g/b bolup geçen gozgalaňy basyp ýatyrmak üçin ugradan ýegeni Aly Guly Mürze gozgalaňçylaryň hataryna goşulypdyr hat – da olara ýolbaşçylyk hem edipdir.

1747 – nji ýylda Nedir şa bu gozgalaňy basyp ýatyrmak üçin özi goşuna ýolbaşçylyk edipdir. Emma ol Habuşan diýilen ýeriň eteginde gije öz çadyrynda dildüwüşik esasynda öldürilipdi

§7. Eýran XVIII-asyrň ahyrynda we XIX asyryň

I-ýarymynda

Nedir şa öldürilenden soň, onuň äpett döwleti aýry- aýry feodal mülkleri dargaýar. Owganistanda Ahmet şah Durranyň döwleti emele gelýär. Horasanda Astrobatda, Mazendaranda, Hâzirbaýjanda, Gliýnada özara göreş alyp barýan ýerl hanlyklar höküm sürüp başlaýarlar.

1760 -ýylda günorta Eýranyň Zentler taýpasynyň baştutany Kerim han Eýrany täzedan öň hökümdarlygynyň astynda birleşdiripdir. Onuň döwründe gysga wagtyň dowamynda ýurduň hojalygynyň ösmegi üçin amatly sertler döredip, asudalyk başlanýarlar. Emma Kerim hanyň ölüminden soň, (1779), ýene-de özara uruşlar tutaşýar. Ahyrda 1794-nji ýylda demirgazyk Eýranda ýaşayan Gajar taýpasynyň Agamuhammet hanyň baştutanlygynda öz bäsdeşlerini ýeňip, ähli Eýrany bir döwlete birleşdirmek başardypdyr. 1796-njy ýylda Agamuhammet özüni şah

diýip yglan edýär. Şeýlelikde Eýranda Gajar nesilşalygy berkarar bolýar. Ol döwletiň paýtagty Tähran şäheri bolupdyr. 1797-nji ýylda Agamyhammet han dildüwşik esasynda öldürilýär, onuň ornuna garyndaşy Fath -Al-Şah tagta çykýar. (1797-1834).

Nedir şahyň döwründe alnyp barylan üznüksiz uruşlar we soňraky içerki feodal çaknyşyklar, ýurduň obalaryny we şäherlerini elhenç tozgunçylyga getirdi we suwaryş desgalarynyň weýran bolmagyna sewäp boldy. Eýran XVIII asyryň ahyrynda yza galan ýarym feodal, ýarym potriarhal ýurtdy. Ykdysady we jemgiýetçilik gatnaşyklaryndaky ýzda galaklyk ýurduň medeni ösüşini pese gaçyrýardy.

Özüniň ykdysady syýasy we medebi taýdan yzagalaklygyna garamazdan Eýran entek XVIII asyryň ahyrynda koloniýada däl, Ýewropa ýurtlaryna ýapja ýagdaýdada däl. Şol wagtlarda Ýewropa ýurtlarynyň esasy talaplary özüleri üçin amatly söwda şertlerini döretmekden ybaratdy. Olaryň esasy söwda nokatlary hem pers aýlygynyň adalarynda we kenarýaka şäherlerine ýerleşýärdi we ýurduň jümmüşine hem umymy ýagdaýyna täsir edip bilmeýärdi. Emma ýurduň umumy yzagalaklygy bu ýere Ýewropa kapitalynyň ornaşmagy üçin amatly şertleri döredýärdi.

Angliýanyň we Fransiýanyň agalyk ediji toparlary XVIII asyryň ahyryndan başlap, Eýrany ýakyn we orta gündogaryň ýurtlaryny kolonial batnalaşdyrmakda daýanç merkezi hökmünde peýdalanmaga jan edýärdiler.

1796-njy ýlda Tährana gelen Fransiýanyň wekilleri Eýrany Russiýa garşy urşa itekleýärdiler we bu ýurdy Angliýa garşy göreşde peýdalanmak isleýärdiler.

Fransiýanyň Angliýany Eýrandan çetleşdirmek meýilnamasynyň önüni almak we Eýranda öz täsirini artdyrmak maksady bilen Angliýa 1800-nji ýylda gepleşikler geçirmek üçin Hindistantanda Eýrana öz ýörite

wekili Malkolmy iberyär. Netijede 1801-nji ýlda bu döwletleriň arsynda syýasy we söwda sertnamasy baglasylýar. Şol şertnama laýyklykda şah Fransuzlery Eýrana goýbermezligi we eder-de fransuzlar Hindistana çozan halatlarynda, Owganystana goşun ibermäge razydygny bildirýär. Şertnama söwda baraad iňlislere birnäçe ýeňillikler we artykmaç hukuklar berýär: iňlisler salgytlardan boşadylýar. Olar Eýran portlaryna erkin göçüp barmaga ygtyýar alýarlar, iňlis harytlarynyň bir bölegi gümrük töleglerinden boşadylýar. Bu ýeňillikleriň deregine Angliya eger Eýran bir döwlet bilen uruş ýagdaýynyň bolan halatynda, ony ýarag bilen üpjün etmegi öz üstüne borç alýar. Eýran bu şertnamany esasan russiýanyň basypalyjylyk syýasatyna garşy peýdalanmak isleýär. Russiýa 1801 nji ýylda Gruzıýany özüne birleşdirdi we Kawkazyň we Zakawkaziýanyň we beýleki mülklerini basyp almaga girişdi. (Häzibegýjan, Ermenistan) we ş.m.

Russiýa bilen Eýranyň Zakawkaziýa ugrundaky göreşi 1804-nji ýylda, birinji Rus Eýran urşunyň başlanmagyna getirdi. Angliýa Napoliona garşy Russiýa bilen birleşip, Eýrana hiç hili kömek bermedi. Bu ýagdaýdan peýdalanyp Napoleon 1806-njy ýylda Eýranda delegeşiýa iberdi. Şol wadt rus goşunlary Derwendi, Bakuwy, Magany basyp alypdylar. Goranyş we hüjüm ediş baradaky Eýran Fransiya şertnamasyna 1807-nji ýylda Magtymguly aýynda çekilýär.

Şol şertnama laýyklykda Angliýa bilen hemme gatnaşyklaryny kesmegi we oňa uruş yglan etmegi, fransuz goşunlaryny öz üstünden Hindistana goýbermäge, owganlary mejbur etmegi, fransuz goşunlary bilen Eran goşunlaryny Hindistana basyp almaklygy ibermegi borç edinýär. Şeýle hem pers aýlygynyň portlaryny Fransuz gämileri üçin açmaga razylyk berýär.

Napolion şah goşunlaryny ýarag bilen üpjün etmegi we degişli instruktorlar ibermegi, Russiýany Gruzıýany we Zakawkaziýa hanlyklaryny Eýrana gaýtaryp bermäge mejbur etmegi söz berýär.

Şonuň yzy süre general Gardanyň ýolbaşçylygynda Frnsuz harby gullukçylary Eýrana gelyärler we Ýewropa nusgasynda Eýran goşunyny döretmäge söz berýär. Gardan fransuzlara kapitulýasiýa hukuklaryny berýän täze şertnama hem baglaşyar.

Emma 1807-nji ýyld Russiýa bilen Fransiýanyň arasynda Tilzit parahatçylyk şertnamasyna gol çekilmege ýagdaýy büsbütün üýtgedipdir. Napolion Rusiýa garşy duşmançylykly hereketlerden saklanmagy bilen baglanşykly Eýran şasy Angliýa bien ýakynlaşyp ugrapdyr. 1809-njy ýyň martynda Angliýany ýörite wekili Harfort „Jons Tährana gelyär, we iki ýurduň arasynda deslapky diýilýän şertnama gol çekilýär. Şol şertnama görä şah Fransiýa bilen ähli gatnaşyklaryny kesýändigini beýan edýär. Angliýa Eýrana Russiýa garşy uruş dowam etdirmeklige meçew berýär we uruş gidip durka her ýylda 200 mün tümen möçberinde pul kömegini söz berýär.

Emma Russiýa garşy Angliýanyň we Fransiýanyň ýarag we pul kömegi Eýran goşunlrynyň söweş ukyplaryny gowylaşdyryp bilmändir. Tehniki we ýarag taýdan has güýçli rus goşunlary Eýran goşunlaryna ýzly - ýzyndan zarba urupdyrlar.

1812-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynda Aslanduzyň ýanynda bolan söweşde Eýran goşunlary derbi-dagyn edilipdir we aman soramaga mejbur bolupdyrlar. Netijede 1813-nji ýylyň Garşsyzlyk aýynda Gülistan parahatçylyk şertnamasyny göl çekilmegi bilen I- nji rus Eýran urşy tamamlandy.

Şu şertnama esasynda Eýran Dagystandan, Gruzıýadan, Demirgazyk Häzirbegjandan el çekmäge

mejbur bolupdyr. Bu ýerler şol wagta çenli eýýäm Russiýa birleşdirilipdir. Russiýa Kasy deňzinde harby flot saklamak boýunça aýratyn hukuga eýe bolupdyr. Bu bolsa Angliýanyň we Fransiýanyň bu ýerde öz flolaryny döretmek baradaky umytlaryny puja çykarypdyr. Şeýle hem Rus täjirlerine Eýranyň yerlerine we Eýran täjirlerine Russiýa erkin baryp, bilmekleri we söwda etmekleri üpjün edilipdir. Iki tarapyň hem söwdagärleri 5% gümrük ýygymlaryny töläpdirler.

Gülistan şertnamasy Angliýanyň Eýrandaky meýilnamaaryny zarba urupdyr. Eýranda Russiýanyň täsiriniň güýçlenmegi önüne almak we Eýrany urşa iteklemek üçin Angliýa Täze şertnamanyň baglasylmagyna gazanypdyr.

1814-nji ýylyň şertnamasyna laýyklykda “Deslapky ” şertnamada görkezilşi ýaly Eýran Angiýa bien duşman döwletler bilen baglanşylan ähli şertnamalaryň ýatyrylmagyna gazanypdyr we Eýranyň haýsydyr bir Ýewropa ýurdy bilen uruş başlasa pul kömegine berjekdigini yglan edipdyr.

Şol şertnama görä, şah harby tälimçileri Angliýadan çagyrmaga we iňlis Owgan urşy başlanaýsa Angliýa kömek bermäge borç alypdyr. Angliýa Gülistan şertnamasy esasynda kesgitlenen rus Eýran serhediniň täzedan seredilmegini gazanmagy söz beripdir. 1821-1823-nji ýyllary Luran-türk urşunda Eýran goşunlarynyň epesli üstunlikler gazanandygyna garmazdan 1823-nji ýylyň Erzara şertnamasyna görä iki ýurduň serhedi öňkiligine galypdyr. 1826-njy ýylyň Gorkut aýynda ikinji Rus Eýran urşy başlanypdyr. Emma bu uruş hem Eýran üçin şowsuz gutarypdyr. Häzirbegjanyň hökümdary Şazada Abbas Mürzäniň baştutanligindaky Eýran goşunlary yzly-yzyna şowsuzlyklar uçrapdyr. Yerewan Töwrıs Hoý Marant Rus goşunlary tarapyndan eýelenipdir. 1828-nji ýylyň Baýdak

aýynda Türkmençäý ýaraşyk şertnamasyna gol çekilýär. Şol ýyklykda iki döwletiň serhedi esasan Araks derýasy boýunça geçýär. Gündogar Ermenistan Russiýa birikdirilýär. Eýran 20 mln. Pul kontrebusiýa tölemäge borçly bolýar. Kaspi deňzinde harby flot saklamak boýunça Russiýanyň aýratyn hukugy tassyklanýar. Rus raýatlary Eýranda eksteritariatlyk hukugyny we artykmaçlyklary alýar.

Türkmen çäý şertnamasyndan soň, Eýran Russiýanyň täsiri üzül-kesil artýar. Urşu çykdaýjalaryny we kontrebussiýany üzlüşmek üçin salgytlar artdyrylýar we ýurtda närazyçylyklar artýar. Russiýanyň täsiriniň ösmegine garşy çykyşlar güýçlenýär. 1824-nji ýylyň Baydak aýynda 11-nde Rus wekilhanasynyň jaýyna hüjüm edilýär we diplomatik wekilhananyň üstüne märeke üçin işgärleriniň köpüsi, şol sanda ilçä A.S Gribaýedow öldürilýär. 1834-nji ýylda Fath Ali-Şahyň olüminden soň Eýran tagtyna Abbas Müržaniň ogly Muhammet çykýar (1834-1848)

Hyrat meselesi.

XIXasyryň 40-njy ýyllarynda Angliýa Hratda ornaşmak isleýär. Hindistandaky öz mülklerine demirgazykdan abanýan howpyň önüni almak we bu şaheri orta Aziýa Kaspiniň gündogar kenaryndaky ýerleri özüne boýun egdirmek üçin bu şäheriň uly strategiki ähmiýeti bardy.

Russiýa hem bu ýerlerde ornaşmak isleýardi. Şonuň üçin ol hraty basyp almaklyga eýran şasyny iterýardi. Onsoňam Hratyň hökümdarlary özlere nominal taýdan Eýran şasynyň raýatlary diýip, ykrar edýärdiler .

Şeýle ýagdaýda rus wekilleri tarapyndan meçew berilýän Eýran şasy Muhammet şa Hrata ýöriş edýär we şäheri gabaýar. Ol şäheriň iňlisler tarapyndan basylyp alynmagynyň önüni almak we bu ýerde öz häkimýetini dikeltmek isleýardi. Muňa jogap edip iňlisler pers aýlygna öz gämilerini ugradýardylar we Hart adalaryny eyeleyarler.

Olar urus haybatyny atyp, Hratyn gabawynyn aýrylmagyna we Russiýa berlen hukuklara menzes sertlerde (türkmen çäý) täze söwda şertnamasynyn baglaşylmasyny talap edýarler. Şa iňlisleriň şertlerini kabul etmage mejbur bolýar. 1841-nji ýylda iňlis eýran diplomatik gatnaşyklary dikeldilýär we täze söwda şertnamasyna gol çekilýär. Iňlislere eksterritorial hukuklar berilýär, olary harytlary içerki gumruk ygymlaryndan bosadylýär we daşdan getirilän iňlis harytlary üçin 5% gümrük girizilýär. Şeýle ýillikler soňra Fransiya Awstriýa ABŞ –a we beýleki Ýewropa ýurtlaryna hem berilýär.

Eýranda kapitulyasion düzgüniň girizilmegi, daşary ýurt kapitaliniň bu ýurda getirilmegine has artdyrýar we içerki bazaryň, ýagny Eýran haryt öndürijileriň köpçülikleýin tozgançylygyna getirýär. Ýaňy döräp ugran milli senagata zarba urýar. Halkyň hal ýagdaýy erbetleşýär.

Baby gozgalaňlary 1848-1852. XIX asyryň 40-njy ýyllarynda Eýranyň dürli welayatlarynda we şäherlerinde halk hereketi gn gerim alypdyr. ol esasan şah režimine we ýerli hanlaryň zulumyna garşy gönükdirilipdir. Bu gozgalaňlaryň başynda Fiid mezhebiniň babiler toparynyň ýolbşçysy runany we ownuk söwdagär Aly Muhammet durupdyr.

1844-nji ýylda Seýit Aly Muhammet özüni bab (gapy, derweze) diýip yglan edýär. 1847-nji ýylda özüni Mahti diýip atlandyrýar. Babyň taglymatynyň esasy ugurlary, onun ýazan “beýan” (otkroweniýe) diýen kitabynda açylyp görkezilýär. Bab Muhammet pygamberleriň keramatly Kuranynda görkezilen kadakanunlar köneldi we taze keramatly beýanynda ýazylan görkezilenler bilen çalşyrylmaly diýip uglan edýär.

Beýanda, ähli adamlaryň deňligi ykrar edilýär. Eýranyň esasy welaýatlarynda babylaryň mukadsdes patyşalygynyň berkarar edilýändigini görkezilýär. Baby

akymyna eýermeyänler we daşary yurtlylar, mukaddes babyleriň ýurdundan kowulmalydyrlar. Olaryň emlägi elinden alynmalydyr we babileriň arasynda paýlanmalydyr, diýen çagyryş öňe sürülýär. Bab şeýle hem ynsan hukugynyň we emläginiň goralmagyny nesihat edipdir. Şu umumy çagyryşlarda halk köpçüliginiň zulumdan halas bolmak we adalatly jemgiýet gurmek baradaky arzuwlary şöhlendirilipdir.

1847-nji ýlda Bab tussag edilýär. Emma onuň egindeşleri Muhammet Aly Barforasti Korrat Al Aýyn, onuň taglumatyny ösdüripdirler. Olar 1848-nji ýylyň tomsunda Bedaştde bolup geçen ýygnaklarda hökümyet kanunlarynyň we düzgünleriniň, salgytlaryň, borçlaryň hususy eýeçiliginiň ýatyrlandygy, emläk umumylygyny aýallaryň erkekler bilen deňhukuklygynyň girizilýändigini jar edipdirler. 1848-nji ýylyň Ruhnama aýynda babiler Mezandaranda açyk gozgalaň başlaýarlar, olaryň sany 2 mün adama ýetipdir. Gozgalaň Muhammet Barforişi we molla Huseýin Boşruýl ýolbaşçylyk edipdirler. Olar hususy eýeçiligiň ýatymaga we deňhukuklygy dikeltmäge jan edipdirler. Olar umumy bir umumy gazandan iýmitlenmäge çalyşypdyrlar. Olar 8-aýyň dowamynda hümyet goşunlarynyň hüjümini yza gaýtarypdyrlar. Haýynlaryň kömegi bilen bu gozgalaň 1849-njy ýň Magtymguly aýynda basylyp ýatyrlypdyr. Emma 1850-nji ýylyň Magtymguly aýynda Jenşanda başlapdyr. Bab 1850-nji ýylyň Magtymguly aýynda Töwrizde atylyp öldürilýär. Jenşan gozgalaňy 1850-nji ýylyň ahryna çenli dowam edipdir. Şol ýylyň tomsunda gozgalaň Neýrizde başlapdyr. Gozgalaň ýatyrlyan soň, Babyň şagirtlerinden Behaolla hususy eýeçiliginiň saklanmagy, deňsizligiň saklanmagy, gozgalaňlary ýazgaryp, çykyş edipdyr. Bu hereket wehaizm ady bilen bellidir. 1856-njy ýylda Eýran goşunlary Hraty gabatdyrlar we basyp alypdyrlar. Angliýa 1856-nji ýylda

Eýrana uruş yglan edýär. Şol ýylyň Bitaraplyk aýynda iňlisler Hart adasynyna Buşiri basyp alýar. Soňky ýylda Mohammeri portuny we ahwazy basyp alýarlar. 1857-nji ýylyň Nowruz aýynda Parižde iňlis Eýran ýarasýk şertnamasyna gol ýär. Eýran Hratdan we Owganystandan el çekýär.

Edebiýat

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelntligiň ýurdy. Aşgabat, 2007.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007.
3. Ösüşiň täze belentliklerine tarap I-II kitap Aşgabat 2008-09ý.
4. История Ирана с древней времен до конца XVIII в. ЛГУ, 1958.
5. Хрестоматия по истории Древнего Востока. М., 1980.
6. Геродот. История греко-персидских войн. Л., 1972.
7. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика Древнего Ирана. М., 1980.
8. Дьяконов И.М. Очерки истории Древнего Ирана. М., 1979.
9. История стран Азии и Африки.(Ч. 1-2). М., 1987.
10. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. М., 1962.
11. Гафуров Б.Г. История таджикского народа Т-1. Сталинабад. М.1952.
12. Заходер Б.Н. Хорасан и образование государства Сельджукидов. Журн. Вопросы истории. 1945. № 5-6.
13. Иран: История и культура в средние века и новое время. М. 1980.
14. Историография стран Востока: проблемы феодализма. М. 1977.
15. Пигулевская Н.В. Города Ирана в раннем средне вековъв. М. 1956.
16. Хрестоматия по истории Средних веков. М. 1963.
17. Baýramsähedow A. Gündogaryň beýik danalary. Aşgabat, 1992.
18. Gullaýew N. Gadymdan galan nusgalar. Aşgabat, 1986.
19. Бируни А.Р. Памятники минувших поколений. – Избр.произв. Т-1957.

20. Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XII в.в. М., 1960.
21. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока. М., 1961.
22. Крачковский И.Ф. Арабская географическая литература. Избр.соч., Т.4, М. Л., 1957.
23. Иванов М.С. Истории Ирана. М.1977.
24. Н.Algül Islam tarihi Istanbul 1994.
25. Крачковский И.Ф. Арабская географическая литература. Избр.соч., Т Esasy
26. Бартольд В.В. Историка-географический образ Ирана. М 1971.
27. Беляев Е. А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. М.1965.
28. Дьяконов М.М. История Иранского государства и культуры. М.1962
29. Хрестомания по истории Древнего Востока. М.1980.
30. А.Байхаки История Масуда. Ташк. 1962
31. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. М.1958.
32. Перушевский И.П. Городская знать в государстве Хулагидов. Т, «советское востоноведение» Т.V. М.Л. 1948.
33. Атаев Х.Национально-освободительное движение в Хорасане в 20х годах XX в. А.1990
34. История древнего востока. М.1988.
35. История древнего Мира. М.1982.
36. Геродот. История М-Л. 1972.
37. К.К.Руф. История А.Макидонского. М. 1963.

38. Ксенофонт. Киропедия.
М.-Л. 1976
39. Страбон. География.
М.-Л. 1963
40. Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. М. 1976
41. Никофоров В.Н. Восток и всемирная история.
М. 1977
42. Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке. М. 1987
43. Петрущевски И. П. Ислам в Иране в VII-XI вв. М. 1956
44. Петрущевски И. П. Городская знат в государстве Хулагидов Т. «советское востоковедение» Т V М. Л. 1948
45. Материалы по истории туркмен и Туркменистана. М.-Л. 1938
46. П. Бушев Геарт и Англо –Иранская война 1856-1857. М. 1982

MAZMUN

Giriş.....	7
------------	---

I.BAP EÝRANYŇ VII-VIII ASYRLAR TARYHY

§1.Eýranyň irki orta asyrlar taryhyna degişli çeşmeler.....	10
§2. Arap basybalyslary bilen baglanşykly çeşmeler.....	12

EÝRAN ARAP HALYFLYGYNÝŇ DÜZÜMINDE

§1.VII asyryň I ýarymynda Sasanylar döwletiniň syýasy we ykdysady ýagdaýy.....	14
§2. Araplaryň Eýarna garşy ýörişleriniň başlanmagy.....	15
§3. Arap halyflygynda özara göreşleriň ýüze çykmagy.Aly Ibn Ebu Talybyň halyf saýlanmagy.....	18
§4. Omeýýalar haliflygynyň emele gelmegi.....	21
§5. Abbasiler halyflygynyň döremegi.....	23
§6. Abbasiler halyflygy döwründe eýranyň syýasy gurluşy...	29
Oba hojalygy we suwaryş desgalary.....	35
Ýer eýeçiligiň görnüşleri we salgytlar.....	38
Hünärmentçilik we söwda.....	48

II.BAP EÝRANDA FEODALÇYLYK GATNAŞYKLARYNYŇ ÖSMEGI (X-XIII asyryň başlary)

§1. Döwrüň taryhyny öwrenmekdäki çeşmeler. Täze pars dilinde taryhy edebiýatyň ýüze çykmagy.....	55
§2. Eýranda ix-x asyrlarda syýasy ýagdaý abbasiler halyflygynyň dargamagy we özbaşdak döwletleriň emele gelmegi Tahyrylar döwleti.....	60
Saffarylar döwleti.....	67
Samaniler döwleti.....	72

§3.X-XI asyrlarda Eýranda feodal gatnaşyklary.....	76
§4.Eýran XI-XII asyrlarda. Seljuklaryň Eýrana aralaşmagy. Beýik-Seljuk döwletiniň emele gelmegi.....	83
§5. Eýran Seljuklar döwletiniň düzüminde.....	87
§6.Eýran mongol ýörişleriniň öňi syrasynda.....	91

III. BAP XII-XIV ASYR EÝRAN TARYHY. EÝRAN MONGOL AGALYGY DÖWRÜNDE

§1. Mongol agalygy döwrüne degişli çeşmeler.Eýran çeşmeşynaslygynyň “altyn döwri”.....	101
§2. Mongollar we Çingiz han.....	112
§3. Mongollaryň günbatara ýörişleriniň başlanmagy. Merkezi we Orta Aziýanyň Mongollar tarapyndan eýelenmegi.....	124
§4. Hulagu hanyň Eýrana ýörişi. Eýran Hulagular döwletiniň düzüminde.....	146

IV. BAP XIV-XVIII ASYRLARYŇ EÝRAN TARYHY

§1. Dwürň çşmeleri. Teýmirileriň köşk taryhçylarynyň işleri.....	150
§2. Sefewileriň döwrüne degişli taryhy çeşmeler.....	156
§3. Eýranyň XVIII asyr taryhyna degişli çeşmeler.....	164
§4. Sefewi döwletiniň emele gelmegi.....	169
§5. Eýran XVII asyryň ahyrynda XVIII asyryň birinji ýarymynda.....	175
§6. Owganlylaryň Eýrandan kowulmagy. Nedir şanyň tagty basyp almagy we onuň içerki daşarky syýasaty.....	178
§7. Eýran XVIII-asyrň ahyrynda we XIX asyryň I-ýarymynda.....	190
Edebiýat.....	199